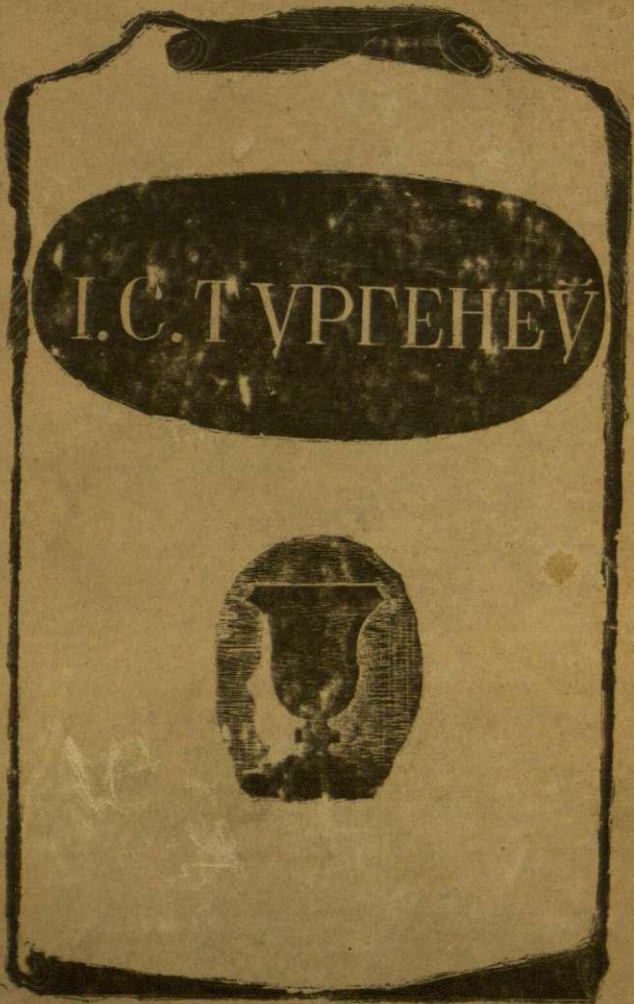

T-87

I.C. TURGENEV

И. С. ТУРГЕНЕВ

РУДИН

ДВОРЯНСКОЕ ГНЕЗДО

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО БЕЛОРУССИИ
СЕКТОР ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МИНСК

195

891.41-3

T-87

І. С. ТУРГЕНЕЎ

РУДЗІН

ДВАРАНСКАЕ ГНЯЗДО

Пераклад В. ШАШАЛЕВІЧА

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ

Л і М

МЕНСК

1938

81857

891.71-3

2-е книгохранялище

Т-949

И. С. ТУРГЕНЕУ

891.71-3=91.7

T-949

98037

РУДЗИН

ДВАРАНСКАЕ ГНЯЗДО

Пераклад В. ШАШАЛЕВІЧА

АЗОР. ЧОР.
БЕЛЛОІ КУПІВА
4685

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ

ЛІМ

МЕНСК

1985

891.71-3

Т 988

РУДЗИН

26219

Инв.
1954 г.

ЛЕНИНСКАЯ БИБЛИОТЕКА СССР.

им. В. И. ЛЕНИНА

АБОНЕМЕНТ.

ПА-742

1944

РУДЗІН

Была ціхая летняя раніца. Сонца ўжо даволі высока стаяла на чыстым небе, але палі яшчэ блішчэлі расой; з нядаўна абуджаных далін веяла душыстай свежасцю, і ў лесе, яшчэ сырым і не шумным, весела распявалі раннія птушкі. На вышыні адхоннага ўзгорку, зверху да нізу пакрытага толькі што закрасаваўшым жытам, віднелася невялікая вёска. Да гэтай вёскі, па вузкай палявой сцежцы, ішла маладая жанчына, у белай кісейнай сукенцы, круглым саламяным капелюшы і з парасонам у руцэ. Казачок здалёку следваў за ёй.

Яна ішла не спяшаючыся і як-бы цешылася сваім гулянням. Вакол, па высокім, зыбкім жыцце, пераліваючыся і срабрыста-зялёным і чырванаватым мітусеннем, з мяккім шолахам беглі даўгія хвалі; у вышыні звінелі жаўранкі. Маладая жанчына ішла з свайго ўласнага сяла, адлягаўшага не болей вярсты ад вёскі, куды яна трымала шлях; звалі яе Александра Паўлаўна Ліпіна. Яна была ўдава, бяздзетная і даволі багатая, жыла разам з сваім братам, адстаўным штаб-ратмістрам Сергеям Паўлычам Валынцэвым. Ён не быў жанаты і загадваў яе маёнткам.

Александра Паўлаўна дайшла да вёскі, спынілася каля крайняй хаткі, вельмі хілай і нізкай, і,

паклікаўшы свайго казачка, загадала яму ўвайсці ў яе і запытацца пра здароўе гаспадыні. Ён хутка звярнуўся ў суправаджэнні старога мужыка з бела-лай барадой.

— Ну, што?—спытала Александра Паўлаўна.

— Жыва яшчэ...—праказаў стары.

— Можна ўвайсці?

— Чаму-ж? Можна.

Александра Паўлаўна ўвайшла ў хату. У ёй было і цесна, і душна, і курна... Нехта закапашыўся і застагнаў на ляжанцы. Александра Паўлаўна азірнулася і ўбачыла ў поўзмроку жоўтую і зморшчаную галаву старэнькай, завязанай клетчатай хусткай. Пакрытая па самыя грудзі цяжкаю світкай, яна насілу дыхала, слаба разводзячы худымі рукамі.

Александра Паўлаўна наблізілася да старэнькай і дакранулася пальцамі да яе лоба... ён так і пылаў.

— Як ты сябе адчуваеш, Матруна?—запытала яна, нахіліўшыся над ляжанкай.

— О-ох!—прастагнала старэнькая, угледзеўшыся ў Александру Паўлаўну.—Цяжка, цяжка, роднёнькая! Смертная гадзіна прышла, галубачка!

— Бог міласэрдны, Матруна: можа быць, ты ачуняеш. Ці прыняла ты лякарства, якое я табе прыслала?

Старэнькая тужліва завохкала і не адказвала,—яна недачула запытання.

— Прыняла,—праказаў стары, спыніўшыся ля дзвярэй.

Александра Паўлаўна звярнулася да яго.

— Апрача цябе пры ёй нікога няма?—запытала яна.

— Ёсць дзяўчынка—яе ўнучка, ды ўсё вось адлучаецца. Не пільнуе: такая непаседа. Вады

падаць напіцца бабулі—і тое лянуецца. А я сам стары: куды ўжо мне!

— Ці не перавезці яе да мяне ў больніцу?

— Не! Навошта ў больніцу! Усё-ж адно паміраць. Пажыла даволі; відаць, такая ўжо боская воля. З ляжанкі не сыходзіць. Дзе-ж ёй у больніцу! Яе пачнуць падымаць, яна і памрэ.

— Ох,—застагнала хвора:—панічка ты мая прыгожая, сіротачку ты маю не пакінь; паны нашы далёка, а ты..

Старэнькая змоўкла. Яна гаварыла праз сілу.

— Не турбуйся,—прамовіла Александра Паўлаўна,—усё будзе зроблена. Вось, я табе чаю і цукру прынесла. Калі захочацца, напіся.. Самавар-жа ў вас ёсць?—дадала яна, зірнуўшы на старога.

— Самавар? Самавара ў нас няма, а дастаць можна.

— Так дастань, альбо я прышлю свой. Ды накажы ўнучцы, каб яна не адлучалася. Скажы ёй, што гэта сорамна.

Стары нічога не сказаў, а скрутак з чаем і цукрам узяў у абедзве рукі.

— Ну, бывай, Матруна!—праказала Александра Паўлаўна:—я да цябе яшчэ прыду, а ты не тужы і лякарства прымай акуратна.

Старая прыпадняла галаву і пацягнулася да Александры Паўлаўны.

— Дай, панічка, ручку,—ледзь чутна сказала яна.

Александра Паўлаўна не дала ёй рукі, нахілілася і пацалавала яе ў лоб.

— Глядзі-ж,—сказала яна, адыходзячы, старому:—лякарства ёй давайце абавязкова, як напісана. І чаем яе напаіце..

Стары ізноў ёй нічога не адказаў і толькі пакланіўся.

Вольна ўздыхнула Александра Паўлаўна, апынуўшыся на свежым паветры. Яна раскрыла парасон і хацела было ісці дадому, як раптам з-за вугла хаткі выехаў, на нізенькіх бегавых дрожках, чалавек гадоў трыццаці, у старым паліто з шэрай каламянкі і гэтакай-жа самай шапцы. Убачыўшы Александру Паўлаўну, ён зараз жа спыніў каня і павярнуўся да яе тварам. Шырокі, без румянца, з невялікімі бледнашэрымі вочкамі і беле-саватымі вусамі, твар яго падыходзіў пад колер яго адзення.

— Добры дзень,—праказаў ён з лянівай усмешкай:—што гэта вы тут такое робіце, дазвольце ведаць?

— Я наведвала хворую... А вы адкуль, Міхайла Міхайлыч?

Чалавек, які называўся Міхайла Міхайлычам, паглядзеў ёй у вочы і зноў усміхнуўся.

— Гэта вы добра робіце,—прадаўжаў ён:—што хворую наведваеце; толькі ці не лепей вам яе ў больніцу перавезці?

— Яна вельмі слабая: яе няможна крануць.

— А больніцу сваю вы не мяркуеце зніштожыць?

— Зніштожыць? навошта?

— Ды так.

— Што за дзікая думка! З чаго гэта вам у галаву прышло?

— Ды вы вось з Ласунскай усё водзіцеся і, здаецца, знаходзіцеся пад яе ўплывам. А па яе словах, больніцы, школы—гэта ўсё глупства, непатрэбныя выдумкі. Добрадзейнасць павінна быць асабістая, асвета таксама: гэта ўсё справа душы... так, здаецца, яна выказваецца. На чый лад яна п'яе, хацеў-бы я ведаць?

Александра Паўлаўна засмяялася.

— Дар'я Міхайлаўна разумная жанчына, я яе вельмі люблю і паважаю; але і яна можа памыляцца, і я не кожнаму яе слову веру.

— І вельмі добра робіце,—адзначыў Міхайла Міхайлыч, усё не злазячы з дрожак:—бо яна сама словам сваім слаба верыць. А я вельмі рад, што сустрэўся з вамі.

— А што?

— Нішто запытанне! Нібыта не заўсёды прыемна вас сустрэць! Сёння вы таксама свежы і хорашы, як гэтая раніца.

Александра Паўлаўна зноў засмяялася.

— Чаму-ж вы смяецесь?

— Як чаму? Калі б вы маглі бачыць, з якой вялай і халоднай мінай вы сказалі ваш камплімент! Дзіўлюся, як вы не пазяхнулі на апошнім слове.

— З халоднай мінай... Вам усё агню патрэбна; агонь нікуды не варты. Успыхне, надыміць і пагасне.

— І сагрэе,—падхапіла Александра Паўлаўна.

— Так... і абпаліць.

— Ну, што-ж, што абпаліць! І гэта не бяда. Усё-ж лепей, як...

— А вось я пагляджу, ці тое вы загаворыце, калі хоць раз харашэнька абпаліцеся,—перапыніў яе з прыкрасцю Міхайла Міхайлыч і выцяў лейцамі каня.—Бывайце!

— Міхайла Міхайлыч, чакайце!—крыкнула Александра Паўлаўна,—калі вы ў нас будзеце?

— Заўтра; пакланіцеся вашаму брату.

І дрожкі пакаціліся.

Александра Паўлаўна паглядзела ўслед Міхайлу Міхайлычу.

„Які мяшок!“ падумала яна. Згорблены, запылены, з шапкай на патыліцы, з-пад якой без ладу

тырчэлі скіок жоўтых валасоў, ён, сапраўды, быў падобны на вялікі мучны мяшок.

Александра Паўлаўна адправілася паціху назад па дарозе дадому. Яна ішла з апушчанымі вачыма. Блізкі тупат каця прымуціў яе спыніцца і падняць галаву... Ёй насустрач ехаў яе брат верхам; побач з ім ішоў малады чалавек невялікага росту, у лёгенькім сурдуце нарасхрыст, лёгенькім галстучку і лёгенькім шэрым капелюшы з тростачкай у руцэ. Ён ужо даўно ўсміхаўся Александры Паўлаўне, хаця і бачыў, што яна ішла ў развазе, нічога не прыкмячаючы, а як толькі яна спынілася, падышоў да яе і радасна, амаль нежна, сказаў:

— Добры дзень, Александра Паўлаўна, добры дзень!

— А! Канстантын Дыямідыч! добры дзень!— адказала яна.— Вы ад Дар'і Міхайлаўны?

— Точна так-с, точно так-с,— падхапіў з ззяючым тварам малады чалавек:— ад Дар'і Міхайлаўны. Дар'я Міхайлаўна паслала мяне да вас; я палічыў за лепшае ісці пешкам... Раніца такая цудоўная, усяго чатыры вярсты адлегласці. Я прыходжу— вас дома няма-с. Мне ваш брацец кажа, што вы пайшлі ў Семёнаўку, і самі збіраюцца ў поле; я вось з імі і пайшоў-с, да вас насустрач. Так-с. Як гэта прыемна!

Малады чалавек гаварыў па-руску чыста і правільна, але з чужаземным вымаўленнем, хаця і цяжка было вызначыць, з якім менавіта. У рысах яго твара было нешта азіяцкае. Даўгі нос з гарбінкай, вялікія нерухомыя выпуклыя вочы, буйныя чырвоныя губы, пакаты лоб, чорныя як смоль валасы,— усё ў ім паказвала ўсходняе паходжанне, але малады чалавек называўся прозвішчам Пандалеўскі і лічыў сваёю радзімай Одэсу, хаця і выходваўся недзе ў Беларусі, на сродкі добра-

дзейнай і багатай удавы. Другая ўдава прызначыла яго на пасаду. Наогул, дамы сярэдніх год ахвотна рабілі ласку Канстантыну Дыямідычу: ён умеў шукаць, умеў знаходзіць у іх. Ён і цяпер жыў у багатай памешчыцы, Дар'і Міхайлаўны Ласунскай, у якасці прыёмыша ці нахлебніка. Ён быў вельмі ласкавы, дагодлівы, чулы і цішком аматар ласунку, уладаў прыемным голасам, ніштавата іграў на фартэп'яна і меў звычай, калі гаварыў з кім-небудзь, так і ўпівацца ў яго вачыма. Ён апранаўся вельмі чысценька і адзенне насіў надзвычай доўга, старанна галіў свой шырокі падбародак і прычэсваў валасок да валаска.

Александра Паўлаўна выслухала яго прамову да канца і звярнулася да брата.

— Сёння мне ўсё сустрэчы: зараз я гутарыла з Лежнёвым.

— А, з ім! Ён ехаў куды-небудзь?

— Так; і ўяві, на бегавых дрожках, у нейкім палатняным мяшку, увесь у пылу... Які ён дзівак!

— Так, можа быць; толькі ён слаўны чалавек.

— Хто гэта? Пан Лежнёў?—спытаўся Пандалеўскі, як-бы здзіўляючыся.

— Так, Міхайла Міхайлыч Лежнёў,—адказаў Валынцэў.—Аднак, бывай, сястра: мне час ехаць у поле; у цябе грэчку сеюць. Пан Пандалеўскі праводзіць цябе дадому...

І Валынцэў пусціў каня рысцою.

— З найвялікшай прыемнасцю!—усклікнуў Канстантын Дыямідыч і прапанаваў Александры Паўлаўне руку.

Яна падала яму сваю, і абое адправіліся па дарозе ў яе сялібу.

Весці пад руку Александру Паўлаўну было, як відаць, вельмі прыемна Канстантыну Дыямідычу; ён выступаў маленькімі крокамі, усміхаўся, а ўсходнія вочы яго нават пакрыліся вільгаццю, што прынамсі, з імі здаралася не рэдка: Канстантыну, Дыямідычу вельмі лёгка было расчуліцца і праліць слязу. І каму-б не было прыемна весці пад руку прыгожую жанчыну, маладую і стройную? Пра Александру Паўлаўну ўся ...ая губерня аднагалосна гаварыла, што яна сама пекната, і ...ая губерня не памылялася. Адзін яе просты, ледзь-ледзь кірпаты носік мог позбавіць розуму любога смертнага, не кажучы ўжо пра яе бархатныя карыя вочкі, залаціста-русыя валасы, ямки на круглых шчочках і іншых хараствах. Але лепей за ўсё ў ёй было выяўленне яе мілавіднага твара: даверлівае, дабрадушнае і рахманае, яно і расчульвала і вабіла. Александра Паўлаўна глядзела і смяялася, як дзіця; барыні знаходзілі яе прасценькай... Ці можна было чаго-небудзь яшчэ жадаць?

— Вас Дар'я Міхайлаўна да мяне прыслала, гаворыце вы?—спытала яна Пандалеўскага.

— Так-с, прыслала-с,—адказаў ён, вымаўляючы літару *с*, як англійскае *th*:—яны абавязкова жадаюць і загадалі вас асабліва прасіць, каб вы зрабілі ласку сёння зайсці да іх абедаць... Яны (Пандалеўскі, калі гаварыў пра трэцюю асобу, асабліва пра даму, строга прытрымліваўся множнага ліку):—яны чакаюць да сябе новага госця, з якім абавязкова жадаюць вас пазнаёміць.

— Хто гэта?

— Нехта Муфель, барон, камер-юнкер з Пецербурга. Дар'я Міхайлаўна нядаўна з ім пазнаёміліся ў князя Гарына і з вялікаю хвалою вы-

казваліся аб ім, як аб далікатным і асвечаным маладым чалавеку. Пан барон займаюцца таксама літаратурай, ці лепей сказаць.. ах, які прыгожы матылёк! Прашу звярнуць вашу ўвагу.. Лепей сказаць, палітычнай эканоміяй. Ён напісаў артыкул пра нейкае вельмі цікавае пытанне—і жадае аддаць яго на суд Дар'е Міхайлаўне.

— Палітыка-эканамічны артыкул?

— З пункту гледжання мовы-с, Александра Паўлаўна,—з пункту гледжання мовы-с. Вам, я думаю, вядома, што і ў гэтым Дар'я Міхайлаўна знаўца-с. Жукоўскі з імі рэдзіўся, а дабрадзей мой, пражываючы ў Одэсе добрапрыстойны старац Раксалан Медыяравіч Ксандрыка... Вам, напэўна, вядома імя гэтай асобы?

— Ніколькі, і не чувала.

— Не чувалі пра такога мужа? Дзіўная рэч! Я хацеў сказаць, што і Раксалан Медыяравіч вельмі быў заўсёды высокага погляду аб ведах Дар'і Міхайлаўны ў расійскай мове.

— А ці не педант гэты барон?—спытала Александра Паўлаўна.

— Ніякім чынам; Дар'я Міхайлаўна расказваюць, што, наадварот, у ім адразу відаць свецкага чалавека. Пра Бетховена гаварыў з такім красамоўствам, што нават стары князь адчуў захваленне... Гэта я, прызнаюся, паслухаў-бы: гэта-ж па маёй галіне. Дазвольце вам прэзентаваць гэтую прыгожую палёвую кветку.

Александра Паўлаўна ўзяла кветку і, прайшоўшы некалькі крокаў, упусціла яе на дарогу... Да дома яе заставалася крокаў дзвесце, не болей. Нядаўна пабудаваны і выбелены, ён утульна выглядваў сваімі шырокімі, светлымі вокнамі з густой зелены старых ліп і клёнаў.

— Так як жа-с загадаеце паведаміць Дар'ю Мі-

хайлаўну,—загаварыў Пандалеўскі, крыху пакрыўджаны лёсам прэзентаванай ім кветкі:—ці прыедзеце вы на абед? Яны і брата вашага просяць.

— Так, мы прыедзем, абавязкова. А што Наташа?

— Наталья Алексееўна, слава богу, здаровы-с... Але мы ўжо прайшлі паварот да маёнтка Дар'і Міхайлаўны. Дазвольце мне развітацца.

Александра Паўлаўна спынілася..

— А вы хіба не зойдзеце да нас?—спытала яна чарашучым голасам.

— Душэўна-б жадаў-с, але баюся спазніцца. Дар'е Міхайлаўне пажадана паслухаць новы эцюд Тальберга: так трэба падрыхтавацца і падвучыць. Прытым, я прызнаюся, сумняваюся, каб мая гутарка магла вам даставіць якую-небудзь прыемнасць.

— Ды не... чаму-ж...

Пандалеўскі ўздыхнуў і выразліва апусціў вочы.

— Да пабачэння, Александра Паўлаўна!—праказаў ён, памаўчаўшы крыху, пакланіўся і адступіў крок назад.

Александра Паўлаўна завярнулася і пайшла дадому.

Канстантын Дыямідыч таксама накіраваўся да сябе. З твара яго адразу-ж знікла ўся салодкасць; самаўпэўненая, амаль суровая міна з'явілася на ім. Нават паходка Канстантына Дыямідыча змянілася: ён цяпер і шагаў шырэй і наступаў цяжэй. Ён прайшоў вярсты дзве, развяза памахваючы тростачкай і раптам зноў ухмыльнуўся: ён убачыў каля дарогі маладую, досыць прыгожую сялянскую дзяўчыну, якая выганяла цялят з аўса. Канстантын Дыямідыч асцярожна, як кот, падышоў да дзяўчыны і згаварыў з ёй. Тая спачатку маўчала, чырванела і ўсміхалася, нарэшце, закрыла губы рукавом, адварацілася і прамовіла:

— Ідзі, паночку, права...

Канстантын Дыямідыч пагразіў ёй пальцам і загадаў ёй прынесці сабе васількоў.

— Навошта табе васількоў? вянкi, ці што, плесці?—адказала дзяўчына:—ды ну, ідзі-ж, права...

— Паслухай, мая любая красунечка,—пачаў было Канстантын Дыямідыч...

— Ды ну, ідзі,—перапыніла яго дзяўчына:—панічы вунь ідуць.

Канстантын Дыямідыч азірнуўся. Сапраўды, па дарозе беглі Ваня і Пеця, сыны Дар'і Міхайлаўны; за імі ішоў іх настаўнік, Басістаў, малады чалавек дваццаці двух год, толькі што скончыўшы курс. Басістаў быў рослы малы, з простым тварам, вялікім носам, буйнымі губамі і свіннымі вочкамі, непрыгожы і нязграбны, але добры, сумленны і просты. Ён адзяваўся нядбайна, не стрыг валоў, — не з форсу, а ад ляны; любіў пад'есці, любіў паспаць, але любіў таксама цікавую кнігу, гарачую гутарку і ад душы ненавідзеў Пандалеўскага.

Дзедзі Дар'і Міхайлаўны шчыра любілі Басістава і ўжо ніколькі яго не баяліся; з усімі астатнімі ў доме ён быў у вельмі блізкіх адносінах, што не зусім падабалася гаспадыні, як яна ні размаўляла аб тым, што для яе прадрассудкаў не існуе.

— Добры дзень, мае любенькія!—загаварыў Канстантын Дыямідыч:—як вы рана сёння гуляць пайшлі! А я,—дадаў ён, звяртаючыся да Басістава:—ужо даўно вышаў; у мяне адно жаданне—захапляцца прыродай.

— Бачылі мы, як вы захапляецеся прыродай,—прамармытаў Басістаў.

— Вы матэрыяліст: ужо зараз бог ведае, што думаеце. Я вас ведаю!

Пандалеўскі, калі гутарыў з Басіставым ці па-

81857

добнымі да яго людзьмі, лёгка раздражняўся і літару с вымаўляў чыста, нават з маленькім свістам.

— Што-ж, вы ў гэтай дзяўчыны, відаць, дарогі пыталіся?—праказаў Басістаў, паводзячы вачыма і ўправа і ўлева.

Ён адчуваў, што Пандалеўскі глядзіць яму проста ў твар, а гэта яму было надзвычай непрыемна.

— Я паўтараю, вы матэрыяліст і больш нічога. Вы абавязкова жадаеце ва ўсім бачыць адзін пра- залчны бок...

— Дзеці!—скамандаваў раптам Басістаў:—бачыце вы на сенажаці ракіту: пабачым, хто хутчэй да яе дабяжыць... разі два! тры!

І дзеці кінуліся ва ўсе ногі да ракіты. Басістаў памкнуўся за імі...

„Мужык!—падумаў Пандалеўскі:—сапсуе ён гэтых хлапчукоў... сапраўдны мужык!“

І з самаздавальненнем акінуўшы сваю ўласную, чыстую, зграбную фігурку, Канстантын Дыямідыч выцяў разы два растапыранымі пальцамі па рукаве сурдута, устрасянуў каўнерам і адправіўся далей. Вярнуўшыся да сябе ў пакой, ён надзеў старэнькі халат і з заклапочаным тварам сеў за фартэп'яна.

II

Дом Дар'і Міхайлаўны Ласунскай лічыўся амаль што першым па ўсёй ...ой губерні. Вялізны, каменны, пабудаваны па малюнках Растрэлі ў стылі мінулага стагоддзя, ён урачыста ўзвышаўся на вяршыні ўзгорку, каля якога працякала адна з га- лоўных рэк сярэдняй Расіі. Сама Дар'я Міхайлаўна была знатная і багатая барыня, удава тайнага со- ветніка. Хаця Пандалеўскі і расказваў пра яе, што яна ведае ўсю Еўропу, ды і Еўропа яе ведае!— аднак Еўропа яе ведала мала; нават у Пецербургу

яна важнай ролі не іграла; але ў Маскве яе ўсе ведалі і ездзілі да яе. Яна належала да вышэйшага свету і мела славу жанчыны некалькі дзіўнай, не вельмі добрай, але надзвычай разумнай.—У маладосці яна была вельмі хараша сабою... Паэты пісалі ёй вершы, маладыя людзі ёю захапляліся, важныя паны валачыліся за ёю. Але з таго часу прайшло год дваццаць пяць ці трыццаць, і ад даўнейшага хараства не засталася і следу. „Няўжо,—пытаўся ў сябе мімаволі кожны, хто толькі бачыў яе ўпершыню:—няўжо-ж гэта хударлявенькая, жоўценькая, востраносая і яшчэ не старая жанчына некалі была красуней? Няўжо гэта яна, тая самая, пра якую звінелі ліры?..“ І кожны ўнутрана дзівіўся зменчывасці ўсяго земнага. Праўда, Пандалеўскі знаходзіў, што ў Дар’і Міхайлаўны надзіва захаваліся яе прыгожыя вочы; але той-жа Пандалеўскі запэўняў, што яе ўся Еўропа ведае.

Дар’я Міхайлаўна прыезджала кожнае лета да сябе ў вёску з сваімі дзецьмі (у яе іх было трое: дачка Наталля, семнаццаці год, і два сыны, дзесяці і дзевяці год) і жыла адкрыта, гэта значыць прымала мужчын, асабліва халастых; правінцыяльных барынь яна не магла зносіць. Але і даставалася-ж ёй ад гэтых барынь! Дар’я Міхайлаўна, па іх словах, была і гордая, і распусная, і тыранка страшэнная; а галоўнае—яна дазваляла сабе такія вольнасці ў гутарках, што проста жах! Дар’я Міхайлаўна, сапраўды, не любіла чым-небудзь абмяжоўваць сябе на вёсцы, і ў вольнай прастаце яе абыходжання прыкмячалася адценне лёгкай пагарды сталічнай львіцы да акаляўшых яе, даволі цёмных і мізэрных стварэнняў... Яна і з гарадскімі знаёмымі абыходзілася вельмі развязна, нават насмешліва; але адцення пагарды не было.

Дарэчы, чытач: ці не заўважылі вы, што чала-

век, надзвычай безуважны ў гуртку падначаленых, ніколі не бывае безуважным з асобамі вышэйшымі? Чаму-б гэта? Прынамсі, такія запытанні ні да чаго не вядуць.

Калі Канстантын Дыямідыч, вывучыўшы, нарэшце, Тальбергаўскі эцюд, спусціўся з свайго чыстага і вясёленькага пакоя ў гасціную, ён ужо застаў усіх дамашніх у зборы. *Салон* ужо распачаўся. На шырокай канапе, падкурчыўшы пад сябе ногі і трымаючы ў руках новую французскую брашуру, размясцілася гаспадыня; каля акна, за пяльцамі, сядзелі: з аднаго боку дачка Дар'і Міхайлаўны, а з другога m-lle Вонсорт—гувернантка, старая і сухарлявая дзева год шэсцьдзесят, з накладкай чорных валасоў пад рознакаляровым чапцом і баваўнянай паперай у вушах; у вуглу, ля дзвярэй, змясціўся Басістаў і чытаў газету; каля яго Пеця і Ваня гулялі ў шашкі, а прыхіліўшыся да печкі і заклаўшы рукі за спіну, стаяў чалавек невялікага росту, ускалмачаны і сівы, з смуглым тварам і бегаючымі чорнымі вочкамі—нехта Афрыкан Семёныч Пігасаў.

Дзіўны чалавек быў гэты пан Пігасаў. Раззлаваны супроць усяго і ўсіх—асабліва супроць жанчын—ён сварыўся з раніцы да вечара, часам вельмі трапна, часам досыць тупа, але заўсёды з асалодай. Раздражлівасць яго даходзіла да блазенства; яго смех, гук яго голаса, уся яго істота, здавалася, была прасякнута злосцю. Дар'я Міхайлаўна ахвотна прымала Пігасава: ён забаўляў яе сваімі выбрыкамі. Яны, узапраўды, былі даволі забаўныя. Усё пераўвядліваць было яго маніяй. Напрыклад: пра якое няшчасце пры ім ні гаварылі—альбо расказвалі яму, што перуном спаліла вёску, што вада прарвала млын, што мужык сабе тапаром руку адсек—ён кожны раз з заўзятай лютасцю пы-

таўся:— „А як яе завуць?“—гэта значыць, як завуць жанчыну, праз якую здарылася няшчасце, бо, па яго завярэнню, усялякаму няшчасцю прычынай жанчына, варта толькі харашэнька ўнікнуць у справу. Ён аднойчы кінуўся на калені перад амаль незнаёмай яму барыней, якая прыставала да яго з пачастункам, і пачаў са слязімі, але з напісанай на твары злосцю ўпрашваць яе, каб яна злітавалася над ім, што ён нічым перад ёю не правініўся і болей у яе ніколі не будзе. Аднаго разу конь, упудзіўшыся, панёс з гары адну з працак Дар’і Міхайлаўны, скінуў яе ў роў і ледзь не забіў. Пігасаў з таго часу іначай не называў гэтага каня, як „добры, добры канёк“, а самую гару і роў знаходзіў вельмі маляўнічым месцам. Пігасаву ў жыцці не пашанцавала—ён гэтую дурасць і напусціў на сябе. Ён паходзіў ад бедных бацькоў. Бацька яго займаў розныя дробныя пасады, ледзь ведаў грамату і мала непакоіўся пра выхаванне сына; карміў, адзяваў яго—і толькі. Маці яго песціла, але неўзабаве памерла. Пігасаў сам сябе выхаваў, сам паступіў у павятовую школу, потым у гімназію, вывучыў мовы: французскую, нямецкую і нават латынскую і, скончыўшы гімназію з добрым атэстатам адправіўся ў Дэрпт, дзе ўвесь час змагаўся з беднасцю, але вытрымаў трохгадовы курс да канца. Здольнасці Пігасава не выходзілі з шэрагу звычайных; цярплівасцю і настойлівасцю ён вызначаўся, але асабліва моцна ў ім было пачуццё ганарлівасці, жаданне папасці ў вышэйшы свет, не адстаць ад іншых, на зло свайму лёсу. Ён і вучыўся старанна, і ў Дэрпцкі універсітэт паступіў з ганарлівасці. Беднасць злавала яго і развіла ў ім назіральнасць і хітрасць. Ён выказваўся своеасабліва; ён змоладу развіў у сабе асаблівы род злоснага і сварлівага красамоўства.

Думкі яго не ўзвышаліся над агульным узроўнем; а гаварыў ён так, што мог здавацца не толькі разумным, але нават вельмі разумным чалавекам. Атрымаўшы годнасць кандыдата, Пігасаў намерыўся працаваць у галіне навукі: ён зразумеў, што на ўсякім іншым шляху ён-бы аніяк не змог дагнаць сваіх таварышоў (ён стараўся выбіраць іх з вышэйшага кола і ўмеў да іх падладзіцца, нават дагоджваў ім, хаця ўсё адно сварыўся). Але тут у ім, кажучы папросту, матэрыялу не хапіла. Самавучка не з замілавання да навукі, Пігасаў, у сутнасці, ведаў надта мала. Ён з трэскам праваліўся на дыспуце, тым часам, калі жыўшы з ім у адным пакоі другі студэнт, з якога ён заўжды смяўся, чалавек вельмі абмежаваны, але атрымаўшы правільнае і сталае выхаванне, святкаваў перамогу. Няўдача гэтая абурыла Пігасава: ён кінуў у агонь усе свае кнігі і сшыткі і застаўся на службе. Спачатку справа ішла нядрэнна: чыноўнік ён быў хоць куды, не вельмі распарадчывы, затое самаўпэўнены і бойкі; але яму захацелася хутчэй выскачыць у людзі—ён заблытаўся, спатыкнуўся і прымушан быў выйсці ў адстаўку. Гады тры прасядзеў ён у сябе ў нажытай ім вёсцы і раптам ажаніўся на багатай, малаасвечанай памешчыцы, якую злавіў на вудачку сваіх развязных і кплівых манер. Але нораў Пігасава ўжо залішне раздражніўся і скіснуў: яму не любя было сямейнае жыццё. Жонка яго, пажыўшы з ім некалькі год, выехала цішком у Маскву і прадала нейкаму спрытнаму аферысту свой маёнтак, а Пігасаў толькі што пабудаваў у ім гасподу. Узрушаны да глыбіні гэтым апошнім ударам, Пігасаў распачаў было цяжбу з жонкай, але нічога не выйграў... Ён дажываў свой век адзінотна, выязджаў да суседзяў, якіх ганіў за вочы і нават у вочы, і якія

прималі яго з нейкім напружана стрыманым рога-там, хаця сур'ёзна яго ніхто не баяўся,—і ніколі кнігі ў рукі не браў. У яго было каля сотні душ; мужыкі яго не гаравалі

— А! Constantin!—прамовіла Дар'я Міхайлаўна, як толькі Пандалеўскі ўвайшоў у гасціную:—Alexandrine будзе?

— Александра Паўлаўна прасілі вас дзякаваць і лічаць для сябе за асаблівую прыемнасць,—адказаў Канстантын Дыямідыч, ласкава кланяючыся на ўсе бакі і дакранаючыся тоўстай, але белай ручкай з пазногцямі, астрыжанымі трыкутнікам, да дасканальна прычэсаных валасоў.

— І Валынцэў таксама будзе?

— І яны-с.

— Так як-жа, Афрыкан Семёныч,—прадаўжала Дар'я Міхайлаўна, звяртаючыся да Пігасава:—на ваш погляд, усе дзяўчаты ненатуральны?

У Пігасава губы скруціліся на-бок, і ён нервічна задзёргаў локцем.

— Я гавару,—пачаў ён павольным голасам,—ён у самым моцным прыпадку злосці гаварыў павольна і выразна:—я гавару, што дзяўчаты наогул—пра прысутных, зразумела, я буду маўчаць...

— Але гэта не перашкодзіць вам і пра іх думаць,—перапыніла Дар'я Міхайлаўна.

— Я пра іх маўчу,—паўтарыў Пігасаў.—Усе дзяўчаты наогул ненатуральны ў вышэйшай ступені—ненатуральны ў выказванні пачуццяў сваіх. Спалохаецца, напрыклад, дзяўчына, ці ўзрадуецца чаму небудзь, альбо засмуціцца, яна абавязкова спачатку надасць целу свайму якую-небудзь гэтакую далікатную позу (і Пігасаў найагіднейшым чынам выгнуў свой стан і адтапырыў рукі) і потым ужо выгукне: ах! альбо засмяецца, ці за-

плача. Мне, аднак (і тут Пігасаў самаздаволена ўсміхнуўся), удалося такі дабіцца аднойчы сапраўднага, нефальшывага выяўлення адчування ад адной надзвычай ненатуральнай дзяўчыны!

— Якім гэта чынам?

Вочы Пігасава заблішчэлі.

— Я яе садануў у бок асінавым калом адзаду. Яна як завішчыць, а я ёй: брава! брава! Вось гэта голас прыроды, гэта быў натуральны крык... Вы і наперад заўжды так рабіце!

Усе ў пакоі засмяліся.

— Што вы за недарэчнасці кажаце, Афрыкан Семёныч!—усклікнула Дар'я Міхайлаўна.—Хіба паверу я, што вы будзеце дзяўчыну біць калом у бок!

— Далі-бог, калом, вялізным калом, накштат тых, якія ўжываюцца пры абароне крэпасцей.

— Mais c'est une horreur ce que vous dites là monsieur¹,—залемантавала m-lle Boncourt, грозна пазіраючы на рагатаўшых дзяцей.

— Ды не верце яму,—прамовіла Дар'я Міхайлаўна:—хіба вы яго не ведаеце?

Але разгневаная французжанка доўга не магла супакоіцца і ўсё нешта мармытала сабе пад нос.

— Вы можаце мне не верыць,—прадаўжаў халоднакроўным голасам Пігасаў:—але я запэўню, што я сказаў ісціную праўду. Каму-ж гэта ведаць, калі не мне? Пасля гэтага вы мабыць таксама не паверыце, што наша суседка Чапузава, Елена Антонаўна, сама, заўважце, сама мне сказала, як яна замарыла свайго роднага пляменніка?

— Вось яшчэ выдумалі!

— Дазвольце, дазвольце! Выслухайце і мяркуйце самі. Заўважце, я не хачу яе абмаўляць, я яе на-

¹ Але-ж тое, што вы апавядаеце, гэта жах, судар (фр.).

ват люблю, наколькі, прынамсі, можна любіць жанчыну; у яе ва ўсім доме няма ніводнай кнігі, апрача календара, і чытаць яна не можа іначай як уголас—адчувае ад гэтага практыкавання, што яе кідае ў пот, і скардзіцца потым, што ў яе вочы пупам палезлі... словам, жанчына яна добрая і пакаёўкі ў яе тоўстыя. Навошта-ж мне яе абмаўляць?

— Ну!—заўважыла Дар'я Міхайлаўна:—узбраўся Афрыкан Семёныч на свайго канька—цяпер не злезе з яго да вечара.

— Мой канёк... А ў жанчын іх цэлых тры, з якіх яны ніколі не злазяць,—хіба калі спяць.

— Якія ж гэтыя тры канькі?

— Папрок, намёк і ўпіка.

— Ведаеце што, Афрыкан Семёныч,—пачала Дар'я Міхайлаўна:—вы нездарма так злосны на жанчын. Якая-небудзь, напэўна, вас...

— Пакрыўдзіла, вы хочаце сказаць?—перапыніў яе Пігасаў. Дар'я Міхайлаўна крыху збянтэжылася: яна ўспомніла пра няшчасны шлюб Пігасава... і толькі галавою кіўнула.

— Мяне адна жанчына сапраўды пакрыўдзіла,—прамовіў Пігасаў:—хоць і добрая была, вельмі добрая.

— Хто ж гэта такая?

— Маці мая,—сказаў Пігасаў, панізіўшы голас.

— Ваша маці? Чым-жа яна магла вас пакрыўдзіць?

— А тым, што радзіла...

Дар'я Міхайлаўна зморшчыла бровы.

— Мне здаецца,—загаварыла яна:—наша гутарка набывае невясёлы характар... Constantin, сыграйце нам новы эцюд Тальберга... А можа, гукі музыкі усміраць Афрыкана Семёныча. Арфей усміраў-жа дзікіх звяроў.

Канстантын Дыямідыч сеў за фартэп'яна і сы-

граў эцюд вельмі здавальняюча. Спачатку Наталья Алексееўна ўважліва слухала, потым зноў узялася за работу.

— *Mersi, c'est charmant*¹,—прамовіла Дар'я Міхайлаўна:—люблю Тальберга. *Il est si distingué*². Што вы задумаліся, Афрыкан Семёныч?

— Я думаю,—пачаў павольна Пігасаў,—што ёсць тры катэгорыі эгаістаў: эгаісты, якія самі жывуць і жыць даюць іншым; эгаісты, якія самі жывуць і не даюць жыць іншым; нарэшце, эгаісты, якія і самі не жывуць, і іншым не даюць... Жанчыны, у большасці, належаць да апошняй катэгорыі.

— Як гэта міла! Аднаму я толькі дзіўлюся, Афрыкан Семёныч, якая ў вас самаўпэўненасць у меркаваннях; нібыта вы ніколі памылца не можаце.

— Хто гаворыць! І я памыляюся; мужчына таксама можа памылца. Але ці ведаеце, якая розніца між памылкаю нашага брата і памылкаю жанчыны? Не ведаеце? Вось якая: мужчына можа, напрыклад, сказаць, што двойчы-два не чатыры, а пяць альбо тры з паловай, а жанчына скажа, што двойчы два—стэарынавая свечка.

— Я ўжо гэта, здаецца, чула ад вас... Але дазвольце спытаць, якія адносіны мае ваша думка адносна трох катэгорый эгаістаў да музыкі, якую вы зараз чулі?

— Ніякага, ды я і не слухаў музыкі.

— Ну, „ты, батюшка, я віжу, неісправим, хочь брось“,—адказала Дар'я Міхайлаўна, крыху скажачы Грыбаедаўскі верш.—Што-ж вы любіце, калі вам і музыка не падабаецца? Літаратуру, мабыць?

¹ Дзякую, гэта чароўна (фр.).

² Ён такі мілагучны (фр.).

— Я літаратуру люблю, ды толькі не цяперашнюю.

— Чаму?

— А вось чаму. Я нядаўна пераязджаў Оку на пароме з нейкім барынам. Паром прыстаў да крутога месца: трэба было выцягваць экіпажы на руках. У пана была фурманка вельмі цяжкая. Пакуль перавозчыкі надсаджваліся, усцягваючы фурманку на бераг, барын так крахтаў і напруджваўся, стоячы на пароме, што нават шкада яго было... Вось, падумаў я, новае дапасаванне сістэмы раздзялення работ! Так і цяперашняя літаратура: адны вязуць, справу робяць, а яна крэкча. Дар'я Міхайлаўна ўхмыльнулася.

— І гэта называецца аднаўленнем сучаснага быту,—прадоўжваў неўгамонны Пігасаў:—глыбокім спачуваннем да грамадскіх запытанняў і яшчэ неак... Ох, ужо-ж гэтыя мне гучныя словы!

— А вось жанчыны, на якіх вы так нападаеце—тыя, прынамсі, не ўжываюць гучных слоў.

Пігасаў паціснуў плячыма.

— Не ўжываюць, бо не ўмеюць.

Дар'я Міхайлаўна крыху пачырванела.

— Вы пачынаеце гаварыць дзёрзкасці, Афрыкан Семёныч!—заўважыла яна з прымушанай усмешкай.

Усё сціхла ў пакоі.

— Дзе гэта Золатаноша?—запытаўся раптам адзін з хлопчыкаў у Басістава.

— У Палтаўскай губерні, мой любенькі,—падхапіў Пігасаў:—у самай Хахланды. (Ён узрадваўся выпадку змяніць гутарку.)—Вось, мы разважалі пра літаратуру, —прадоўжваў ён:—калі б у мяне былі лішнія грошы, я-б зараз зрабіўся маларасійскім паэтам.

— Гэта што яшчэ? Нішто паэт!—не згадзілася Дар'я Міхайлаўна:—хіба вы ведаеце па-маларасійску?

— Ні кроплі; ды яно і не трэба.

— Як не трэба?

— Ды так, не трэба. Варта толькі ўзяць аркуш паперы і напісаць зверху: „Дума“; потым пачаць так: „гой, ты доля мая, доля!“ або „седе казачино Наливайко на кургане!“, а там: „по-пид горою, по-пид зеленою, грае, грае, воропае, гоп! гоп!“ альбо што небудзь накштальт гэтага. І справа гатова. Друкуй і выдавай. Маларос прачытае, падапрэ рукою шчаку і абавязкова заплача,—такая чулая душа!

— Злітуйцеся! — абурыўся Басістаў. — Што вы такое кажаце? Гэта ні да чаго не варта. Я жыву у Маларосіі, люблю яе, і мову яе ведаю... „грае, грае, воропае“—абсалютная бязглуздіца.

— Магчыма, а хахол усё-ткі заплача. Вы кажаце: мова... Ды хіба існуе маларасійская мова? Я прасіў раз аднаго хахла перакласці наступную, першую, якая трапілася, фразу: „грамматика есть искусство правильно читать и писать“. Ведаеце, як ён гэта пераклаў: „храматыка е выскусство правильно читаты ы пысаты...“ Што ж, гэта мова, па-вашаму? Самастойная мова? Ды хутчэй, як з гэтым згадзіцца, я гатоў дазволіць лепшага свайго сябра стаўчы у ступе...

Басістаў хацеў супярэчыць.

— Пакіньце яго, — праказала Дар'я Міхайлаўна:—вы-ж ведаеце, ад яго апрача парадоксаў нічога не пачуеш.

Пігасаў ккліва ўсміхнуўся. Лёкай увайшоў і даклаў аб прыездзе Александры Паўлаўны і яе брата.

Дар'я Міхайлаўна ўстала насустрэч гасцям.

— Добры дзень, Alexandrine, — загаварыла яна, падыхоўзічы да яе:—як вы разумна зрабілі, што прыехалі... Добры дзень, Сергей Паўлыч!

Валынцэў паціснуў руку Дар'і Міхайлаўне і падышоў да Наталі Алексееўны.

— А што, гэты барон, ваш новы знаёмы, прыедзе сёння?—спытаў Пігасаў.

— Так, прыедзе.

— Ён, кажуць, вялікі філасоф; Гегелем так і пырскае.

Дар'я Міхайлаўна нічога не адказала, пасадзіла Александру Паўлаўну на канапу і сама змясцілася каля яе.

— Філасофія,—гаварыў далей Пігасаў:—вышэйшы пункт гледжання! Вось яшчэ смерць мая: гэтыя вышэйшыя пункты гледжання. І што можна ўбачыць зверху? Нябось, калі захочаш каня купіць, не з каланчы на яго глядзець будзеш!

— Вам гэты барон хацеў прывезці артыкул нейкі?—спытала Александра Паўлаўна.

— Так, артыкул,—адказала з пераўвядлічанаю абьякавасцю Дар'я Міхайлаўна:—аб адносінах гандлю да прамысловасці ў Расіі... Але не бойцеся; мы яе тут чытаць не будзем... Я вас не за гэтым паклікала. *Le baron est aussi aimable que savant*¹. І так добра гаворыць па-руску! *C'est un vraitorrent... il vous entraîne*².

— Так добра па-руску гаворыць,—прабурчэў Пігасаў:—што заслугоўвае французскай пахвалы.

— Сярдуіце яшчэ, Афрыкан Семёныч, сярдуіце... Гэта вельмі пасуе да вашай ускалмачанай прычоскі... Аднак, што-ж ён не едзе? Ведаеце што, *messieurs et mesdames*³,—дадала Дар'я Міхайлаўна, зірнуўшы вакол:—пойдзем у сад... Да абеду яшчэ каля гадзіны засталася, а надвор'е слаўнае...

Уся кампанія паднялася і адправілася ў сад.

¹ Барон нагэтулькі ласкавы, як і вучаны (фр.).

² Гэта сапраўдны пэток... ён вас заціпае (фр.).

³ Паны і дамы (фр.).

Сад у Дар'і Міхайлаўны даходзіў да самай ракі-У ім было шмат старых ліпавых прысад, залацістацёмных і душыстых, з смарагдавымі прасветамі па канцах, шмат бяседак з акацый і бэзу.

Валынцэў разам з Натальей і m-lle Boncourt забраліся ў самую глыбіню саду. Валынцэў ішоў побач з Натальей і маўчаў. M-lle Boncourt следвала крыху паводаль.

— Што-ж вы рабілі сёння?—спытаўся нарэшце Валынцэў, паскубваючы канцы сваіх прыгожых цёмнарусых вусоў.

Ён рысамі твара быў вельмі падобны на сястру; але ў выяўленні іх было меней гуллівасці і жыцця, і вочы яго, прыгожыя і ласкавыя, глядзелі неяк засмучана.

— Ды нічога,—адказвала Наталья:—слухала, як Пігасаў сварыцца, вышывала па канве, чытала.

— А што такое вы чыталі?

— Я чытала... гісторыю крыжовых паходаў,—праказала Наталья з невялікай запінкай.

Валынцэў паглядзеў на яе.

— А!—сказаў ён нарэшце:—гэта мабыць цікава.

Ён сарваў галінку і пачаў круціць ёю ў паветры. Яны прайшлі яшчэ крокаў дваццаць.

— Што гэта за барон, з якім ваша маці пазнаёмілася?—зноў спытаўся Валынцэў.

— Камер-юнкер, прыезджы; татап яго вельмі хваліць.

— Ваша маці можа захапляцца.

— Гэта сведчыць, што яна яшчэ вельмі маладая сэрцам,—заўважыла Наталья.

— Так. Я неўзабаве прышлю вам вашага каня. Ён ужо амаль што зусім аб'езджаны. Мне хочацца, каб ён з месца браў у галоп і я гэтага даб'юся.

— Mersi¹... Аднак, мне совесна. Вы самі яго аб'езджаеце... гэта, Кажуць, вельмі цяжка...

— Каб даставіць вам малейшую радасць, вы ведаеце, Наталья Алексееўна, я гатоў... я... і не на такія драбніцы...

Валынцэў замяшаўся.

Наталья дружалюбна зірнула на яго і яшчэ раз сказала: mersi.

— Вы ведаеце, — зноў пачаў Сергей Паўлыч пасля доўгага маўчання: — што няма такой рэчы... Але навошта я гэта гавару! Вы-ж усё ведаеце.

У гэты момант у доме празвінеў звон.

— Ah! la cloche du diner! — занепакоілася m-lle Bopcourt². „Quel dommage“, падумала сама сабе старая францужанка, узыходзячы на балкон услед за Валынцэвым і Натальей: „quel dommage que ce charmant garçon ait si peu de ressources dans la conversation“³, што можна было б па-руску так перакласці: „ты, мой мільі, міль, но плох немножко“.

Барон на абед не прыехаў. Яго працакалі з поўгадзіны. Гутарка за сталом не ладзілася. Сергей Паўлыч толькі пазіраў на Наталью, каля якой сядзеў і старанна наліваў ёй вады ў шклянку. Пандалеўскі дарэмна стараўся заняць суседку сваю, Александрю Паўлаўну: ён увесь закіпаў салодкасцю, а яна ледзь не пазяхала.

Басістаў круціў каточкі з хлеба і ні пра што не думаў: нават Пігасаў маўчаў, і калі Дар'я Міхайлаўна заўважыла яму, што ён вельмі неласкавы сёння, хмура адказаў: калі-ж я бываю ласка-

¹ Дзякую (фр.).

² А, абедзенны званок... вернемся (фр.).

³ Шкала, што гэты чароўны хлопчык такі няздатны да размоў (фр.).

вым? Гэта не мая справа... І, усміхнуўшыся горка, дадаў: пацярпіце крышку. Я толькі квас, du prostoі рускі квас; а вось ваш камер-юнкер...

— Бравал—ажывілася Дар'я Міхайлаўна.—Пігасаў рэўнуе, загадзя рэўнуе!

Але Пігасаў нічога не адказаў ёй і толькі зірнуў з-пад ілба.

Прабіла сем гадзін і ўсе зноў сышліся ў гасціную.

— Відаць, не будзе,—сказала Дар'я Міхайлаўна...

Але вось пачуўся стук экіпажа, невялікая фурманка ўехала на двор і праз некалькі хвілін лёкай увайшоў у гасціную і падаў Дар'і Міхайлаўне ліст на срэбраным падносе. Яна прабегла яго да канца і, звярнуўшыся да лёкай, спытала:

— А дзе-ж пан, які прывёз гэты ліст?

— У экіпажу сядзіць-с. Загадаеце прыняць-с?

— Прасі.

Лёкай вышаў.

— Уявіце, якая шкода,—сказала Дар'я Міхайлаўна:—барон атрымаў загад зараз-жа звярнуцца ў Пецербург. Ён прыслаў мне свой артыкул з адным панам Рудзіным, сваім прыяцелем. Барон хацеў мне яго рэкамендаваць—ён вельмі яго хваліў. Але як гэта непрыемна! Я спадзявалася, што барон пажыве тут...

— Дзімітры Нікалаевіч Рудзін,—далажыў лёкай.

III

Увайшоў чалавек год трыццаць пяць, высокага росту, крыху сутулы, кучаравы, смуглы, з тварам няправільным, але выразным і разумным, з жыдкім бляскам у быстрых, цёмнасініх вачах, з простым шырокім носам і прыгожа акрэсленымі гу-

бамі. Гарнітур на ім быў не новы і вузкі, нібыта ён з яго вырас.

Ён жвава падышоў да Дар'і Міхайлаўны, і, пакланіўшыся кароткім паклонам, сказаў ёй, што ён даўно жадаў мець гонар прадставіцца ёй, і што прыцель яго, барон, вельмі шкадаваў аб тым, што не мог развітацца асабіста.

Тонкі гук голаса Рудзіна не адпавядаў яго росту і шырокім грудзям.

— Сядайце... вельмі рада,—праказала Дар'я Міхайлаўна і, пазнаёміўшы яго з усёй кампаніяй, спытала, тутэйшы ён, або заезджы.

— Мой маёнтак у Т... ой губерні,—адказаў Рудзін, трымаючы капялюш на каленях:—а тут я нядаўна. Я прыехаў па справе і пасяліўся пакуль у вашым павятовым горадзе.

— У каго?

— У доктара. Ён мой стары таварыш па ўніверсітэту.

— А! у доктара... Яго хваляць. Ён, Кажуць, сваю справу разумее. А з баронам вы даўно знаёмы?

— Гэтаю зімою ў Маскве я з ім сустрэўся і цяпер правёў у яго каля тыдня.

— Ён вельмі разумны чалавек—барон.

— Так-с.

Дар'я Міхайлаўна панюхала вузельчык насавай хустачкі, надушаны адэкалонам.

— Вы службыце?—спытала яна.

— Хто? я-с?

— Так.

— Не... я ў адстаўцы.

Настала невялікае маўчанне. Агульная гутарка аднавілася.

— Дазвольце пацікавіцца,—пачаў Пігасаў, звярнуўшыся да Рудзіна:—вам вядомы змест артыкула, прысланага панам баронам?

— Вядомы.

— Артыкул гэты трактуе пра адносіны гандлю... альбо не, як яго, прамысловасці да гандлю ў нашай краіне... Так, здаецца, вы пажадалі выказацца, Дар'я Міхайлаўна?

— Так, ён пра гэта,—адказала Дар'я Міхайлаўна і прыклала руку да ілба.

— Я, вядома, у гэтых справах суддзя слабы,—прадоўжваў Пігасаў:—але я павінен прызнацца, што мне самы загаловак артыкула здаецца надзвычай... як-бы гэта сказаць падалікатней?.. надзвычай цёмным і заблытаным.

— Чаму-ж яно вам так здаецца?

Пігасаў усміхнуўся і злёгка зірнуў на Дар'ю Міхайлаўну.

— А вам ён зразумелы?—праказаў ён, зноў звярнуўшы свой лісіны твар да Рудзіна.

— Мне? Зразумела.

— Гм... Вядома, гэта вам лепей ведаць.

— Вам галава баліць?—спытала Александра Паўлаўна Дар'ю Міхайлаўну.

— Не. Гэта ў мяне так... *C'est nerveux*¹.

— Дазвольце пацікавіцца,—загаварыў зноў насавым галаском Пігасаў:—ваш знаёмы, пан барон Муфель... так, здаецца, іх завуць?

— Якраз так.

— Пан барон Муфель спецыяльна займаецца палітычнай эканоміяй, ці толькі так, ахвяруе гэтай цікавай навуцы свой вольны час, які застаецца сярод свецкіх забаў і заняткаў па службе?

Рудзін зіркліва паглядзеў на Пігасава.

— Барон у гэтай справе дылетант,—адказаў ён, крыху чырванееючы:—але ў яго артыкуле шмат справядлівага і цікавага.

¹ Гэта нервовае (фр.).

— Не магу супярэчыць вам, не ведаючы артыкула... Але, смею запытаць, твор вашага прыяцеля, барона Муфеля, напэўна, больш трымаецца агульных разважаньняў, як фактаў?

— У ім ёсць і факты і разважанні, аснованыя на фактах.

— Так-с, так-с. Магу паведаміць вас, што, на маю думку... а я магу-такі, пры выпадку, сваё слова сказаць: я тры гады ў Дэрпце выжыў... усе гэтыя так званыя агульныя разважанні, гіпотэзы, там, сістэмы... выбачайце мяне, я правінцыял, праўду-матку рэжу проста... нікуды не варты. Гэта адны вымудры—гэтым толькі людзей марочаць. Перадавайце, панове, факты, і будзе з вас.

— Дзіўная рэч!—адказаў Рудзін.—Ну, а сэнс фактаў перадаваць належыць?

— Агульныя разважанні!—не сунімаўся Пігасаў;—смерць мая гэтыя агульныя разважанні, агляданні, заключэнні! Усё гэта аснована на так званых перакананнях; кожны размаўляе пра свае перакананні, і яшчэ пашаны да іх патрабуе, но сіцца з ім... Эхі

І Пігасаў патрос кулаком у паветры... Пандалеўскі засмяўся.

— Вельмі добра!—праказаў Рудзін:—значыць, павашаму, перакананняў няма?

— Няма і не існуе.

— Гэта ваша перакананне?

— Так.

— Як-жа вы гаворыце, што іх няма? Вось вам ужо адно на першы выпадак.

Усе ў пакоі ўсміхнуліся і пераглянуліся.

— Дазвольце, дазвольце, аднак,—пачаў было Пігасаў...

Але Дар'я Міхайлаўна запляскала ў далоні, закрычала:—брава, брава! Разбіты Пігасаў, раз-

біты!—і шхенька выняла капялюш з рук Рудзіна.

— Пачакайце радаваца, сударыня, паспееце!— загаварыў са злосцю Пігасаў.—Недастаткова сказаць, з выглядам перавагі, вострае слоўца: трэба давесці, абвергнуць... Мы адбіліся ад прадмета спрэчкі.

— Дазвольце, — спакойна заўважыў Рудзін:— справа вельмі простая. Вы не верыце ў карыснасьць агульных разважаньняў, вы не верыце ў перакананні...

— Не веру, не веру, ні ўва што не веру.

— Вельмі добра. Вы скептык.

— Не бачу патрэбы ўжываць такое вучонае слова. Прынамсі...

— Не перапыняйце-ж вы!—умяшалася Дар'я Міхайлаўна.

„Кусі, кусі, кусі!“, сказаў сам сабе ў гэты момант Пандалеўскі і шырока ўхмыльнуўся.

— Гэта слова выказвае маю думку, — казаў Рудзін.—Вы яго разумееце: чаму не ўжываць яго? Вы ні ў вошта не верыце...

— Чаму-ж верыце вы ў факты?

— Як чаму? Дзіўная рэч! Факты рэч вядомая, кожны ведае, што такое факты... Я мяркую іх па вопыту, па ўласнаму пачуццю.

— А хіба пачуццё не можа ашукаць вас? Пачуццё вам кажа, што сонца вакол зямлі ходзіць... ці, можа быць, вы не згодны з Капернікам? Вы і яму не верыце?

Усмешка зноў прабегла па ўсіх тварах і вочы ўсіх уставіліся на Рудзіна. „А ён чалавек разумны“, падумаў кожны.

— Вы ўсё хочаце жартávaць, — загаварыў Пігасаў.—Вядома гэта вельмі арыгінальна, але недарэчна.

— У тым, што я сказаў зараз, — адказаў Ру-

дзін:—на жаль, вельмі мала арыгінальнага. Гэта ўсё даўно вядома і тысячу разоў пра гэта гаварылі. Справа не ў тым...

— А ў чым-жа?—спытаўся не без нахабнасці Пігасаў.

У спрэчках ён спачатку смяўся з праціўніка, потым рабіўся грубым, а нарэшце злаваўся і змаўкаў.

— Вось у чым,—гаварыў далей Рудзін:—я, прызнаюся, не магу не адчуваць самага шчырага жалю, калі разумныя людзі пры мне нападаюць...

— На сістэмы?—перапыніў Пігасаў.

— Так, хоць сабе і на сістэмы. Чаму вас так палохае гэтае слова? Кожная сістэма аснована на веданні асноўных законаў, пачаткаў жыцця...

— Ды іх пазнаць, адкрыць іх нельга... Злітуйцеся!

— Дазвольце. Вядома не кожнаму яны даступны, і чалавеку ўласціва памыляцца. Аднак, вы, напэўна, згодзіцеся са мною, што, напрыклад, Н'ютон адкрыў хаця некаторыя з гэтых асноўных законаў. Ён быў геній, дапусцім; але адкрыцці геніяў тым і вялікі, што робяцца дастаяннем усіх. Імкненне да адшукання агульных пачаткаў у прыватных з'явах ёсць адна з карэнных уласцівасцей чалавечага розуму, і ўся наша асвечанасць...

— Вось вы куды-с!—перапыніў расцягнутым голасам Пігасаў.—Я практычны чалавек і ва ўсе гэтыя метафізічныя тонкасці не ўдаюся і не хачу ўдавацца.

— Вельмі добра! На гэта ваша воля. Але заўважце, што самае вашае жаданне быць выключна практычным чалавекам ёсць ужо своеасаблівая сістэма, тэорыя...

— Асвечанасць! кажаце вы,—падхапіў Пігасаў:—вось яшчэ чым здзівіць задумалі! Дужа патрэбна

яна, гэта выхвалена я асвечанасць! Граша ломанага не дам я за вашу асвечанасць!

— Аднак, як вы дрэнна спрачаецеся, Афрыкан Семёныч!—заўважыла Дар'я Міхайлаўна, унутрана вельмі задаволеная рахманасцю і тонкай ветлівасцю новага свайго знаёмага. „C'est un homme comme il faut“¹, падумала яна з добраахвотнай увагай зірнуўшы ў твар Рудзіну. „Трэба яго прыгалубіць“. Гэтыя апошнія словы яна ў думках сказала па-руску.

— Асвечанасць я абараняць не стану,—зноў сказаў, памаўчаўшы крыху, Рудзін;—ёй непатрэбная абарона. Вы яе не любіце... У кожнага свой густ. Прытым, гэта завяло-б нас вельмі далёка. Дазвольце вам толькі напамінуць старую прыказку: „Юпітэр, ты злуешся: значыць, ты вінаваты“. Я хацеў сказаць, што ўсе гэтыя напады на сістэмы, на агульныя разважанні і т. д. таму асабліва засмучаюць, што разам з сістэмамі людзі не прызнаюць наогул веды, навуку і веру ў яе, а значыць, і веру ў саміх сябе, у свае сілы. А людзям патрэбная гэтая вера: ім няможна жыць аднымі ўражаннямі, ім грэшна баяцца думкі і не давяраць ёй. Скептыцызм заўжды вызначаўся бясплённасцю і бяссіллема...

— Гэта ўсё словы!—прамармытаў Пігасаў.

— Магчыма. Але дазвольце вам заўважыць, што, кажучы: „гэта ўсё словы!“—мы часта самі жадаем адчапіцца ад неабходнасці сказаць што-небудзь больш путнае за гэтыя словы.

— Чаго-с?—спытаў Пігасаў і прыжмурыў вочы.

— Вы зразумелі, што я хацеў сказаць вам,—адказаў з мімавольнай, але зараз-жа стрыманай нецярплівасцю Рудзін.—Паўтараю, калі ў чалавека

¹ Гэта чалавек, як належыць (фр.).

няма моцнай асновы, у якую ён верыць, няма глебы, на якой ён стаіць цвёрда, як можа ён уявіць сабе патрэбнасць, значэнне, будучыню свайго народа? Як можа ён ведаць, што ён павінен сам рабіць, калі...

— Гонар і пашана!—адрывіста праказаў Пігасаў, пакланіўся і адышоў у бок, ні на кога не глядзячы.

Рудзін паглядзеў на яго, усміхнуўся крыху і змоўкнуў.

— Ага? Пусціўся наўцёкі!—загаварыла Дар'я Міхайлаўна.

— Не турбуйцеся, любы Дзімітры... Выбачайце,—дадала яна з ветлівай усмешкай:—як вас па бацьку?

— Нікалаіч.

— Не турбуйцеся, любы Дзімітры Нікалаіч! Ён нікога з нас не ашукаў. Ён хоча зрабіць выгляд, што не *хоча* больш спрацацца... Ён адчувае, што не *можа* спрацацца з вамі. А вы лепей сядайце да нас бліжэй, ды пагутарымо.

Рудзін падсунуў сваё крэсла.

— Як гэта мы да гэтага часу не пазнаёміліся?—гаварыла Дар'я Міхайлаўна.—Гэта мне дзіўна... Ці чыталі гэтую кніжку? C'est de Tocqueville, vous savez¹.

І Дар'я Міхайлаўна працягнула Рудзіну французскую брашуру.

Рудзін узяў тоненькую кніжачку ў рукі, перагарнуў у ёй некалькі старонак і, паклаўшы яе назад на стол, адказваў, што ўласна гэтага твора п. Таквіля ён не чытаў, але часта разважаў аб закранутым ім пытанні. Гутарка завязалася. Рудзін спачатку нібыта хістаўся, не адважваўся

¹ Гэта Таквіль, як вы ведаеце (фр.).

выказвацца, не знаходзіў слоў, але нарэшце распаліўся і загаварыў. Праз чверць гадзіны адзін яго голас чуўся ў пакоі. Усе стаўпіліся ў гурток вакол яго.

Адзін Пігасаў заставаўся воддаль, у вуглу, каля каміна. Рудзін гаварыў разумна, горача, дзельна; выказаў шмат ведаў, шмат начытанасці. Ніхто не чакаў знайсці ў ім чалавека выдатнага... Ён быў так звычайна адзеты, пра яго так мала хадзіла чутак. Усім незразумелым здавалася і dziўным, якім гэта чынам раптам, на вёсцы, мог вывріцца такі разумнік. Тым больш здзівіў ён і, можна сказаць, зачараваў усіх, пачынаючы з Дар'і Міхайлаўны... Яна ганарылася сваёю знаходкай і ўжо загадзя думала пра тое, як яна выведзе Рудзіна ў свет. У першых яе ўражаннях было шмат амаль dziўчага, не глядзячы на яе гады. Александра Паўлаўна, праўду сказаць, зразумела мада з усяго, што гаварыў Рудзін, але была вельмі здзіўлена і ўзрадвана; брат яе таксама здзівіўся; Пандалеўскі назіраў за Дар'яй Міхайлаўнай і зайздросціў; Пігасаў думаў: „Дам пяцьсот рублёў—яшчэ лепей салаўя дастану!“... Але больш за ўсіх былі здзіўлены Басістаў і Наталья. У Басістава ледзь дух не захапіла; ён сядзеў, увесь час з расчыненым ротам і вытарашчанымі вачыма і слухаў, слухаў, як зроду не слухаў нікога, а ў Наталы твар пакрыўся румянцам, і зрок яе, нерухома накіраваны на Рудзіна, і пацімнеў, і заблішчэў...

— Якія ў яго слаўныя вочы!—шапнуў ёй Валянцэў.

— Так, прыгожыя.

— Шкада толькі, што рукі вялікія і чырвоныя. Наталья нічога не адказала.

Падалі чай. Гутарка зрабілася больш агульнай, але ўжо з адной нечаканасці, з якой усе змаўкалі,

калі толькі Рудзін адкрываў рот, можна было меркаваць аб сіле зробленага ім уражання. Дар'і Міхайлаўне раптам захацелася падражніць Пігасава. Яна падышла да яго і ўпоўголаса праказала: „Што-ж маўчыце і толькі ўсміхаецеся зласліва? Паспрабуйце-ж, шчапіцеся з ім зноў“, і, не дачакаўшыся яго адказу, паклікала рукою Рудзіна.

— Вы пра яго яшчэ адной рэчы не ведаеце,— сказала яна яму, паказваючы на Пігасава:—ён страшэнны ненавіснік жанчын, безупынна нападае на іх; калі ласка, звярніце яго на правільны шлях.

Рудзін паглядзеў на Пігасава... мімаволі звысака: ён быў вышэй за яго на дзве галавы. Пігасава аж скаланула са злосці, і жоўчны твар яго збляднеў.

— Дар'я Міхайлаўна памыляецца,—пачаў ён няпэўным голасам:—я не на адных жанчын нападаю, я да ўсяго чалавечага роду не вялікі ахвотнік.

— Чаму-ж у вас наконт яго такі дрэнны погляд?—спытаў Рудзін.

Пігасаў зірнуў яму проста ў вочы.

— Мабыць, вывучэнне ўласнага сэрца, у якім я штодзень знаходжу ўсё болей і болей погані. Я мяркую аб іншых па сабе. Можа быць, гэта і несправядліва, і я значна горш за іншых; але што-ж рабіць? Прывычка!

— Я вас разумею і спачуваю вам,—адказаў Рудзін.—Якая блagarодная душа не адчувала жадання самаўніжэння? Але не варта заставацца на гэтым бязвыхадным становішчы.

— Шчыра дзякую за выдачу маёй душы атэстата ў сумленнасці,—адказаў Пігасаў:—а становішча маё нішто, нядрэннае, так што калі нават ёсць з яго выхад, так бог з ім! я яго шукаць не буду.

— Але гэта значыць,—прабачце за выраз,—

аддаваць перавагу задаваленню сваёй самалюбасці перад жаданнем быць і жыць у праўдзе...

— О то-ж такі—усклікнуў Пігасаў: — самалюбасць—гэта і я разумею, і вы, спадзяюся, разумеце, і кожны разумее: а ісціна—што-ж такое ісціна? Дзе яна, гэтая ісціна?

— Вы паўтараецеся, папярэджваю вас,—заўважыла Дар'я Міхайлаўна.

Пігасаў узяў плечы.

— Так што-ж за бяда? Я пытаюся: дзе ісціна? Нават філосафы не ведаюць, што яна такое. Кант кажа: вось яна што, а Гегель—не, брэшаш, яна вось што.

— А вы ведаеце, што гаворыць пра яе Гегель,—спытаў, не ўзвышаючы голаса, Рудзін.

— Я паўтараю,—не пераставаў распаліўшыся Пігасаў:—што я не магу зразумець, што такое ісціна. Па-мойму, яе зусім і няма на свеце, гэта значыць, слова толькі ёсць, а самай рэчы няма.

— Фі! фі!—усклікнула Дар'я Міхайлаўна:—як вам не сорамна гэта гаварыць, стары вы грэхаводнік! Ісціны няма? Дзеля чаго-ж жыць пасля гэтага на свеце?

— Ды ўжо-ж я думаю, Дар'я Міхайлаўна,—адказаў са злосцю Пігасаў:—што вам у кожным выпадку лягчэй было-б жыць без ісціны, чым без вашага кухара Сцяпана, які такі майстар варыць бульёны! І навошта здалася вам ісціна, скажыце на міласць? З яе-ж і чэпчыка сшыць не можна!

— Жарты не супярэчанне,—заўважыла Дар'я Міхайлаўна:—асабліва калі яны збіваюцца на ману.

— Не ведаю, як ісціна, а праўда відаць, вочы коле,—прамармытаў Пігасаў і са злосцю адышоў у бок.

А Рудзін загаварыў аб самалюбасці, і вельмі слушна загаварыў. Ён даводзіў, што чалавек

без самалюбасці мізэрны, што самалюбасць—рычаг Архімеда, якім зямлю з месца можна зрушыць, але што тым часам толькі той заслугоўвае назву чалавека, хто ўмее ўладаць сваёй самалюбасцю, як верхавы канём, хто сваю асобу ахвяруе дзеля агульнага шчасця...

— Эгаізм,—так заключыў ён:—самагубства. Эгаістычны чалавек засыхае як адзінокае, бясплоднае дрэва; але самалюбасць, як дзейнае імкненне да палепшання, ёсць крыніца ўсяго вялікага... Так! чалавеку трэба зламаць упарты эгаізм сваёй асобы, каб даць ёй права сябе выказваць!

— Ці не можаце вы пазычыць мне аловачка?—звярнуўся Пігасаў да Басістава.

Басістаў не адразу зразумеў, чаго ў яго пытаўся Пігасаў.

— Навошта вам аловак?—праказаў ён нарэшце.

— Хачу запісаць вось гэтую апошнюю фразу п. Рудзіна. Не запісаўшы, забудзешся, чаго добрага! А, згадзіцеся самі, такая фраза ўсёроўна, што вялікі шлем у ералашы.

— Ёсць рэчы, з якіх смяяцца і кпіць грэшна, Афрыкан Семёныч! —палка праказаў Басістаў, і адвярнуўся ад Пігасава.

Тым часам Рудзін падышоў да Наталі. Яна ўстала; твар яе выявіў збянтэжанасць.

Валынцэў, сядзеўшы каля яе, таксама ўстаў.

— Я бачу фартэп'яна, — пачаў Рудзін мякка і ласкава, як вандруючы прынец:—ці не вы іграеце на ім?

— Так, я іграю,—праказала Наталія:—але не вельмі добра. Вось, Канстантын Дыямідыч значна лепей за мяне іграе.

Пандалеўскі выставіў свой твар і аскаліў зубы.

— Дарэмна вы гэта кажаце, Наталія Алексееўна: вы іграеце зусім не горш за мяне.

— Ці ведаеце вы „Erlkönig“ Шуберта?—спытаў Рудзін.

— Ведае, ведае!—падхапіла Дар'я Міхайлаўна.— Сядайце, Constantin... А вы любіце музыку, Дзімітры Нікалаіч?

Рудзін толькі нахіліў крыху галаву і правёў рукой па валасах, як-бы рыхтуючыся слухаць... Пандалеўскі зайграў.

Наталья стала каля фартэп'яна проста насупраць Рудзіна. З першым гукам твар яго прыняў прыгожы выгляд. Яго цёмнасінія вочы паволі блукалі, зрэдка спыняючыся на Наталі. Пандалеўскі скончыў.

Рудзін нічога не сказаў і падышоў да адчыненага акна. Душыстая імгла ляжала мяккім вельюмам над садам; дрымотнай свежасцю дыхалі блізкія дрэвы. Зоркі ціха гарэлі. Летняя ноч і галубілася і галубіла. Рудзін зірнуў у цёмны сад— і абярнуўся.

— Гэтая музыка і гэтая ноч,—загаварыў ён:— нагадалі мне маё студэнцкае жыццё ў Германіі: нашы сходкі, нашы серанады...

— А вы былі ў Германіі?—спытала Дар'я Міхайлаўна.

— Я правёў год у Гейдэльбергу і каля года ў Берліне.

— І адзяваліся студэнтам? Кажуць, яны там нека асабліва адзяюцца.

— У Гейдэльбергу я насіў вялізныя боты са шпорамі і венгерку з шнуркамі, і валасы вырасціў да самых плеч... У Берліне студэнты адзяюцца, як усе людзі.

— Раскажыце нам што-небудзь з вашага студэнцкага жыцця, — прамовіла Александра Паўлаўна.

Рудзін пачаў раскаваць. Раскаваў ён не зусім

удала. У апісаннях яго не хапала фарбаў. Ён не ўмеў смяшыць. Прынамсі, Рудзін ад расказаў пра свае замежныя прыгоды неўзабаве перайшоў да агульных разважанняў аб значэнні асветы і навукі, аб універсітэтах і жыцці універсітэцкім наогул. Шырокімі і смелымі рысамі накідаў ён аграмадную карціну. Усе слухалі яго з глыбокаю ўвагай. Ён гаварыў па-майстэрску, захапляюча, не зусім выразна... але самая гэта невыразнасць надавала асаблівае хараство яго размовам.

Багацце думак перашкаджала Рудзіну выказацца пэўна і дакладна. Вобразы змяняліся вобразамі; параўнанні, і нечакана смелыя, і на дзіва правільныя; узнікалі за параўнаннямі. Не самаздаволенай тонкасцю спрактыкаванага гаваруна—натхненнем дыхала яго нецяярлівая імправізацыя. Ён не шукаў слоў: яны самі паслухмяна і павольна прыходзілі да яго на вусны, і кожнае слова, здавалася, так і лілося проста з душы, палала пераконаннем. Рудзін уладаў амаль што вышэйшай тайнай—музыкай красамоўства. Ён умеў, закранаючы адны струны сэрца, прымушаць смутна звінець і дрыжаць усе іншыя. Часам слухач, мабыць, і не разумеў у дакладнасці, пра што ішла размова; але грудзі яго высока ўздымаліся, якіясьці заслоны адчыняліся перад яго вачыма, штосьці прамяністае запальвалася наперадзе.

Усе думкі Рудзіна здаваліся накіраванымі ў будучыню; гэта надавала ім нешта імклівае і маладое... Стоячы ля акна, не глядзячы ні на кога асабліва, ён гаварыў і, натхнёны агульным спачуваннем і ўвагай, блізкасцю маладых жанчын, хараством ночы, захоплены патокам уласных пачуццяў, ён узвысіўся да красамоўства, да паэзіі... Самы гук яго голаса, задумлены і ціхі, павялічваў зачараванне; здавалася, яго вуснамі гаварыла

штосьці вышэйшае, для яго самога нечаканае... Рудзін гаварыў пра тое, што надае вечнае значэнне кароткаму жыццю чалавека.

— Памятаю я адну скандынаўскую легенду,— так скончыў ён:— цар сядзіць з сваімі воінамі ў цёмным і даўгім хляве, вакол агню. Дзея адбываецца ноччу, зімою. Раптам невялікая птушачка ўлятае ў адчыненыя дзверы і вылятае ў другія. Цар заўважае, што гэтая птушачка—як чалавек на свеце: прыляцела з цемры і адляцела ў нядоўга пабыла ў цяпле і святле... „Цар“—адказвае самы стары з воінаў:—„птушачка і ў цьме не загіне і гняздо сваё знойдзе...“ Так і наша жыццё кароткае і мізэрнае; але ўсё вялікае праходзіць праз людзей. Усведамленне быць зброяй тых вышэйшых сіл павінна замяніць чалавеку ўсе іншыя радасці: у самой смерці знойдзе ён сваё жыццё, сваё гняздо...

Рудзін спыніўся і ўтупіў вочы з усмешкай мімавольнай засмучанасці.

— Vous êtes un poète¹—упоўголаса праказала Дар'я Міхайлаўна.

І ўсе з ёй унутрана згадзіліся,—усе, выключаючы Пігасава. Не дачакаўшыся канца доўгай прамовы Рудзіна, ён цішком узяў капялюш і, выходзячы, злосна шапнуў стаяўшаму ля дзвярэй Пандалеўскаму:

— He! Паеду да дурных!

Але ніхто яго не затрымліваў і не заўважыў яго адсутнасці.

Людзі прынеслі вячэру, і праз поўгадзіны ўсе раз'ехаліся і разышліся. Дар'я Міхайлаўна ўпраціла Рудзіна застацца начаваць. Александра Паўлаўна, вяртаючыся з братам дадому ў карэце, не-

¹ Вы паэт (фр.).

калькі разоў прымалася ахаць і здзіўляцца незвычайнаму розуму Рудзіна. Валынцэў згаджаўся з ёю, аднак заўважыў, што ён часам выказваецца крыху цёмна... гэта значыць не зусім зразумела, дадаў ён, жадаючы, мабыць, растлумачыць сваю думку; але твар яго азмрочыўся і зрок, накіраваны ў куток карэты, здаваўся яшчэ больш засмучаным.

Пандалеўскі, кладучыся спаць і здымаючы свае вышытыя шоўкам падцяжкі, праказаў уголас: „Вельмі спрытны чалавек!“ і раптам, сурова зірнуўшы на свайго казачка-камердынера, загадаў яму выйсці. Басістаў цэлую ноч не спаў і не распранаўся, ён да самай раніцы ўсё пісаў ліст да аднаго свайго таварыша ў Маскву; а Наталья хоць і распранулася, і лягла ў пасцель, але таксама ні на хвіліну не заснула і нават не звяла вачэй. Падпёршы галаву рукою, яна глядзела зіркліва ў цемнату; ліхаманкава біліся яе жылы, і цяжкі ўздых часта ўзнімаў яе грудзі.

IV

На другую раніцу, Рудзін толькі што паспеў апрануцца, як да яго з'явіўся чалавек ад Дар'і Міхайлаўны з запрашэннем прыйсці да яе ў кабінет і адведаць з ёю чаю. Рудзін застаў яе адну. Яна вельмі ласкава з ім прывіталася, запыталася, ці добра ён правёў ноч, сама наліла яму шклянку чаю, спытала нават, ці досыць цукру, прапанавала яму папяроску і разы два зноў паўтарыла, што здзіўляецца, як яна даўно з ім не пазнаёмілася. Рудзін сеў было некалькі воддаль, але Дар'я Міхайлаўна паказала яму на невялікае патэ, стаяўшае каля яе крэсла, і, злёгка нахіліўшыся ў яго бок, пачала распытваць яго аб яго сям'і, аб яго намерах і меркаваннях. Дар'я Міхайлаўна га-

варыла абыякава, слухала безуважна; але Рудзін вельмі добра разумеў, што яна захаплялася ім, амаль што не лесціла яму. Нездарма-ж яна наладзіла гэтае ранішняе спатканне, нездарма апранулася проста, але тонка, à la m-me Récamier!¹ Прынамсі, Дар'я Міхайлаўна неўзабаве перастала яго распытваць: яна пачала яму расказваць пра сябе, пра сваю маладосць, пра людзей, з якімі яна вадзілася. Рудзін з спачуваннем слухаў яе размаўленні, хаця—дзіўная рэч!—пра якую-б асобу ні загаварыла Дар'я Міхайлаўна, на першым плане заставалася ўсё-такі яна, яна адна, а тая асоба неяк скрадвалася і знікала. Але Рудзін даведаўся ў падрабязнасцях, што менавіта Дар'я Міхайлаўна гаварыла якомусьці вядомаму саноўніку, які яна мела ўплыў на якогасьці. славу тага паэта. Маркуючы па расказах Дар'і Міхайлаўны, можна было падумаць, што ўсе выдатныя людзі апошняга дваццаціпяцігоддзя толькі пра тое і мапашану. Яна гаварыла пра іх проста, без асаблівых захапленняў і пахвал, як пра сваіх, называючы іных дзівакамі. Яна гаварыла пра іх, і, як багатая аправа вакол дарагога каменя, імёны іх клаліся бліскучым абрамленнем вакол галоўнага імя—вакол імя Дар'і Міхайлаўны.

А Рудзін слухаў, пакурваў папяроску і маўчаў толькі зрэдка ўстаўляючы ў размову балбатліва барыні кароткія заўвагі. Ён умеў і любіў гаварыць; весці гутарку было не па ім; але ён умеў таксама слухаць. Кожны, каго ён толькі не пужваў спачатку, даверліва распускаўся ў яго прысутнасці: так ахвотна і з спачуваннем сачыў ён за ніццю чужога расказу. У ім было шм

¹ У стылі мадам Рэкам'е (фр.).

дабрадушнасці,—той асаблівай дабрадушнасці, якую маюць людзі, адчуваючы сябе вышэй за другіх. У спрэчках ён рэдка даваў выказвацца свайму праціўніку і перамагаў яго сваёй імклівай і палкай дыялектыкай.

Дар'я Міхайлаўна выказвалася па-руску. Яна выхвалялася веданнем роднай мовы, хаця галіцызмы, французскія слоўцы трапляліся ў яе частенька. Яна з намерам ужывала простыя народныя звароты, але не заўсёды траіна. Вуха Рудзіна не абражалася дзіўнай пярэстасцю размовы ў вуснах Дар'і Міхайлаўны, ды бадай што ён і не меў на гэта вуха.

Дар'я Міхайлаўна змарылася, нарэшце, і, прыхіліўшыся галавою да задняй падушкі крэсла, накіравала вочы на Рудзіна і змоўкла.

— Я цяпер разумею,—пачаў павольным голасам Рудзін,—я разумею, чаму вы кожнае лета прыезджаеце на вёску. Вам гэты адпачынак патрэбны; вясковая цішыня, пасля сталічнага жыцця, асвятляе і напаўняе вас дужасцю. Я ўпэўнен, што вы павінны глыбока спачуваць харакству прыроды.

Дар'я Міхайлаўна скоса паглядзела на Рудзіна.

— Прырода... так... так, вядома... я страшэнна яе люблю; але ці ведаеце, Дзімітры Нікалаіч, і ў вёсцы нельга без людзей. А тут амаль нікога няма. Пігасаў самы разумны чалавек тут.

— Учарашні сярдзіты старык?—спытаў Рудзін.

— Так, гэты... У вёсцы, прынамсі, і ў ім ёсць патрэба—хоць пазабавіць часам.

— Ён чалавек не дурны,—адказаў Рудзін:—але ён на няправільным шляху. Я не ведаю, ці згодзіцеся вы са мною, Дар'я Міхайлаўна, але ў адмаўленні—у адмаўленні поўным і ўсеагульным—няма добра. Не прызнавайце нічога, і вы лёгка можаце праславіцца за разумніка: гэты хітры спо-

саб усім вядомы. Дабрадушныя людзі зараз жа гатовы заключыць, што вы стаіце вышэй за тое, што адмаўляеце. А гэта часта няпраўда. Па-першае, ва ўсім можна адшукаць плямы, а па-другое, калі нават вы і слухна гаворыце,—вам жа горай; ваш розум, накіраваны на адно адмаўленне, бяднее, сохне. Задавальняючы сваё самалюбства, вы пазбавіцеся сапраўднай асалоды сузірання; жыццё—сутнасць жыцця—уцякае ад вашага дробнага і злоснага назірання, і вы скончыце тым, што будзеце лаяцца і смяшыць. Ганіць, сварыцца мае права толькі той, хто любіць.

— *Voilà m-g Pigassoфф enterré*¹,—праказала Дар'я Міхайлаўна.—Які вы майстар азначаць чалавека! Прынамсі, Пігасаў, напэўна, і не зразумеў бы вас. А любіць ён толькі ўласную сваю асобу.

— І ганіць яе дзеля таго, каб мець права ганіць іншых,—падхапіў Рудзін.

Дар'я Міхайлаўна засмялася.

— З хвораі... як гэта кажуць... з хворага на здаровага. Дарэчы, што вы думаеце пра барона?

— Пра барона? Ён добры чалавек, з добрым сэрцам і ведаючы... але ў ім няма характару... і ён увесь свой век застанецца напалову вучоным, напалову свецкім чалавекам, г. зн. дылетантам, г. зн., кажучы проста,—нічым... А шкада!

— Я сама такога ж погляду,—адказала Дар'я Міхайлаўна.—Я чытала яго артыкул... *Entre nous... cela a assez peu de fond*².

— Хто-ж яшчэ ў вас тут ёсць?—спытаў, памаўчаўшы, Рудзін.

Дар'я Міхайлаўна скінула пятым пальцам попел з папяросы.

¹ Вось п. Пігасаў і знішчаны (фр.).

² Між намі... у ім мала зместу (фр.).

— Ды болей амаль нікога няма. Ліпіна, Алёксандра Паўлаўна, якую вы ўчора бачылі: яна вельмі слаўная,—але і толькі. Брат яе—таксама добры чалавек, un parfait honnête homme¹. Князя Гарына вы ведаеце. Вось і ўсё. Ёсць яшчэ два-тры суседы, але тыя ўжо зусім нічога. Альбо крыўляюцца—прэтэнзіі страшэнныя,—альбо дзічацца, альбо ўжо недарэчна развязныя. Барынь я, вы ведаеце, не бачу. Ёсць яшчэ адзін сусед, вельмі, Кажуць, асвечаны, нават учоны чалавек, але дзівак страшэнны, фантазёр. Alexandrine яго ведае, і, здаецца, да яго нераўнадушна... Вось, вам-бы заняцца ёю, Дзімітры Нікалаіч: гэта слаўнае стварэнне; яе трэба толькі развіць крыху, абавязкова трэба яе развіць!

— Яна вельмі сімпатычная,—заўважыў Рудзін.

— Сапраўднае дзіця, Дзімітры Нікалаіч, зусім дзіця. Яна была замужам, mais c'est tout comme². Калі-б я была мужчына, я толькі ў такіх жанчын улюбялася-б.

— Няўжо?

— Абавязкова. Такія жанчыны, прынамсі, свежыя, а пад свежасць падрабіцца не можна.

— А пад усё іншае можна?—спытаў Рудзін і засмяўся, што з ім бывала вельмі рэдка. Калі ён смяўся, твар яго выяўляў дзіўную, амаль старэчую міну, вочы жмурыліся, нос зморшчваўся...

— А хто-ж такі гэты, як вы кажаце, дзівак, да якога пані Ліпіна нераўнадушна?—запытаўся ён.

— Нехта Лежнёў Міхайла Міхайлыч, тутэйшы памешчык.

Рудзін здзівіўся і ўзняў галаву.

¹ Зусім прыстойны чалавек (фр.).

² Але гэта нічога не мяняе (фр.).

— Лежнёў Міхайла Міхайлыч?—запытаў ён:—
Хіба ён сусед ваш?

— Так. А вы яго ведаеце?

Рудзін памаўчаў.

— Я яго ведаў раней... таму даўно. Ён жа, здаецца, багаты чалавек?—дадаў ён, пашчываючы рукою бахраму крэсла.

— Так, багаты, хаця апранаецца жахліва і ездзіць на бегавых дрожках, як прыказчык. Я хацела яго залучыць да сябе: ён, кажуць, разумны; у мяне-ж з ім справа ёсць... Вы-ж ведаеце, я сама загадваю сваім маёнткам?

Рудзін нахіліў галаву.

— Так, сама,—прадоўжвала Дар'я Міхайлаўна:—я ніякіх чужаземных глупстваў не ўвожу, трымаюся свайго, рускага, і, бачыце, справы, здаецца, ідуць нядрэнна,—дадала яна, правёўшы рукою вакол.

— Я заўжды быў пераканан,—заўважыў ветліва Рудзін:—у крайняй несправядлівасці тых людзей, якія адмаўляюць жанчынам у практычным розуме.

Дар'я Міхайлаўна ласкава ўсміхнулася.

— Вы вельмі спагадлівы,—праказала яна:—але што гэта я хацела сказаць? Пра што мы гаварылі? А! Пра Лежнёва. У мяне з ім справа па размежаванню. Я яго некалькі разоў запрашала да сябе, і нават сёння я яго чакаю; але ён, бог яго ведае, не едзе... такі дзівак!

Полаг перад дзвярмі ціха расхінуўся. і ўвайшоў дварэцкі, чалавек высокага росту, сівы і пляшывы, у чорным фрак, белым галстуку і белым жылецце.

— Што ты?—спытала Дар'я Міхайлаўна і, злёгка звярнуўшыся да Рудзіна, дадала ўпоўголаса:—*n'est ce pas, comme il ressemble à Canning?*¹

¹ Ці-ж не праўда, як ён падобны на Канінга (фр.).

— Михайла Михайлыч Лежнёў прыехалі,—паведаміў дварэцкі:—загадаеце прыняць?

— Ах, божа-ж мой!—усклікнула Дар'я Михайлаўна:—вось лёгка на ўспаміне. Прасі!

Дварэцкі вышаў.

— Такі дзівак, прыехаў нарэшце, але і тут не да ладу: нашу гутарку перапыніў.

Рудзін падняўся з месца; але Дар'я Михайлаўна яго застанавіла:

— Куды-ж вы? Мы можам размаўляць і пры вас. А я жадаю, каб вы і яго азначылі, як Пігасава. Калі вы гаворыце, *vous gravez comme avec un bûgin*¹. Застаньцеся.

Рудзін хацеў было нешта сказаць, але падумаў і застаўся.

Михайла Михайлыч, ужо знаёмы чытачу, увайшоў у кабінет. На ім было тое самае шэрае паліто, і ў загарэлых руках ён трымаў тую самую старую шапку. Ён спакойна пакланіўся Дар'і Михайлаўне і падышоў да чайнага стала.

— Нарэшце-ж вы наведалі нас, мос'ё Лежнёў!—праказала Дар'я Михайлаўна.—Прашу садзіцца. Вы, я чула, знаёмы,—дадала яна, паказваючы на Рудзіна.

Лежнёў зірнуў на Рудзіна і неяк дзіўна ўсміхнуўся.

— Я ведаю пана Рудзіна,—прамовіў ён з кароткім паклонам.

— Мы разам былі ва універсітэце,—заўважыў упоўголаса Рудзін і апусціў вочы.

— Мы і пасля сустракаліся,—холадна праказаў Лежнёў.

Дар'я Михайлаўна паглядзела з нейкім здзіўленнем на абодвух і папрасіла Лежнёва сесці. Ён сеў.

¹ Вы гравіруеце, як разцом (фр.).

— Вы жадалі мяне бачыць,—пачаў ён:—наконт размежавання?

— Так, наконт размежавання, але я і так папросту жадала вас бачыць. Мы-ж з вамі блізкія суседзі і бадай што ці не радня.

— Вельмі вам удзячны,—адказаў Лежнёў:—што-ж датычыць да размежавання, так мы з вашым кіраўніком зусім пакончылі гэтую справу: я на ўсе яго прапановы згодзен.

— Я гэта ведала.

— Але ён мне сказаў, што без асабістага спаткання з вамі дакумента падпісаць нельга.

— Так; гэта ў мяне ўжо такі парадак. Дарэчы, дазвольце запытаць, у вас-жа, здаецца, усе мужыкі на аброку?

— Зусім правільна.

— І вы самі клапаціцеся аб размежаванні? Гэта пахвальна.

Лежнёў памаўчаў.

— Вось я і з'явіўся для асабістага спаткання,—праказаў ён.

Дар'я Міхайлаўна ўсміхнулася.

— Бачу, што з'явіліся. Вы кажаце гэта такім тонам... Вам, напэўна, вельмі не хацелася да мяне ехаць.

— Я нікуды не езджу,—адказаў флегматычна Лежнёў.

— Нікуды? А да Александры Паўлаўны вы ездзіце?

— Я з яе братам даўно знаёмы.

— З яе братам! Аднак, я нікога не прымушаю... Але, выбачайце мяне, Міхайла Міхайлыч, я старэйшая за вас гадамі і магу вас пажурыць: што вам за ахвота жыць гэтакім біруком? Альбо ўласна мой дом вам не падабаецца? Я вам не падабаюся?

— Я вас не ведаю, Дар'я Міхайлаўна, і таму

вы мне не падабацца не можаце. Дом у вас добры; але, шчыра вам прызнаюся, я не люблю абмяжоўваць сябе. У мяне і фракa прыстойнага няма, пальчаток няма; ды я і не належу да вашага кола.

— Па нараджэнню, па выхаванню вы належыце да яго, Міхайла Міхайлыч! vous êtes des potres¹.

— Нараджэнне і выхаванне не да справы, Дар'я Міхайлаўна! Рэч не ў тым..

— Чалавек павінен жыць з людзьмі, Міхайла Міхайлыч! Што за ахвота сядзець, як Дыяген у бочцы?

— Па-першае, яму там было вельмі добра; а па-другое, адкуль вы ведаеце, што я не з людзьмі живу?

Дар'я Міхайлаўна закусіла губы.

— Гэта іншая справа! Мне застаецца толькі пашкадаваць аб тым, што я не была варта быць у ліку людзей, з якімі вы водзіцеся.

— Мос'ё Лежнёў,—умяшаўся Рудзін:—здаецца, пераўвядлічвае вельмі пахвальнае пачуццё—замялаванне да свабоды.

Лежнёў нічога не адказаў і толькі зірнуў на Рудзіна. Наступіла кароткае маўчанне.

— Такім чынам,—пачаў Лежнёў, падымаючыся:—я магу лічыць нашу справу скончанай і сказаць вашаму кіраўніку, каб ён прыслаў мне дакументы.

— Можаце... Хаця, прызнацца, вы так няласкавы... Мне варта было-б адмовіць вам.

— Але-ж гэта размежаванне значна выгадней для вас, як для мяне.

Дар'я Міхайлаўна паціснула плячыма.

— Вы не хочаце нават паснедаць у мяне?—спытала яна.

¹ Вы з нашага кола (фр.).

— Шчыра вас дзякую: я ніколі не снедаю, ды і спяшаюся дадому.

Дар'я Міхайлаўна ўстала.

— Я вас не затрымліваю,—прамовіла яна, падыходзячы да акна:—не смею вас затрымліваць.

Лежнёў пачаў развітвацца.

— Бывайце, мос'ё Лежнёў! Выбачайце, што патурбавала вас.

— Нічога, калі ласка,—адказаў Лежнёў і вышаў.

— Нішто?—запыталася Дар'я Міхайлаўна ў Рудзіна.—Я чула пра яго, што ён дзівак; але гэта ўжо няма ведама што!

— У яго тая-ж самая хвароба, што і ў Пігасава,—праказаў Рудзін:—жаданне быць арыгінальным. Той прыкідваецца Мефістофелем, гэты—цынікам. Ва ўсім гэтым шмат эгаізма, шмат самалюбства і мала праўды, мала любасці. Тут-жа ёсць своеасаблівая рацыя: надзеў чалавек маску абыякавасці і ленасці, а можа, хто-небудзь падумае: вось чалавек, сколькі талентаў у сябе загубіў! А паглядзець уважлівей—і талентаў у ім ніякіх няма.

— Et de deux!¹—праказала Дар'я Міхайлаўна.—Вы жахлівы чалавек на азначэнні. Ад вас не схаваешся.

— Вы думаеце?—праказаў Рудзін.—Аднак,—гаварыў ён далей:—па-сапраўднаму, мне не варта было-б гаварыць пра Лежнёва: я яго любіў, любіў як сябра... але потым, з прычыны розных непаразуменняў...

— Вы пасварыліся?

— Не. Але мы развіталіся, і развіталіся, здаецца, назаўсёды.

— А то-ж, я заўважыла, вы за ўвесь час яго

¹ Вось і пра другога (фр.).

візіта былі нібыта не па сабе... Аднак, я вельмі вам удзячна за сёнешнюю раніцу. Я незвычайна прыемна правяла час. Але не трэба перабіраць меры. Адпускаю вас да сьнеданьня, а сама іду займацца справамі. Мой сакратар, вы яго бачылі—*Constantin c'est lui qui est mon secrétaire*¹—мабыць ужо чакае мяне. Рэкамендую яго вам: ён добры, дагадлівы малады чалавек, і ў поўным захапленні ад вас. Да пабачэння, cher Дзімітры Нікалаіч! Як я ўдзячна барону за тое, што ён пазнаёміў мяне з вамі!

І Дар'я Міхайлаўна працягнула Рудзіну руку. Ён спачатку паціснуў яе, потым паднёс да губ і вышаў у залу, а з залы на тэрасу. На тэрасе ён спаткаў Наталью.

V

Дачка Дар'і Міхайлаўны, Наталья Алексееўна на першы погляд магла не спадабацца. Яна яшчэ не паспела развіцца, была худая, смуглая, трымалася крыху сутула. Але рысы яе твара былі прыгожы і правільны, хаця залішне вялікія для семнаццацігадовай дзяўчыны. Асабліва прыгожы быў яе чысты і роўны лоб над тонкімі як-бы надломленымі пасярэдзіне бровамі. Яна гаварыла мала, слухала і глядзела ўважліва, амаль зіркліва,—нібыта яна ўсё хацела ўявіць сабе. Яна часта заставалася нерухомай, апускала рукі і задумвалася; на твары яе, выяўлялася тады ўнутраная работа думак... Ледзь прыкметная ўсмешка з'явіцца раптам на губах і знікне; вялікія, цёмныя вочы ціха ўзнімуцца... *Qu'avez vous?*² спытае яе m-lle Von-

¹ Канстантын,—ён мой сакратар (фр.).

² Што з вамі? (фр.).

court і пачне сварыцца на яе, кажучы, што маладой дзяўчыне не да твару задумвацца і рабіць безуважны выгляд. Але Наталья не была безуважная; наадварот, яна вучылася старанна, чытала і работала ахвотна. Яна адчувала глыбока і моцна, але таемна; яна і ў дзяцінстве рэдка плакала, а цяпер нават уздыхала рэдка, і толькі бляднела злёгка, калі што-небудзь яе засмучвала. Маці лічыла яе рахманай, разважнай дзяўчынай, называла яе жартам: *mon honnête homme de fille*¹, але не была залішне высокага погляду аб яе разумовых здольнасцях. „Наташа ў мяне, на шчасце, халодная,—часам гаварыла яна;—не па мне... тым лепей. Яна будзе шчаслівая“. Дар'я Міхайлаўна памылялася. Прынамсі, рэдка я маці разумее дачку сваю.

Наталья любіла Дар'ю Міхайлаўну і не зусім ёй давярала.

— Табе няма чаго ад мяне хаваць,—сказала ёй аднойчы Дар'я Міхайлаўна:—а то ты-б таілася: ты-такі хітраватая...

Наталья паглядзела мацеры ў твар і падумала: „чаму-ж не быць хітраватай?“

Калі Рудзін сустрэў яе на тэрасе, яна разам з *m-lle Wopcourt* ішла ў пакой, каб надзець капялюшык і адправіцца ў сад. Ранішнія яе заняткі ўжо скончыліся. Наталью перасталі трымаць як дзяўчынку, *m-lle Wopcourt* даўно ўжо не давала ёй лекцый з міфалогіі і геаграфіі, але Наталья павінна была штораціны чытаць гістарычныя кнігі, вандраванні і іншыя навучальныя творы—пры ёй. Выбірала іх Дар'я Міхайлаўна, нібыта прытрымліваючыся асобай, сваёй сістэмы. На справе ж, яна проста перадавала Наталы ўсё,

¹ Мая дачка—гэта сапраўды прыстойны чалавек (фр.).

што ёй прысылаў француз-кнігарнік з Пецербурга, выключаючы, зразумела, раманы Дзюма-фіса і Комп. Гэтыя раманы Дар'я Міхайлаўна чытала сама. M-lle Boncourt асабліва строга і кісла пазірала праз акулеры свае, калі Наталья чытала гістарычныя кнігі: на погляд старой французжанкі, уся гісторыя была напоўнена недалушчальнымі рэчамі, хаця яна сама з вялікіх герояў старадаўнасці ведала, чамусьці, толькі аднаго Камбіза, а з навейшых часоў—Людовіка XIV і Напалеона, якога зусім не выносіла. Але Наталья чытала і такія кнігі, існаванне якіх m-lle Boncourt не падазравала: яна ведала напамяць усяго Пушкіна..

Наталья злёгка пачырванела пры сустрэчы з Рудзіным.

— Вы ідзеце гуляць?—запытаў ён яе.

— Так. Мы ідем у сад.

— Можна ісці з вамі?

Наталья зірнула на m-lle Boncourt.

— Mais certainement, monsieur avec plaisir¹,—спешна праказала старая дзева.

Рудзің узяў капялюш і пайшоў разам з Імі.

Наталы было спачатку нязручна ісці побач з Рудзіным па адной сцежцы, потым ёй крыху лягчэй зрабілася. Ён пачаў распытваць пра яе заняткі, пра тое, як ёй падабаецца вёска. Яна адказвала крыху нясмела, але без паспешлівай дзіклінасці, якую так часта і выдаюць і прымаюць за саромлівасць. Сэрца ў яе білася.

— Вам не нудна ў вёсцы?—запытаў Рудзін, акідваючы яе бакавым зрокам.

— Як можна нудзіцца ў вёсцы? Я вельмі рада, што мы тут. Я тут вельмі шчасліва.

¹ Канечна, судар, з прыемнасцю (фр.).

— Вы шчаслівы... Гэта вялікае слова. Аднак, гэта зразумела: вы маладыя.

Рудзін сказаў гэта апошняе слова неяк дзіўна: ці то ён зайздросціў Наталы, ці то шкадаваў яе.

— Так! Маладосць!—дадаў ён.—Уся мэта навукі—дайці свядома да таго, што маладосці даецца задарма.

Наталья ўважліва паглядзела на Рудзіна, яна не зразумела яго.

— Я сёння цэлюю раніцу гутарыў з вашай мацёр'ю,—гаварыў ён далей:—яна незвычайная жанчына. Я разумею, чаму ўсе нашы паэты даражылі яе дружбай. А вы любіце вершы?—дадаў ён, памаўчаўшы крыху.

„Ён мяне экзаменуе“, падумала Наталья і праказала:—так, вельмі люблю.

— Паэзія—мова багоў. Я сам люблю вершы. Але не ў адных вершах паэзія: яна разліта ўсюды, яна вакол нас... Зірніце на гэтыя дрэвы, на гэтае неба—адусюль вее хараством і жыццём; а дзе хараство і жыццё, там і паэзія.

— Сядзем тут, на лавачку,—гаварыў ён далей.— Вось так. Мне чамусьці здаецца, што, калі вы звыкнецеся са мною (і ён з усмешкай паглядзеў ёй у твар), мы будзем прыцелі з вамі. Як вы думаеце?

„Ён абыходзіцца са мною, як з дзяўчынкай“, падумала зноў Наталья і, не ведаючы, што сказаць, спытала яго, ці доўга ён мяркуе застацца ў весцы.

— Усё лета, восень, а магчыма і зіму. Я, вы ведаеце, чалавек вельмі небагаты; справы мае расстроены, да таго-ж мне ўжо і надакучыла цягацца з месца на месца. Час адпачыць.

Наталья здзівілася.

— Няўжо вы знаходзіце, што вам час адпачыць?—спытала яна нясмела.

Рудзін абярнуўся тварам да Наталы.

— Што вы хочаце гэтым сказаць?

— Я хачу сказаць,—адказала яна з некаторым смуткам:—што адпачываць могуць іншыя, а вы... вы павінны працаваць, старацца быць карысным. Каму-ж, як не вам...

— Дзякую за пахвальны погляд,—перапыніў яе Рудзін.—Быць карысным... лёгка сказаць! (Ён правёў рукою па твары). Быць карысным!—паўтарыў ён.—Калі-б нават было ва мне цвёрдае перакананне, як я магу быць карысным, калі-б я нават верыў у свае сілы, дзе знайсці шчырыя спачувальныя душы?..

І Рудзін так безнадзейна махнуў рукою і так сумна звесіў галаву, што Наталья мімаволі спытала сябе: сапраўды, ці-ж гэта яго захапляючыя, дышачыя надзеі, размовы чула яна напярэдадні?

— Між іншым, не,—дадаў ён, раптам устрахнуўшы сваёй ільвінай грывай:—гэта глупства і вы кажаце праўду. Дзякую вас, Наталья Алексееўна, дзякую вас шчыра. (Наталья аніяк не ведала, за што ён яе дзякуе). Ваша адно слова напамніла мне мой абавязак, паказала мне мой шлях... так, я павінен дзейнічаць. Я не павінен хаваць свой талент, калі ён у мяне ёсць, я не павінен растрачваць свае сілы на адну балбатню, пустую, бескарысную балбатню, на адны словы...

І словы яго паліліся ракой. Ён гаварыў прыгожа, палка, пераканальна—пра ганьбу маладушнасці і ленасць, пра неабходнасць рабіць справу. Ён абсыпаў самога сябе дакорамі, даводзіў, што разважаць наперад пра тое, што хочаш зрабіць, так-жа шкодна, як калоць шпількай паспяваючы плод, што гэта толькі дарэмная страта сіл і со-

каў. Ён запэўняў, што няма высокай думкі, якая-б не выклікала спачування, што незразуметымі застаюцца толькі тыя людзі, якія альбо яшчэ самі не ведаюць, чаго хочуць, альбо не варты таго, каб іх разумелі. Ён гаварыў доўга, і скончыў тым, што яшчэ раз падзякаваў Наталью Алексеёну і зусім нечакана сціснуў ёй руку, праказаўшы:—Вы слаўная, добрая сардэчная істота!

Гэта вольнасць здзівіла m-lle Boncourt, якая, не глядзячы на саракагадовае пражыванне ў Расіі, ледзь разумела па-руску і толькі здзіўлялася прыгожай шпаркасці і плаўнасці размовы ў вуснах Рудзіна. Але ён па яе ўяўленню быў нешта на кшталт віртуоза альбо артыста; а ад гэтай катэгорыі людзей, на яе думку, немагчыма было патрабаваць захавання прыстойнасці.

Яна ўстала і, парывіста паправіўшы на сабе сукенку, абвясціла Натальі, што пара ісці дадому, тым больш, што monsieur Volinsoff (так яна называла Валынцэва) хацеў быць на снаданні.

— А вось і ён!—дадала яна, зірнуўшы ў адну з прысад, ідучых ад дома.

Сапраўды, Валынцэў паказаўся непадалёку.

Ён падышоў нерашучым крокам, здалёк прывітаўся з усімі і, з балючым выразам на твары звярнуўшыся да Натальі, праказаў:

— А! Вы гуляеце?

— Так,—адказала Наталья:—мы ўжо ішлі дадому.

— А!—сказаў Валынцэў.—Што-ж, пойдзем.

І ўсе пайшлі дадому.

— Як здароўе вашай сястры?—зпытаньня нейкім асабліва ласкавым голасам Рудзін у Валынцэва. Ён і напярэдадні быў вельмі з ім ласкавы.

— Шчыра дзякую. Яна здарова. Яна сёння,

можа быць, будзе... Вы, здаецца, пра нешта разважалі, калі я падышоў?

— Так, у нас была размова з Натальей Алексееўнай. Яна мне сказала адно слова, якое моцна мяне ўсхвалявала...

Валынцэў не запытаў, якое гэта было слова, і ўсе ў глыбокім маўчанні звярнуліся ў дом Дар'і Міхайлаўны.

* * *

Перад абедам зноў наладзіўся салон. Пігасаў, аднак, не прыехаў. Рудзін быў не ў гуморы; ён усё прымушаў Пандалеўскага іграць з Бетховена. Валынцэў маўчаў і пазіраў на падлогу. Наталья не адыходзіла ад мацеры, і часам задумвалася і зноў бралася за работу. Басістаў не спускаў вачэй з Рудзіна, усё чакаючы, ці не скажа ён чаго-небудзь разумнага? Так прайшло гадзіны тры досьць аднастайна. Александра Паўлаўна не прыехала на абед—і Валынцэў, як толькі ўсталі з-за стала, зараз-жа загадаў запрэгчы сваю фурманку і знікнуў, не развітаўшыся ні з кім.

Яму было цяжка. Ён даўно любіў Наталью і ўсё збіраўся зрабіць ёй прапанову... Яна да яго была прыхільна—але сэрца яе заставалася спакойнае: ён гэта выразна бачыў. Ён і не спадзяваўся ўнушыць ёй пачуццё больш пяшчотнае і чакаў толькі моманту, калі яна зусім звыкнецца з ім, наблізіцца да яго. Што-ж магло ўсхваляваць яго? Якую змену заўважыў ён за гэтыя два дні? Наталья абыходзілася з ім якраз таксама, як і раней...

Альбо запала яму ў душу думка, што ён, мабыць, зусім не ведае характару Наталы, што яна яму яшчэ чужая, як ён думаў,—ці рэўнасць працнулася ў ім, ці інстынктыўна ён адчуў нешта

вядобрае... але толькі ён мучыўся, як ні ўгаварваў сам сябе.

Калі ён увайшоў да сваёй сястры, у яе сядзеў Лежнёў.

— Чаму-ж ты так рана звярнуўся?—спытала Александра Паўлаўна.

— Так! Надакучыла.

— Рудзін там?

— Там.

Валынцэў кінуў шапку і сеў.

Александра Паўлаўна жвава звярнулася да яго.

— Будзь ласкавы, Сярожа, памажы мне пераканаць гэтага ўпартага чалавека (яна паказала на Лежнёва) у тым, што Рудзін незвычайна разумны і красамоўны.

Валынцэў прамычэў нешта.

— Ды я ніколькі з вамі не спрачаюся,—пачаў Лежнёў:—я не сумняваюся ў розуме і красамоўстве п. Рудзіна; я кажу толькі, што ён мне не падабаецца.

— А ты яго хіба бачыў?—спытаў Валынцэў.

— Бачыў сёння раніцой, у Дар'і Міхайлаўны. Ён-жа ў яе цяпер вялікім візірам. Прыдзе час, яна і з ім развітаецца—яна з адным Пандалеўскім ніколі не развітаецца,—але цяпер ён пануе. Бачыў яго, як-жа! Ён сядзіць—а яна мяне яму паказвае: глядзіце, моў, людзі добрыя, якія ў вас водзяцца дзівакі. Я не заводскі конь—да вывадкі не прывыкшы. Я ўзяў, ды паехаў.

— Ды навошта ты быў у яе?

— Па размежаванню; ды гэта глупства: ёй проста хацелася паглядзець на маю фізіяномію. Барыня—вядома!

— Вас абражае яго перавага—вось што!—горача загаварыла Александра Паўлаўна:—вось што вы яму дараваць не можаце. А я ўпэўнена, што,

апрача розуму, у яго і сэрца павінна быць добрае. Вы зірніце на яго вочы, калі ён...

— „Аб чэснасці высокай гаворыць...“—падхапіў Лежнёў.

— Вы мяне расстроіце, і я заплачу. Я ад душы шкадую, што не паехала да Дар'і Міхайлаўны і засталася з вамі. Вы гэтага не варты. Досыць вам дражніць мяне,—дадала яна жаласлівым голасам.—Вы лепей раскажыце мне пра яго маладосць.

— Пра маладосць Рудзіна?

— Ну, так. Вы-ж мне сказалі, што добра яго ведаеце і даўно з ім знаёмы.

Лежнёў устаў і прайшоўся па пакоі.

— Так,—пачаў ён:—я яго добра ведаю. Вы хочаце, каб я расказаў вам яго маладосць? Калі ласка. Радзіўся ён у Т...ве ад бедных памешчыкаў. Бацька яго неўзабаве памёр. Ён застаўся адзін у мацеры. Яна была жанчына дабрэйшая і любіла яго страшэнна. Талакном адным кармілася і усе, якія былі ў яе, грошы аддавала на яго. Атрымаў ён сваё выхаванне ў Маскве, спачатку за кошт нейкага дзядзі, а потым, калі ён падрос і апырыўся, за кошт аднаго багатага князька, з якім знюхаўся... Ну, прабачце, не буду... з якім здружыўся. Потым ён паступіў ва універсітэт. Ва універсітэце я пазнаў яго і сышоўся з ім вельмі блізка. Пра наша тагачаснае жыццё-быццё я раскажу вам як-небудзь пасля. Цяпер не магу. Потым ён выехаў за-граніцу...

Лежнёў усё хадзіў па пакоі. Александра Паўлаўна зрокам сачыла за ім.

— З-за граніцы,—гаварыў ён далей,—Рудзін пісаў да сваёй мацеры надзвычай рэдка, і наведваў яе ўсяго адзін раз, дзён на дзесяць... Старэнькая і памерла без яго, на чужых руках, але да самай смерці не зводзіла вачэй з яго партрэта. Я да яе

наяздажэ, калі жыў у Т...ве. Добрая была жанчына і вельмі гасцінная; вішнёвым варэннем, звычайна, усё мяне частавала. Яна любіла свайго Міцю без памяці. Людзі Печорынскага выхавання скажуць вам, што мы заўжды любім тых, якія самі мала здольны любіць; а мне так здаецца, што ўсе маткі любяць сваіх дзяцей, асабліва адсутнічаючых. Потым я сустрэўся з Рудзіным за граніцай. Там да яго адна барыня прычাপілася, з нашых рускіх, сіняя панчоха нейкая, ужо немаладая і непрыгожая, як яно і належыць сіняй панчосе. Ён даволі доўга з ёю валтузіўся, і, нарэшце, яе кінуў... альбо не, перапрашаю: яна яго кінула. І я тады яго кінуў. Вось і ўсё.

Лежнёў змоўк, правёў рукою па ілбе і, нібы змораны, апусціўся на крэсла.

— А ці ведаеце што, Міхайла Міхайлыч,—пачала Александра Паўлаўна:—вы, я бачу, ліхі чалавек; сапраўды, вы не лепшы за Пігасава. Я ўпэўнена, што ўсё, што вы казалі, праўда, што вы нічога не выдумалі, і тым часам, у якім непрыязным святле вы ўсё гэта паказалі! Гэтая бедная бабулька, яе адданасць, яе адзінокая смерць, гэтая барыня... Навошта гэта ўсё?.. Ці ведаеце, што гэтак можна жыццё найлепшага чалавека апісаць у такіх тонах—і нічога не выдумваючы, заўважце,—што ўсе проста жахнуцца. Але-ж гэта тая самая своеасаблівая мана!

Лежнёў устаў і зноў прайшоўся па пакоі.

— Я зусім не хацеў прымусіць вас жахнуцца, Александра Паўлаўна,—праказаў ён нарэшце.—Я не пляткар. А прынамсі,—дадаў ён, падумаўшы крыху:—сапраўды, у тым, што вы казалі, ёсць доля праўды. Я не хлусіў на Рудзіна; але—хто ведае!—магчыма ён з таго часу паспеў змяніцца—можа я несправядлівы адносна яго.

— А! вось бачыце... Так абяцайце-ж мне, што вы адновіце з ім знаёмства, пазнаеце яго хара-шэнька і тады ўжо скажаце мне свой канчатковы погляд на яго.

— Калі ласка... Але што-ж ты маўчыш, Сергей Паўлыч?—Валынцэў уздрыгнуў і падняў галаву, нібыта яго абудзілі.

— Што мне гаварыць? Я яго не ведаю. Да таго-ж мне сёння галава баліць.

— Ты, сапраўды, нешта бледны сёння,—заўва-жыла Александра Паўлаўна:—ці не хворы ты?

— Мне галава баліць,—паўтарыў Валынцэў і вы-шаў вон.

Александра Паўлаўна і Лежнёў паглядзелі яму ўслед і абмяняліся зрокам, але нічога не сказалі адзін аднаму. Ні для яго, ні для яе не было са-крэтам, што рабілася ў сэрцы Валынцэва.

VI

Прайшло два месяцы з лішкам. На працягу ўсяго гэтага часу Рудзін амаль не выязджаў ад Дар'і Міхайлаўны. Яна не магла абыйсціся без яго. Рас-казваць яму пра сябе, слухаць яго разважанні зра-білася для яе неабходнасцю. Ён, аднойчы, хацеў выехаць, з той прычыны, што ў яго вышлі ўсе грошы: яна дала яму пяцьсот рублёў. Ён пазычыў таксама ў Валынцэва рублёў дзвесце. Пігасаў бо-лей рэдка, як раней, наведваў Дар'ю Міхайлаўну: Рудзін душыў яго сваёй прысутнасцю. Прынамсі ўціск гэты адчуваў не адзін Пігасаў.

— Не люблю я гэтага разумніка,—не раз гаварыў ён:—выказваецца ён ненатуральна, ні даць, ні ўзяць, асоба з рускай аповесці; скажа я, і рас-чулены застаюцца... „Я, моў, я...“ Словы ўжы-вае ўсе такія доўгія. Ты чыхнеш,—ён табе

зараз-жа пачне даводзіць, чаму ты менавіта чхнуў, а не кашлянуў... Хваліць ён цябе—нібыта чын табе дае... Пачне самога сябе лаяць, з гразёю сябе змяшае,—ну, думаеш, цяпер на свет божы глядзець не будзе. Куды там! Павесялее нават, быццам гарэлкай сябе пачаставаў.

Пандалеўскі крыху баяўся Рудзіна і асцярожна да яго падлашчваўся. Валынцэў знаходзіўся ў дзіўных адносінах з ім. Рудзін называў яго рыцарам, выхваляў яго ў вочы і за вочы; але Валынцэў не мог палюбіць яго і штораз адчуваў мімавольную нецярплівасць і прыкрасць, калі той браўся ў яго-ж прысутнасці разбіраць яго вартасць. „Ці не смяецца ён з мяне?“ думаў ён, і варожа крталася ў ім сэрца. Валынцэў стараўся зламіць сябе; але ён рэўнаваў да яго Наталью. Ды і сам Рудзін, хаця заўсёды шумна вітаў Валынцэва, хаця называў яго рыцарам і пазычаў у яго грошы, наўрад ці быў да яго прыхільны. Цяжка было выявіць, што ўласна адчувалі гэтыя два чалавекі, калі, сціскваючы па-сяброўску адзін аднаму рукі, яны глядзелі адзін аднаму ў вочы...

Басістаў не пераставаў схіляцца перад Рудзіным і лавіць на-ляту кожнае яго слова. Рудзін мала звяртаў на яго ўвагі. Неяк раз ён правёў з ім усю раніцу, гутарыў з ім пра самыя важныя сусветныя праблемы і задачы, і ўзрушыў у ім найвялікшае захапленне, але потым ён яго кінуў... Відаць, ён толькі на словах шукаў чыстых і адданных душ. З Лежнёвым, які пачаў ездзіць да Дар'і Міхайлаўны, Рудзін нават у спрэчкі не ўваходзіў і нібыта ўнікаў яго. Лежнёў таксама абыходзіўся з ім холадна, аднак, не выказваў свайго канчатковага погляду на яго, што вельмі бянтэжыла Александру Паўлаўну. Яна схілялася перад Рудзіным; але і Лежнёву яна верыла. Усе ў доме

Дар'і Міхайлаўны пакараліся капрызам Рудзіна: малейшыя яго жаданні выконваліся. Парадак дзён-ных заняткаў ад яго залежаў. Ніводная *partie de plaisir*¹ не абыходзілася без яго. Аднак, ён невялікі быў ахвотнік раптоўных паездак і выдумак і ўдзельнічаў у іх, як дарослыя ў дзіцячых гульнях, з ласкавым і злёгка нуднаватым спа-чуваннем. Але ён утыкаўся ўсюды: размаўляў з Дар'яй Міхайлаўнай аб мерапрыемствах па ма-ёнтку, аб выхаванні дзяцей, аб гаспадарцы, на-огул, аб справах; выслухоўваў яе меркаванні, не грэбаваў нават дробязямі, прапаноўваў рэформы і ператварэнні. Дар'я Міхайлаўна захаплялася імі на словах—і толькі. У справе гаспадаркі яна тры-малася парады свайго кіраўніка, стараватага адна-вокага украінца, дабрадушнага і спрытнага мах-ляра.—„Старэнькае—сыценька, маладзенькае—ху-дзенька“, часта гаварыў ён, спакойна ўхмыляю-чыся і падміргваючы сваім адзіным вокам.

Пасля самой Дар'і Міхайлаўны Рудзін ні з кім так часта і так доўга не гутарыў, як з Натальей. Ён цішком даваў ёй кнігі, давяраў ёй свае планы, чытаў ёй першыя старонкі будучых артыкулаў і твораў.—Сэнс іх часта заставаўся недаступным для Наталы. Аднак, Рудзін, здавалася, і не дужа непакоіўся пра тое, каб яна яго разумела,—абы слухала яго. Блізкасць яго з Натальей была не зусім да спадобы Дар'і Міхайлаўне. „Але,—ду-мала яна,—няхай яна з ім пагутарыць у вёсцы. Яна забаўляе яго, як дзяўчынка. Бяды вялікай няма, а яна ўсё-такі паразумнее... У Пецербургу я гэта ўсё перамяню...“

Дар'я Міхайлаўна памылялася. Не як дзяўчынка гутарыла Наталья з Рудзіным: яна прагна слу-

¹ Вясёлая пагулянка (фр.).

хала яго размовы, яна старалася зразумець іх значэнне; яна давярала яму свае думкі, свае сумненні; ён быў яе настаўнікам, яе правадыром. Пакуль—адна галава ў яе кіпела... але маладая галава нядоўга кіпіць адна. Якія салодкія імкненні перажывала Наталья, калі, бывала, у садзе, на лавачцы, у лёгкім празрыстым ценю ясеня Рудзін пачне чытаць ёй гётэўскага Фауста, Гофмана, альбо Лісты Бетыны, альбо Наваліса, безупынна спыняючыся і растлумачваючы тое, што ёй здавалася цёмным! Яна па-нямецку гаварыла дрэнна, як амаль усе нашы паненкі, але разумела добра, а Рудзін быў увесь аддаўшыся германскай паэзіі, германскаму рамантызму і філасофіі, і вабіў яе за сабою ў тыя заповітныя краіны. Невядомыя, прыгожыя адкрываліся яны перад яе ўважлівым зрокам; з старонак кнігі, якую Рудзін трымаў у руках, дзіўныя вобразы, новыя, светлыя думкі так і ліліся звонкімі струменямі ёй у душу, і ў сэрцы яе, узрушаным высокай радасцю вялікіх адчуванняў, ціха ўспыхвала і распальвалася святая іскра захаплення...

— Скажыце, Дзімітры Нікалаіч,—пачала яна аднойчы, седзячы каля акна за пяльцямі:—вы-ж на зіму паедзеце ў Пецербург?

— Не ведаю,—адказаў Рудзін, апускаючы на калені кнігу, якую перагортваў:—калі збяруся з сродкамі, паеду.

Ён гаварыў вяла: ён адчуваў зморанасць і бяздзейнічаў ад самай раніцы.

— Мне здаецца, як вам не знайсці сродкаў? Рудзін пакачаў галавою.

— Вам так здаецца!

І ён значна зірнуў у бок.

Наталья хацела была нешта сказаць і сутрыма-лася.

— Паглядзіце,—пачаў Рудзін, і паказаў ёй ру-

кою ў акно:—бачыце вы гэтую яблыню: яна зламалася ад цяжару і мноства сваіх уласных пладоў. Верная эмблема генія...

— Яна зламалася таму, што ў яе не было падпоры,—не згадзілася Наталья.

— Я вас разумею, Наталья Алексееўна; але чалавеку не так лёгка адшукаць яе, гэтую падпору.

— Мне здаецца, спачуванне іншых... ва ўсякім выпадку, адзіноцтва...

Наталья крыху забыталася і пачырванела.

— І што вы будзеце рабіць зімою ў вёсцы?—паспешна дадала яна.

— Што я буду рабіць? Скончу мой вялікі артыкул—вы ведаеце—аб трагічным у жыцці і мастацтве—я вам пазаўчора план расказваў—і прышлю яго вам.

— І надрукуеце?

— Не.

— Як не? Для каго-ж вы будзеце працаваць?

— А хаця-б для вас.

Наталья апусціла вочы.

— Гэта звыш маіх сіл, Дзімітры Нікалаіч!

— Аб чым, дазвольце спытаць, артыкул?—скромна запытаўся Басістаў, сядзеўшы воддаль.

— Аб трагічным у жыцці і ў мастацтве,—паўтарыў Рудзін.—Вось і п. Басістаў прачытае. Аднак, я не зусім яшчэ зладзіў з асноўнай думкай. Я да гэтага часу яшчэ не досыць уявіў сам сабе трагічнае значэнне каханьня.

Рудзін ахвотна і часта гаварыў пра каханне. Спачатку, пры слове: каханне, m-lle Boncourt уздрыгалася і наострывала вушы, як стары палкавы конь, пачуўшы трубу, але потым прызвычалася і толькі, бывала, падцісне губы і з расстаноўкай панюхае табакі.

— Мне здаецца,—нясмела заўважыла Наталья:— трагічнае ў каханні—гэта няшчаснае каханне.

— Зусім не!—не згадзіўся Рудзін:—гэта хутчэй камічны бок кахання... Пытанне гэта патрэбна зусім іначай паставіць... трэба паглыбей закра- нуць... Каханне!—гаварыў ён далей:—у ім усё таямніца: як яно прыходзіць, як развіаецца, як знікае. Часам яно з'яўляецца раптам, несумненнае, радаснае, як дзень, часам доўга тлее, як агонь пад залю, і прабіваецца полымем у душы, калі ўжо ўсё зруйнавана; або ўпаўзе яно ў сэрца, як змяя, ці раптам выслізне з яго вон... Так, так; гэта пытанне важнае. Ды і хто кахае ў наш час, хто адважваецца кахаць?

І Рудзін задумаўся.

— Што гэта Сергея Паўлыча даўно не відаць?— спытаў ён раптам. Наталья ўспыхнула і нахіліла галаву да пяльцаў.

— Не ведаю,—прашаптала яна.

— Які гэта найдабрэйшы, найшляхетнейшы ча- лавек!—праказаў Рудзін, устаючы.—Гэта адзін з лепшых прыкладаў сапраўднага рускага двара- ніна..

М-ле Волсоугт паглядзела на яго скосу сваімі французскімі вочкамі.

Рудзін прайшоўся па пакоі.

— Ці заўважылі вы,—загаварыў ён, крута за- варнуўшыся на абсацах:—што на дубе,—а дуб моцнае дрэва,—старыя лісты толькі тады адпа- даюць, калі маладыя пачнуць прабівацца?

— Так, — павольна адказала Наталья:—заўва- жыла.

— Якраз так бывае і з старым каханнем у моц- ным сэрцы: яно ўжо адмерла, але ўсё яшчэ тры- маецца; толькі другое, новае каханне можа яго выжыць.

Наталья нічога не адказала.

„Што гэта азначае?“ падумала яна.

Рудзін пастаяў, устрахнуў валасамі і адышоў.

А Наталья пайшла да сябе ў пакой. Доўга сядзела яна ў недаўменні на сваім ложку, доўга раздумвала над апошнімі словамі Рудзіна і раптам сціснула рукі і горка заплакала. Пра што яна плакала—бог ведае! Яна сама не ведала, чаму ў яе так раптоўна паліліся слёзы. Яна выцірала іх, а яны беглі зноў, як вада з даўно перапоўненай крыніцы.

* * *

У той-жа самы дзень і ў Александры Паўлаўны адбывалася гутарка пра Рудзіна з Лежнёвым. Спачатку ён усё адмоўчваўся; але яна наважылася дабіцца толку:

— Я бачу,—сказала яна яму:—вам Дзімітры Нікалаіч, па-ранейшаму, не падабаецца. Я знарок да гэтага часу вас не распытвала; але вы ўжо цяпер паспелі пераканацца ці адбылася ў ім перамена, і я хачу ведаць, чаму ён вам не падабаецца.

— Калі ласка,—адказаў з звычайнай флегмай, Лежнёў:—калі вам ужо так хочацца; толькі, глядзіце, не злуйцеся...

— Ну, пачынайце, пачынайце.

— І дайце мне выказаць усё да канца.

— Калі ласка, калі ласка, пачынайце.

— Такім чынам-с,—пачаў Лежнёў, павольна апускаючыся на канапу:—скажу вам, мне Рудзін, сапраўды, не падабаецца. Ён разумны чалавек...

— А то-ж!

— Ён надзвычай разумны чалавек, хаця па сутнасці пусты...

— Гэта лёгка сказаць!

— Хаця па сутнасці пусты,—паўтарыў Лежнёў:—

але гэта яшчэ не бяда: усе мы пустыя людзі. Я нават не вінавачу яго, што ён дэспат у душы, лянiвы, невялікі знаўца...

Александра Паўлаўна ўсплѣснула рукамі.

— Невялікі знаўца! Рудзiн! — усклікнула яна.

— Невялікі знаўца, — тым-жа самым голасам паўтарыў Лежнѣў: — любiць пажыць за чужы кошт, разыгрывае ролю, і гэтак далей... гэта ўсѣ зусiм звычайна. Але дрэнна тое, што ён халодны, як лёд.

— Ён, гэта палкая душа, халодны! — перапынiла Александра Паўлаўна.

— Так, халодны, як лёд, і ведае гэта, і прыкiдваецца палкiм. Дрэнна тое, — не пераставаў Лежнѣў, паступова ажыўляючыся: — што ён iграе небяспечную iгру, — небяспечную не для яго, зразумела; сам капейкi, валаска не ставiць на карту, — а iншыя стаўляюць душу...

— Пра каго, што вы кажаце? Я вас не разумею, — праказала Александра Паўлаўна.

— Дрэнна тое, што ён несумленны. Ён-жа разумны чалавек: павiнен-жа ён ведаць цану сваiм словам, — а вымаўляе iх так, нiбыта яны яму што-небудзь каштуюць... Бясспрэчна, ён красамоўны: толькi красамоўства яго не рускае. Ды і, нарэшце, прыгожа гаварыць да твару юнаку, а ў яго ўзросце сорамна пацяшацца шумам уласных размоў, сорамна задавацца!

— Мне здаецца, Мiхайла Мiхайлыч, для слухача ўсѣ роўна, задаецца вы ці не...

— Выбачайце, Александра Паўлаўна, не ўсѣ роўна. Iншы скажа мне слова, мяне ўсяго пройме, другi тое-ж самае слова скажа, альбо яшчэ прыгажэй, — я і вухам не крану. Чаму гэта?

— Гэта значыць *вы* не кранеце, — перапынiла Александра Паўлаўна.

— Так, не крану, — адказаў Лежнѣў: — хаця, можа

быць, у мяне і вялікія вушы. Справа ў тым, што словы Рудзіна так і застаюцца словамі, і ніколі не будуць учынкам,—а тым часам, гэтыя самыя словы могуць засмуціць, згубіць маладое сэрца.

— Ды пра каго, пра каго вы кажаце, Міхайла Міхайлыч?

Лежнёў спыніўся.

— Вы жадаеце ведаць, пра каго я кажу? Пра Наталью Алексееўну.

Александра Паўлаўна збянтэжылася на момант, але зараз жа ўсміхнулася.

— Злітуйцеся,—пачала яна:—якія ў вас заўсёды дзівацкія думкі! Наталья яшчэ дзіця; ды, нарэшце, калі б што-небудзь і было, няўжо вы думаеце, што Дар'я Міхайлаўна...

— Дар'я Міхайлаўна, па-першае, эгаістка і жыве для сябе: а па-другое, яна так упэўнена ў сваім уменні выхоўваць дзяцей, што яна і не падумае непакоіцца пра іх. Фі! як можна! адзін жэст, адзін ганарлівы зірк—і ўсё пойдзе, як па пісанаму. Вось што думае гэтая паня, якая і мецанаткай сябе выбражае, і разумніцай, і бог ведае чым, а на справе яна больш нічога, як свецкая бабуля. А Наталья не дзіця: яна, паверце, часцей і глыбей раздумвае, як мы з вамі. І трэба-ж, каб такая сумленая, палкая і гарачая натура наткнулася на такога актора, на такую какетку! Аднак, і гэта звычайная рэч.

— Какетка! Гэта вы яго называеце какеткай?

— Вядома, яго... Ну, скажыце самі, Александрэ Паўлаўна, што за роля яго ў Дар'і Міхайлаўны? Быць ідалам, аракулам у доме, утыкацца ў распараджэнні, у сямейныя плёткі і дробязі,—няўжо гэта прыстойна мужчыне?

Александра Паўлаўна з здзіўленнем паглядзела Лежнёву ў твар.

— Я не пазнаю вас, Міхайла Міхайлыч,—праказала яна.—Вы пачырванелі, вы хвалюецеся.—Сапраўды, тут нешта павінна хавацца іншае...

— Ну, так і ёсць! Ты гаворыш жанчыне путнае, па перакананню, а яна да таго часу не супакоіцца, пакуль не выдумае дробнай, пабочнай прычыны, якая прымушае цябе гаварыць якраз так, а не іначай.

Александра Паўлаўна раззлавалася.

— Брава, мос'ё Лежнёў! Вы пачынаеце ненавідзець жанчын не горш п. Пігасава; але, воля ваша, як вы не праніклівы, усё-такі мне цяжка паверыць, каб вы ў такі кароткі час маглі ўсіх і ўсё зразумець. Мне здаецца, вы памыляецеся. Па-вашаму, Рудзін—Тарцюф нейкі,

— У. тым-та і рэч, што ён нават не Тарцюф. Тарцюф той, прынамсі, ведаў, чаго дабіваўся, а гэты, пры ўсім сваім розуме...

— Што-ж, што-ж ён? Заканчвайце вашу размову, несправядлівы, гадкі чалавек!

Лежнёў устаў.

— Паслухайце, Александра Паўлаўна,—пачаў ён,—гэта вы несправядлівы, а не я. Вы злуецеся на мяне за маю рэзкую характарыстыку пра Рудзіна: я маю права гаварыць аб ім рэзка! Я, можа быць, не таннаю цаной купіў гэта права. Я добра яго ведаю: я доўга жыў з ім разам. Памятаеце, я абяцаў расказаць вам калі небудзь наша жыццё ў Маскве. Відаць, давядзецца зараз гэта зрабіць. Але ці хопіць у вас цярплівасці мяне выслухаць?

— Гаварыце, гаварыце!

— Ну, калі ласка.

Лежнёў узяўся хадзіць павольнымі крокамі па пакоі, зрэдка спыняючыся і нахіляючы галаву ўперад.

— Вы, можа, ведаеце,—загаварыў ён:—а, можа, і не ведаеце, што я асірацеў рана і ўжо на сем-

наццатым годзе нікога не меў над сабою старэйшага. Я жыў у доме цёткі, у Маскве, і рабіў, што хацеў. Малы я быў досыць пусты і ганарысты, любіў пазадавацца і пахвастаць. Паступіўшы ва універсітэт, я веў сябе як школьнік, і неўзабаве са мною здарылася гісторыя. Я вам яе раскажываць не буду: не варта. Я схлусіў, і даволі брыдка схлусіў... Мяне вывелі на свежую ваду, злавлі, прысаромілі... Я збянтэжыўся і заплакаў, як дзіця. Гэта было на кватэры аднаго знаёмага, у прысутнасці многіх таварышоў. Усе пачалі рагатаць і кпіць з мяне, усе, выключаючы аднаго студэнта, які, заўважце, больш за іншых абураўся на мяне, пакуль я ўпінаўся і не прызнаваўся ў сваёй хлусні. Шкода яму мяне зрабілася, ці што, толькі ён узяў мяне пад руку і павёў да сябе.

— Гэта быў Рудзін?—спытала Александра Паўлаўна.

— Не, гэта не быў Рудзін... гэта быў чалавек... ён памёр ужо... гэта быў чалавек незвычайны. Звалі яго Пакорскім. Апісаць яго ў кароткіх словах я не здолею, а пачаўшы гаварыць пра яго, ужо ні пра каго іншага гаварыць не захочаш. Гэта была высокая, чыстая душа, і розуму такога я ўжо не сустракаў потым. Пакорскі жыў у маленькім, нізенькім пакойчыку, у мансардзе старога драўлянага доміка. Ён быў дужа бедны і перабіваўся так-сяк лекцыямі. Бывала, ён нават чашкай чаю не мог пачаставаць госця; а адзіная яго канапа да таго правалілася, што была падобна на човен. Але, не гледзячы на гэтыя невыгоды памяшкання, да яго хадзіла шмат народу. Яго ўсе любілі, ён вабіў да сябе нашы сэрцы. Вы не паверыце, як любя і весела было сядзець у яго бедным пакойчыку! У яго я пазнаёміўся з Рудзіным. Ён ужо адстаў тады ад свайго князька.

— Што-ж было асаблівае ў гэтым Пакорскім?— спытала Александра Паўлаўна.

— Як вам сказаць? Паэзія і праўда—вось што вабіла ўсіх да яго. З розумам ясным, абшырным, ён быў слаўны і забаўны, як дзіця. У мяне да гэтага часу звініць у вушах яго светлы смех, і тым часам ён

„Пылал полуночной лампадой
Перед святынею добра...“

Так сказаў пра яго адзін крыху вар'ят і дабрэйшы паэт нашага гуртка.

— А як ён гаварыў?—спытала зноў Александра Паўлаўна.

— Ён гаварыў добра, калі быў у гумары, але не здзіўляюча. Рудзін і тады ў дваццаць разоў быў красамоўней за яго.

Лежнёў астанавіўся і скрыжаваў рукі.

— Пакорскі і Рудзін не былі падобны адзін да аднаго. У Рудзіна было значна больш бляску і траскатні, болей фраз і, мабыць, болей энтузіязма. Ён здаваўся значна таленавіцей за Пакорскага, а на справе ён быў бядняк у параўнанні з ім. Рудзін дасканала развіваў любую думку, спрачаўся па-майстэрску; але думкі яго з'яўляліся не ў яго галаве: ён браў іх у іншых, асабліва ў Пакорскага. Пакорскі быў на выгляд ціхі і мяккі, нават слабы—і любіў жанчын да вар'яцтва, любіў пагуляць, але і крыўды нікому не спусціў-бы. Рудзін здаваўся поўны агню, адвагі, жыцця, а ў душы быў халодны і амаль што нясмелы, пакуль не закраналі яго самалюбства: тут ён на сцены лез. Ён усялякім чынам стараўся пакарыць сабе людзей, але пакараў ён іх у імя агульных асноў і ідэй, і, сапраўды, меў моцны ўплыў на шмат каго. Праўда, ніхто яго не любіў; адзін я, мабыць,

прывязаўся да яго. Яго прыгнёт цярпелі... Пакорскаму ўсе аддаваліся самі сабой. Але Рудзін ніколі не адмаўляўся разважаць і спрачацца з першым сустрэчным... Ён не вельмі шмат прачытаў кніг, але ва ўсякім выпадку значна больш, як Пакорскі і як усе мы; да таго-ж розум меў сістэматычны, памяць аграмадную, а гэта-ж якраз і дзейнічае на моладзь! Ёй вывады падавай, перспектывы, хоць няправільныя, але перспектывы! Зусім добрасумленны чалавек на гэта няздатны. Паспрабуйце сказаць моладзі, што вы не можаце даць ёй поўнай ісціны, бо самі не ўладаеце ёю... Моладзь вас і слухаць не будзе. Але ашукаць яе вы таксама не можаце. Трэба, каб вы самі хоць напалову верылі, што ўладаеце ісцінай... Таму-ж Рудзін і ўздзейнічаў так моцна на нашага брата. Бачыце, я вам зараз скажаў, што ён прачытаў не багата, але чытаў ён філасофскія кнігі, і галава ў яго была такая, што ён зараз-жа з прачытанага ўспрымаў усё агульнае, браўся за самы корань рэчы, і ўжо потым праводзіў ад яго ва ўсе бакі светлыя, правільныя ніці думак, адкрываў духоўныя перспектывы. Наш гурток складаўся тады, кажучы праўду, з хлапчукоў—і недавучаных хлапчукоў. Філасофія, мастацтва, навука, самае жыццё—усё гэта для нас былі адны словы, амаль што нават паняцці, прывабныя, прыгожыя, але раскіданыя, раз'яднаныя. Агульнай сувязі іх гэтых паняццяў, агульнага закона сусветнага мы не ўсведамлялі, не адчувалі, хаця няясна размаўлялі пра яго, прагнулі ўявіць яго сабе. Слухаючы Рудзіна, нам упершыню здалася, што мы нарэшце ўхапілі яе, гэтую агульную сувязь, што паднялася нарэшце заслона! Дапусцім, ён гаварыў не сваё—толькі бяды! Але стройны парадак усяляўся ва ўсё, што мы ведалі, усё раскіданае нечакана злу-

чалася, складвалася, вырастала перад намі, як гмах, усё святлела, дух веяў усюды... Нічога не заставалася бессэнсоўным, выпадковым; ва ўсім выяўлялася разумная неабходнасць і хараство, усё мела значэнне яснае і, тым-жа часам, таемае; кожная асобная з'ява жыцця гучэла акордам, і мы самі, з нейкім свяшчэнным жахам схіляліся, з салодкім сардэчным трапятаннем, адчувалі сябе як-бы жывымі носбітамі вечнай ісціны, яе зброяй, закліканай да нечага вялікага... Вам усё гэта не смешна?

— Анічуць!—паволі адказала Александра Паўлаўна:—чаму вы гэта думаеце? Я вас не зусім разумею, але мне не смешна.

— Мы з таго часу паспелі паразумнець, вядома,—гаварыў далей Лежнёў:—усё гэта нам цяпер можа здавацца дзяцінствам... Але, я паўтараю, Рудзіну мы тады былі абавязаны многім. Пакорскі быў непараўнана вышэй за яго, бясспрэчна; Пакорскі ўдыхаў у нас усіх агонь і дужасць; але ён часам адчуваў сябе вялым і маўчаў. Чалавек ён быў нервовы, хваравіты; але калі ён распраўляў свае крылі,—божа! куды не залётваў ён! У самую глыб і блакіт неба! А ў Рудзіна, у гэтым прыгожым і статным малым, было шмат дробязей; ён нават пляткарыў; у яго быў пал ва ўсё утыкацца, усё азначаць і растлумачваць. Яго клапатлівая дзейнасць ніколі не сунімалася... палітычная натура-сі.. Я пра яго гавару, якім я яго ведаў тады. Аднак, ён, на жаль, не змяніўся. Але ён і ў поглядах сваіх не змяніўся... у трыццаць пяць год!.. Не кожны можа сказаць гэта пра сябе.

— Сядайце,—праказала Александра Паўлаўна:—што вы, як маятнік, па пакоі ходзіце?

— Гэтак мне лепей,—адказаў Лежнёў.—Ну-с, папаўшы ў гурток Пакорскага, я, скажу вам,

Александра Паўлаўна, я зусім перарадзіўся: сцішўся, распытваў, вучыўся, радаваўся, пакараўся— адным словам, нібыта ў нейкі храм увайшоў. Ды і сапраўды, як успомню я нашы сходкі, ну, далібог-жа, шмат у іх было добрага, нават чулівага. Вы ўявіце: сышліся чалавек пяць-шэсць хлопчыкаў, адна сальная свеча гарыць, чай падаецца дужа дрэнны і сухары да яго старыя-старыя; а паглядзелі-б вы на ўсіх нас, паслухалі-б нашы размовы! У вачах у кожнага захапленне, і шчокі палаюць, і сэрца б'ецца, і гаворым мы пра бога, пра праўду, пра будучыню чалавецтва, пра паэзію,—гаворым мы часам недарэчнасць, захапляемся глупствам; але толькі бяды!.. Пакорскі сядзіць, падкручыўшы ногі, падпірае бледную шчаку рукой; а вочы яго так і свецяцца. Рудзін стаіць пасярэдзіне пакоя і гаворыць, гаворыць прыгожа, выліты малады Дэмасфен перад шумлівым морам; ускалмачаны паэт Субоцін пасылае час ад часу, і як-бы праз сон, адрывістыя выгукі; саракагадовы бурш, сын нямецкага пастара, Шэлер, набыўшы між нас славу найглыбейшага мысліцеля, з прычыны свайго вечнага, нічым не парушанага маўчання, неяк асабліва ўрачыста маўчыць;—сам вясёлы Шчытаў, Арыстафан нашых сходак, сціхае і толькі ўхмыляецца; два-тры навічкі слухаюць з захапленнем і асалодай... А ноч ляціць ціха і плаўна, як на крыллях. Вось ужо і раніца шарэе, і мы разыходзімся, кранутыя, вясёлыя, сумленныя, цвярозыя (віна ў нас ані звання тады не было),—з нейкай прыемнай зморанасцю на душы... Успамінаецца, ідзеш пустымі вуліцамі, увесь расчулены і нават на зоркі неяк даверліва глядзіш, нібыта яны і бліжэй зрабіліся, і больш зразумелы... Эх! Слаўная была пара тады, і не хачу я верыць, каб яна загінула дарэмна! Ды

яна і не загінула,—не загінула нават для тых, каго жыццё апошліла потым... Колькі разоў мне даводзілася сустракаць такіх людзей, былых таварышоў! Здаецца, зусім зверам зрабіўся чалавек, а варта толькі выгаварыць пры ім імя Пакорскага—і ўсе рэшткі блугародства ў ім закратаюцца, нібы ты ў брудным і цёмным пакоі адкрыў пакінутую шклянку з духамі...

Лежнёў змоўк; яго шэры твар расчырванеўся.

— Але чаму-ж, калі вы пасварыліся з Рудзіным?—загаварыла Александра Паўлаўна, з здзіўленнем гледзячы на Лежнёва.

— Я з ім не пасварыўся; я з ім разышоўся, калі пазнаў яго канчаткова за граніцай. А ўжо ў Маскве я-б мог пасварыцца з ім. Ён са мною ўжо тады зрабіў нядобрую рэч.

— Што такое?

— А вось што. Я... як-бы гэта сказаць?.. Да маёй фігуры гэта не пасуе... але я заўжды быў здолен закахацца.

— Вы?

— Я. Гэта дзіўна, ці-ж не праўда? А тым часам, яно так... Ну-с, вось, я і закахаўся тады ў адну дужа слаўненькую дзяўчынку... Ды што вы на мяне так глядзіце? Я-б мог сказаць вам пра сябе рэч, яшчэ больш дзіўную.

— Якую гэта рэч, дазвольце ведаць?

— А хоць-бы вось якую рэч. Я, у тую, у маскоўскую пару, хадзіў па начах на спатканне... з кім-бы вы думалі? з маладой ліпай на канцы майго саду. Абыму яе тонкі і стройны ствол, і мне здаецца, што я абымаю ўсю прыроду, а сэрца расшыраецца і млее так, нібыта, сапраўды, уся прырода ў яго ўліваецца... Вось я быў як!.. Ды што! Вы, можа, думаеце, я вершаў не пісаў? Пісаў-с, і нават цэлую драму стварыў, падобную

на Манфрэда. У ліку дзеючых асоб была здань з крывёю на грудзях, і не з сваёю крывёю, заўважце, а з крывёю чалавецтва наогул... Так-с, так-с, калі ласка, не здзіўляйцеся... Але я пачаў расказваць пра маё каханне. Я пазнаёміўся з адной дзяўчынай...

— І перасталі хадзіць на спатканне з ліпай?— спытала Александра Паўлаўна.

— Перастаў. Дзяўчына гэта была дужа добранькае і дужа слаўненькае стварэнне, з вясёлымі, яснымі вочкамі і звонкім галаском.

— Вы добра апісваеце, — заўважыла з усмешкай Александра Паўлаўна.

— А вы вельмі строгі крытык, — адказаў Лежнёў. — Ну-с, жыла гэтая дзяўчына з старым бацькам... Аднак, я ў падрабязнасці не буду ўдавацца. Скажу толькі, што гэта дзяўчына была сапраўды найдабрэйшая — заўжды, бывала, налье табе тры чверці шклянкі чаю, калі ты просіш толькі палову!.. На трэці дзень пасля першай сустрэчы з ёю, я палаў ужо, а на сёмы дзень не вытрываў і ва ўсім прызнаўся Рудзіну. Маладому чалавеку, закаханаму, немагчыма не прагаварыцца; а я Рудзіну спавядаўся ва ўсім. Я тады знаходзіўся ўвесь пад яго ўплывам, і гэты ўплыў, скажу шчыра, быў для мяне карысны шмат у чым. Ён першы не пагрэбваў мною, абчасаў мяне. Пакорскага я любіў палка і адчуваў некаторы страх перад яго душэўнай чыстасцю; а да Рудзіна я стаяў бліжэй. Даведаўшыся пра маё каханне, ён прышоў у нечуванае захапленне: прывітаў, абняў — зараз-жа кінуўся ўразумляць мяне, растлумачваць мне ўсю важнасць майго новага становішча. Я вушы развесіў... Ну, ды вы-ж ведаеце, як ён умее гаварыць. Словы яго ўздзейнічалі на мяне незвычайна. Пашану я да сябе раптам адчуў непамерную, выгляд зрабіў сур'ёзны і смяяцца не-

растаў. Здаецца, я нават хадзіць пачаў тады асцярожнай, нібы ў мяне ў грудзях знаходзіўся сасуд, напоўнены найкаштоўнейшай вадкасцю, якую я баяўся расплёскаць... Я быў дужа шчаслівы, тым больш, што да мяне была яўная прыхільнасць. Рудзін пажадаў пазнаёміцца з маім прадметам; ды бадай што ці не сам я настаяў на тым, каб пазнаёміць яго.

— Ну, бачу, бачу, цяпер, у чым справа,—перapyніла Александра Паўлаўна.—Рудзін адбіў у вас ваш прадмет, і вы да гэтага часу яму дараваць не можаце... Б'юся аб заклад, што не памылілася!

— І прайгралі-б заклад, Александра Паўлаўна: вы памыляецеся. Рудзін не адбіў у мяне мой прадмет, ды ён і не хацеў яго ў мяне адбіваць; а ўсё-ж такі ён згубіў маё шчасце, хаця, разважыўшы з спакойным сэрцам, я цяпер гатоў сказаць яму дзякуй за гэта. Але тады я ледзь не звар'яцеў. Рудзін зусім не хацеў пашкодзіць мне,—наадварот! Але з прычыны свайго праклятага звычаю кожны рух жыцця, і свайго, і чужога, прышпільваць словам, як матылька шпількай, ён кінуўся абаім нам растлумачваць нас саміх, нашы адносіны, як мы павінны весці сябе, дэспатычна прымушаў аддаваць сабе адчот у нашых пачуццях і думках, хваліў нас, дакараў, распачынаў нават перапіску з намі, уявіце!.. ну, зусім збіў нас з глузду! Я-б наўрад ці ажаніўся тады з маёю паненкай (на гэта ў мяне яшчэ хапала розуму), але, між іншым, мы-б з ёю слаўна правялі некалькі месяцаў, на кшталт Паўла і Віргініі; а тут пайшлі непаразуме́нні, напружанасці ўсялякія—глупства пайшло, адным словам. Скончылася тым, што Рудзін, адной добрай раніцай, прышоў да таго, пераканання, што ён, як сябра, павінен выканаць свой

доўг сумлення—паведаміць пра ўсё старога бацьку,—і ён гэта зрабіў.

— Няўжо?—усклікнула Александра Паўлаўна.

— Так, і, заўважце, па маёй згодзе зрабіў—вось што дзіўна!.. Памятаю да гэтага часу, які хаос насіў я тады ў галаве: проста ўсё круцілася і перастаўлялася, як у камер-абскуры: белае здавалася чорным, чорнае—белым, мана—праўдай, фантазія—доўгам... Э! нават і цяпер сорамна ўспамінаць пра гэта! Рудзін—той не сумаваў... Куды там! Носіцца, бывала, сярод усялякіх непаразуменняў і блытаніны, як ластаўка над возерам.

— Ітак вы і развіталіся з вашай дзяўчынай?—спытала Александра Паўлаўна, наіўна схіліўшы галоўку на бок і крыху ўзняўшы бровы.

— Развітаўся... і не добра развітаўся, ганебна-сорамна, на людзях, і без патрэбы на людзях... Сам я плакаў і яна плакала, і ліха ведае, што вышла... Гордыеў вузел нейкі завязаўся—давялося разрубаць, а больна было! Аднак, усё на свеце ідзе да лепшага. Яна вышла замуж за добрага чалавека і добра жыве цяпер...

— А прызнайцеся, вы усё-ткі не маглі дараваць Рудзіну...—пачала было Александра Паўлаўна.

— Ды што там!—перапыніў Лежнёў:—я плакаў, як дзіця, калі праводзіў яго за граніцу. Аднак, праўду сказаць, семя там у мяне на душы запала тады-ж. І калі я сустрэў яго потым за граніцай... ну, я тады ўжо і пастарэў... Рудзін выявіўся для мяне ў сапраўдным сваім святле.

— Што-ж менавіта вы знайшлі ў яго?

— Ды ўсё тое, пра што я гаварыў вам з гадзіну таму назад. Аднак досыць пра яго. Можна быць, усё скончыцца добра. Я толькі хацеў давесці вам, што калі я строга в суджваю яго, так не таму, што яго не ведаю... Што-ж датычыць Наталы

Алексееўны, я не буду гаварыць лішніх слоў;
але вы звярніце ўвагу на вашага брата.

— На майго брата! А што?

— Ды паглядзіце на яго. Хіба вы нічога не прыкмячаеце.

Александра Паўлаўна панурылася.

— Гэта праўда,—праказала яна:—верна... брат... з некаторага часу я яго не пазнаю... Але няўжо вы думаеце...

— Ціха! ён, здаецца, ідзе сюды,—сказаў шопатам Лежнёў.—А Наталья не дзіця, паверце мне, хаця, на жаль, даверліва як дзіця. Вы ўбачыце, гэта дзяўчынка задзівіць усіх нас.

— Якім гэта чынам?

— А вось якім чынам... Ці ведаеце вы, што якраз такія дзяўчынкі топяцца, атручваюцца і гэтак далей? Вы не глядзіце, што яна такая ціхая: жаданні ў яе моцныя, і характар таксама ой-ёй!

— Ну, ужо гэта, мне, здаецца, вы ў паэзію ўдаецца. Такі флегматык, як вы, мабыць і мяне параўнаеце з вулканам.

— Ну, не!—прагаварыў з усмешкай Лежнёў.— А што да характару,—у вас, слава богу, характару зусім няма.

— Гэта што яшчэ за дзёрзкасць?

— Гэта? Гэта найвялікшы камплімент, што вы!..

Валынцэў увайшоў і падазрона паглядзеў на Лежнёва і сястру. Ён схудаў за апошні час. Яны абое загаварылі з ім; але ён ледзь усміхаўся ў адказ на іх жарты і глядзеў, як выказаўся пра яго аднойчы Пігасаў,—сумным зайцам. Аднак, мабыць, не было яшчэ на свеце чалавека, які, хоць раз у жыцці, не глядзеў яшчэ горш за таго. Валынцэў адчуваў, што Наталья ад яго аддалаялася, а разам з ёю, здавалася, і зямля бегла ў яго з-пад ног.

На другі дзень была нядзеля, і Наталья позна ўстала. Напярэдадні яна была вельмі маўкліва да самага вечара, цішком стыдалася слёз сваіх і вельмі дрэнна спала. Седзячы, поўадзетая перад сваім маленькім фартэп'яна яна і брала акорды, ледзь чутныя, каб не абудзіць m-lle Boncourt, і прыпадала ілбом да халодных клавішаў і доўга аставалася нерухомай. Яна ўсё думала—не пра самога Рудзіна, але пра якое-небудзь слова, ім сказанае, і акулалася ўся ў сваю думу. Зрэдку прыходзіў ёй Валынцэў на ўспамін. Яна ведала, што ён яе любіць. Але думка яе зараз-жа яго пакідала.. Дзіўнае яна адчувала хваляванне. Раніцою яна спешна адзелася, сышла ўніз, і, прывітаўшыся з сваёй мацэр'ю, улучыла момант і пайшла адна ў сад... Дзень быў гарачы, светлы, прамяністы дзень, не глядзячы на перападаўшыя дожджыкі. Па ясным небе плаўна нясліся, не засланяючы сонца, нізкія, дымлівыя хмары і, часам, пасылалі палям вялікія патокі раптоўнай, імгнёнай залевы. Буйныя, бліскучыя каплі сыпаліся шпарка, з нейкім сухім шумам, нібы алмазы; сонца іграла скрозь іх мітуслівую сетку; трава, яшчэ нядаўна ўсхваляваная ветрам, не шавялілася, прагна паглынаючы вільгаць; акропленыя дрэвы томна трапяталі ўсімі сваімі лісточкамі; птушкі не пераставалі спяваць, і радасна было слухаць іх балбатлівае шчабятанне пры свежым гуле і грукаце прабягаўшага дажджу. Пыльныя шляхі курэлі і злёгка пярэсціліся пад рэзкімі ўдарамі частых брызгаў. Але вось, хмарка пранеслася, запырхаў ветрык, смарагдам і золатам пачала зіхацець трава... Прыліпаючы адно да аднаго, празрысцілі лісты дрэваў... Моцны пах падняўся адусюль...

Неба амаль усё ачысцілася, калі Наталья пайшла ў сад. Ад яго веяла свежасцю і цішынёй, той лагоднай і шчаслівай цішынёй, на якую сэрца чалавека адклікаецца салодкім тамленнем таёмнага спачування і нявызначаных жаданняў...

Наталья ішла ўскрай возера, па доўгай прысадзе срабрыстых таполяў; раптам, перад ёй, нібы з зямлі, вырас Рудзін.

Яна збянтэжылася. Ён паглядзеў ёй у твар.

— Вы адны?—спытаў ён.

— Так, я адна,—адказала Наталья:—але я вышла на хвіліну... Мне час дадому.

— Я вас праваджу.

— І ён пайшоў з ёй побач.

— Вы нібыта засмучаны?—прамовіў ён

— Я?.. А я хацела вам заўважыць, што вы, мне здаецца, не ў настроі.

— Магчыма.. гэта са мною бывае. Мне гэта хутчэй можна выбачыць, як вам.

— Чаму-ж? Хіба вы думаеце, што мне няма чаго быць смутлівай?

— У вашы гады трэба цешыцца жыццём.

Наталья зрабіла некалькі крокаў моўчкі.

— Дзімітры Нікалаевіч!—прагаварыла яна.

— Што?

— Памятаеце вы... параўнанне, якое вы зрабілі ўчора... памятаеце... з дубам.

— Ну, так, памятаю. Што-ж?

Наталья зірнула цішком на Рудзіна.

— Навошта вы... Што вы хацелі сказаць гэтым параўнаннем?

Рудзін нахіліў галаву і накіраваў вочы воддаль.

— Наталья Алексееўна!—пачаў ён, з уласцівым яму стрыманым і важным выразам, які заўжды прымушаў слухача думаць, што Рудзін не выказваў і дзесятай долі таго, што таілася ў яго

ў душы.—Наталья Алексееўна! Вы маглі заўважыць, я мала гавару пра сваё мінулае. Ёсць некаторыя струны, да якіх я не дакранаюся зусім. Маё сэрца... каму якая патрэба ведаць пра тое, што ў ім дзейлася? Выстаўляць гэта на паказ мне заўсёды здавалася святатацтвам. Але я з вамі шчыры; вы выклікаеце маё давер'е... Не магу ўтаіць ад вас, што і я любіў і цяпеў, як усе... Калі і як? Пра гэта гаварыць не варта; але сэрца маё перажыло шмат радасцей і шмат пакут...

Рудзін памаўчаў крыху.

— Тое, што я сказаў вам учора,—зноў загава-рыў ён:—магчыма да некаторай ступені прыстасаваць да мяне, да майго цяперашняга становішча. Але, зноў такі, пра гэта гаварыць не варта. Гэты бок жыцця для мяне ўжо знікнуў. Мне застаецца цяпер цягнуцца па душным і пыльным шляху, з станцыі да станцыі, у дрогкай каламажцы... Калі я даеду і ці даеду яшчэ—бог ведае... Пагутарма лепей пра вас.

— Няўжо-ж, Дзімітры Нікалаевіч,—перапыніла яго Наталья:—вы нічога не чакаеце ад жыцця?

— О, не! Я чакаю шмат чаго але, не для сябе... Ад дзейнасці, ад радасці дзейнасці я ніколі не адмоўлюся, але я адмовіўся ад асалоды. Мае надзеі, мае мары—і асабістае маё шчасце не маюць нічога агульнага. Каханне (пры гэтым слове ён паціснуў плячом)... каханне—не для мяне; я... яго не варты; жанчына, якая кахае, мае права патрабаваць усяго чалавека, а я ўжо ўвесь аддацца не магу. Да таго-ж, падабацца,—гэта больш да твару юнакам: я за-лішне стары. Куды мне марочыць чужыя галовы? Дай бог сваю знасіць на плячах!

— Я разумею,—праказала Наталья:—хто ім-кнецца да вялікай мэты, ужо не павінен думаць пра сябе; але хіба жанчына не зможа ацаніць такога

чалавека? Мне здаецца, наадварот, жанчына хутчэй адвернецца ад эгаіста... Усе маладыя людзі, гэтыя юнакі, па-вашаму, усе—эгаісты, усе толькі сабою заняты, нават калі кахаюць. Паверце, жанчына не толькі здольна зразумець самаахвярнасць: яна сама ўмее ахвяраваць сябе.

Шчокі Наталы злёгка зачырванелі, і вочы яе заблішчэлі. Да знаёмства з Рудзіным яна ніколі-б не сказала такой доўгай прамовы і так горача.

— Вы ні разу не чулі майго погляду адносна прызначэння жанчын,—адказаў з усмешкай спачування Рудзін:—вы ведаеце, што, па-мойму, адна Жана д'Арк магла выратаваць Францыю... але не ў тым рэч. Я хацеў пагаварыць пра вас. Вы стаіце на парозе жыцця... Разважаць пра вашае будучае і весела і не бясплённа... Паслухайце: вы ведаеце, я ваш сябра; я бяру ў вас амаль кроўны ўдзел... А таму, я спадзяюся, вы не знойдзеце майго запытання няскромным; скажыце, ваша сэрца да гэтага часу зусім спакойна?

Наталья ўся ўспыхнула і нічога не адказала. Рудзін спыніўся, і яна спынілася.

— Вы не злуецца на мяне?—спытаў ён.

— Не,—прагаварыла яна:—але я ніяк не чакала...

— Аднак,—зноў сказаў ён:—вы можаце не адказваць мне. Ваша тайна мне вядома.

Наталья амаль з спалохам зірнула на яго.

— Так... так; я ведаю, хто вам падабаецца. Я павінен сказаць—лепшага выбару вы зрабіць не маглі. Ён чалавек найдабрэйшы; ён зможа ацаніць вас; ён не змяты жыццём—ён прасты і ясны душою... вы будзеце з ім шчаслівы.

— Пра каго кажаце вы, Дзімітры Нікалаіч?

— Нібыта вы не разумееце, пра каго я гавару? Зразумела, пра Валынцэва. Што-ж? Хіба гэта няпраўда?

Наталья адварнулася крыху ад Рудзіна. Яна зусім збянтэжылася.

— Хіба ён не кахае вас? Што вы! Ён не зводзіць з вас вачэй, сочыць за кожным вашым рухам; ды і, нарэшце, хіба можна схаваць каханне! вы самі хіба непрыхільны да яго? Наколькі я мог заўважыць, і мацеры вашай ён таксама падабаецца... Ваш выбар...

— Дзіметры Нікалаіч,—перапыніла яго Наталья, у смутку працягваючы руку да бліжэйшага куста;—мне, сапраўды, так непрыемна гаварыць пра гэта, але я вас завяраю... вы памыляецеся.

— Я памыляюся?—паўтарыў Рудзін.—Не думаю... Я з вамі пазнаёміўся нядаўна, але я ўжо добра вас ведаю. Што-ж значыць перамена, якую я бачу ў вас, бачу выразна? Хіба вы такая, якую я застаў вас шэсць тыдняў назад!.. Не, Наталья Алексееўна, сэрца ваша не спакойна.

— Можа быць,—адказала Наталья, ледзь чутна:—але вы ўсё-ж такі памыляецеся.

— Як гэта?—спытаў Рудзін.

— Пакіньце мяне, не пытайце мяне!—адказала Наталья і хуткімі крокамі накіравалася да дому.

Ёй самой зрабілася страшна ўсяго таго, што яна раптам адчула ў сабе.

Рудзін дагнаў і спыніў яе.

— Наталья Алексееўна!—загаварыў ён:—гэтая размова не можа так скончыцца: яна вельмі важна і для мяне... Як мне зразумець вас?

— Пакіньце мяне!—паўтарыла Наталья.

— Наталья Алексееўна, на ўсё святое!

На твары Рудзіна выявілася хваляванне. Ён збляднеў.

— Вы ўсё разумееце, вы і мяне павінны зразумець,—сказала Наталья, вырвала ў яго руку і пайшла, не азіраючыся.

— Адно толькі слова!—крыкнуў ёй услед Рудзін.

Яна спынілася, але не абярнулася.

— Вы мяне пыталі, што я хацеў сказаць учарашнім параўнаннем. Ведайце-ж, я хлусіць вам не хачу. Я гаварыў пра сябе, пра сваё мінулае,— і пра вас.

— Як? Пра мяне?

— Так, пра вас, я, паўтараю, не хачу ашукваць вас... Вы цяпер ведаеце, пра якое пачуццё, пра якое новае пачуццё я гаварыў тады... Да гэтага дня я ніколі-б не адважыўся...

Наталья раптам закрыла твар рукамі і пабегла дадому.

Яна так была ўзрушана нечаканай развязкай размовы з Рудзіным, што і не заўважыла Валынцэва, міма якога прабегла. Ён стаяў нерухома, прыхіліўшыся спіною да дрэва! Чверць гадзіны таму назад ён прыехаў да Дар'і Міхайлаўны і застаў яе ў гасцінай, сказаў словы два, непрыкметна вышаў і адправіўся шукаць Наталью. Кіруемы чуццём, уласцівым закаханым людзям, ён пайшоў проста ў сад і наткнуўся на яе і на Рудзіна ў той самы момант, калі яна вырвала ў яго руку. У Валынцэва пацямнела ў вачах. Правадзіўшы Наталью зіркам, ён аддзяліўся ад дрэва і ступіў разы два, сам не ведаючы, куды і навошта. Рудзін убачыў яго, параўнаўшыся з ім. Абое паглядзелі адзін аднаму ў вочы, пакланіліся і разышліся моўчкі.

„Гэта так не скончыцца“, падумалі абое.

Валынцэў пайшоў у самы канец саду. Яму горка і млосна зрабілася; а на сэрцы залёг шрот, і кроў часам падымалася злосна. Дожджык зноў заімжэў. Рудзін звярнуўся да сябе ў пакой. І ён не быў супакойны: думкі ў ім віхрыліся. Даверлівае, не-

чаканае парыванне маладой, чэснай душы збян-тэжыць хоць каго.

За сталом усё ішло неяк няладна. Наталья, уся бледная, ледзь трымалася ў крэсле і не ўзнімала вачэй. Валынцэў сядзеў, як зазвычай, каля яе, і, час-ад-часу, вымушана загаварваў з ёю. Здарылася так, што Пігасаў у той дзень абедан у Дар'і Міхайлаўны. Ён больш за ўсіх гаварыў за сталом. Між іншым, ён пачаў даводзіць, што людзей, як сабак, можна падзяліць на куртатых і доўгахвостых. Куртатымі бываюць людзі,—гаварыў ён,—і ад нараджэння і па сваёй віне. Куртатым дрэнна: ім нічога не ўдаецца—яны не маюць самаўпэўненасці. Але чалавек, у якога доўгі пухнаты хвост—шчаслівец. Ён можа быць і горш і слабей за куртатага, але ўпэўнен у сябе; распусціць хвост—усе любуюцца. Але-ж вось што варта здзіўлення: хвост-жа зусім бескарысная часць цела, згадзіцеся самі; на што можа прыдацца хвост? А ўсе мяркуюць пра вашыя вартасці па хвасце.

— Я,—дадаў ён, уздыхнуўшы:—належу да ліку куртатых, і, што найбольш прыкра, я сам адсек сабе хвост.

— Гэта значыць, вы хочаце сказаць,—заўважыў абыякава Рудзін:—што, прынамсі, ужо даўно да вас сказаў ла-Рошфуко: будзь упэўнен у сабе, іншыя ў цябе павераць. Да чаго тут было прыплятаць хвост, я не разумею.

— Дазвольце-ж кожнаму,—рэзка загаварыў Валынцэў, і вочы яго запаліліся:—дазвольце кожнаму выказвацца, як яму хочацца. Разважаюць пра дэспатызм... Па-мойму, няма горш дэспатызма гэтак званых разумных людзей. Чорт-бы іх узяў!

Усіх здзівіў выпад Валынцэва, усе прыціхлі. Рудзін паглядзеў было на яго, але не вытрываў яго зроку, адварнуўся, усміхнуўся і рота не разінуў.

„Эге! ды і ты куртаты!“ падумаў Пігасаў; а ў Наталы душа замерла ад страху. Дар’я Міхайлаўна доўга з неўразуменнем паглядзела на Ва-лынцэва і, нарэшце, першая загаварыла: пачала расказваць пра нейкага незвычайнага сабаку яе прыяцеля, міністра N. N...

Вылынцэў паехаў неўзабаве пасля абеды. Раз-вітваючыся з Натальей, ён не сцяпеў і ска-заў ёй:

— Чаму вы так збянтэжаны, нібы вінаваты? Вы ні перад кім не можаце быць вінаватаю!..

Наталья нічога не зразумела, і толькі пагля-дзела яму ўслед. Перад чаем Рудзін падышоў да яе, і, нахіліўшыся над сталом, нібы разбіраючы газеты, шапнуў:

— Усё гэта як сон, праўда? Мне абавязкова трэба бачыць вас на адзіноце... хаця хвіліну.— Ён звярнуўся да m-lle Вонсourt.— Вось,—сказаў ён ёй:— той фельетон, які вы шукалі,— і, зноў нахі-ліўшыся да Наталы, дадаў шэптам:— пастарайцеся быць каля дзесятай гадзіны каля тэрасы, у бэза-вай альтанцы: я буду чакаць вас...

Героем вечара быў Пігасаў. Рудзін уступіў яму месца бойкі. Ён дужа пацяшаў Дар’ю Міхайлаўну; спачатку ён расказваў пра аднаго свайго суседа, які, знаходзячыся пад абсацам сваёй жонкі, да таго абабіўся, што, пераходзячы аднойчы, у пры-сутнасці Пігасава, маленькую лужыну, занёс на-зад рукі адвёў у бок полы сурдута, як жанчыны гэта робяць з сваімі спадніцамі. Потым ён звяр-нуўся да другога памешчыка, які спачатку быў масонам, потым меланхолікам, потым жадаў быць банкірам.

— Як-жа гэта вы былі масонам, Філіп Сцяпа-ныч?—спытаў яго Пігасаў.

— Вядома як: я пасіў доўгі пазногаць на пятым пальцы.

Але больш за ўсё смяялася Дар'я Міхайлаўна, калі Пігасаў пусціўся разважаць пра каханне і запэўняць, што і аб ім уздыхалі, што адна палкая немка называла яго нават „апетытным Афрыканчыкам“ і „хрыпунчыкам“. Дар'я Міхайлаўна смяялася, а Пігасаў не хлусіў: ён сапраўды меў права выхваляцца сваімі перамогамі. Ён сцвярджаў, што нічога не можа быць лягчэй, як закахаць у сябе любую жанчыну: варта толькі паўтараць ёй дзесяць дзён узапар, што ў яе ў вуснах рай, а ў вачах асалода, і што астатнія жанчыны ў параўнанні з ёю простыя трапкі, і на адзінаццаты дзень яна сама скажа, што ў яе ў вуснах рай, а ў вачах асалода, і пакахае вас. Усё на свеце бывае. Скуль ведаць, магчыма, Пігасаў меў рацыю.

А палове дзесятай Рудзін ужо быў у альтанцы. У далёкай і бледнай глыбіні неба толькі што праступалі зоркі; на захадзе яшчэ чырванела—там і небасхіл здаваўся ясней і чысцей; поўкруг месяца блішчэў золатам скрозь чорную сетку плакучай бярозы. Іншыя дрэвы альбо стаялі хмурымі волатамі, з тысячай прасветаў, падобных на вочы, альбо зліваліся ў суцэльныя змрочныя грамады. Ні адзін лісток не шавяліўся; верхнія галіны бэзаў і акацый нібы прыслухваліся да нечага і выцягваліся ў цёплым паветры. Дом цягнуў паблізу; плямамі чырванаватага свету маляваліся на ім асветленыя доўгія вокны. Рахманы і ціхі быў вечар; але стрыманы палкі ўздых здаваўся ў гэтай цішыні.

Рудзін стаяў, скрыжаваўшы рукі на грудзях, і слухаў з напружанай увагай. Сэрца ў ім стукала моцна, і ён мімаволі стрымліваў дыханне. Нарэшце яму пачуліся лёгкія, спяшлівыя крокі, і ў альтанку ўвайшла Наталья.

Рудзін кінуўся да яе, узяў яе за рукі. Яны былі халодныя, як лёд.

— Наталья Алексееўна!—загаварыў ён трапятлівым шэптам:—я хацеў вас бачыць... Я не мог дачакацца заўтрашняга дня. Я павінен вам сказаць, чаго я не падазраваў, чаго я не сазнаваў нават сёння раніцой: я кахаю вас!..

Рукі Наталы слаба здрыганулі ў яго руках.

— Я кахаю вас,—паўтарыў ён:—і як я мог так доўга ашуквацца, як я даўно не здагадаўся, што кахаю вас!.. А вы?.. Наталья Алексееўна, скажыце, вы?..

Наталья ледзь пераводзіла дух.

— Вы бачыце, я прышла сюды,—прагаварыла яна нарэшце.

— Не, скажыце, вы любіце мяне?

— Мне здаецца... так...—прашаптала яна.

Рудзін яшчэ мацней сціснуў яе рукі і хацеў было прыціснуць яе да сябе...

Наталья быстра азірнула.

— Пусціце мяне,—мне страшна—мне здаецца, нехта нас падслухвае... На ўсё святое, будзьце асцярожны. Валынцэў дагадваецца.

— Бог з ім! Вы бачылі, я і не адказваў яму сёння... Ах, Наталья Алексееўна, як я шчаслівы! Цяпер ужо нічога нас не разлучыць!

Наталья зірнула яму ў вочы.

— Пусціце мяне,—прашаптала яна:—мне пара.

— Адна хвіліна,—пачаў Рудзін...

— Не, пусціце, пусціце мяне...

— Вы нібыта мяне баіцеся.

— Не, але мне пара..

— Так паўтарыце, хаця-б, яшчэ раз...

— Вы гаворыце, вы шчаслівы?—спытала Наталья.

— Я? Няма чалавека ў свеце шчаслівей за мяне! Няўжо вы сумняваецца?

Наталья падняла галаву. Прыгожы быў яе бледны твар, слаўны, малады і ўсхваляваны—у таямнічым ценю альтанкі, пры слабым свеце, падаўшым з начнога неба.

— Ведайце-ж,—сказала яна:—я буду ваша.

— О, божа!—усклікнуў Рудзін...

Але Наталья ўхілілася і пайшла. Рудзін пастаяў крыху, потым вышаў павольна з альтанкі. Месяц ясна асвятліў яго твар; на губах яго блукала ўсмешка.

— Я шчаслівы,—сказаў ён упоўголаса,—Так, я шчаслівы,—паўтарыў ён, як-бы жадаючы пераканаць самога сябе.

Ён выпрастаў свой стан, устрахнуў кудрамі і пайшоў паспешна ў сад, весела размахваючы рукамі.

А тым часам, у бэзавай альтанцы ціханька расунуліся кусты і паказаўся Пандалеўскі. Ён асцярожна азірнуўся, пакачаў галавою, сціснуў губы, прамовіў важна: „Вось як-с. Гэта трэба будзе давесці да ведама Дар'і Міхайлаўны“, і знік.

VIII

Звярнуўшыся дадому, Валынцэў быў такі сумны і хмуры, так неахвотна адказваў сваёй сястры і так скоро зачыніўся да сябе ў габінет, што яна наважыла паслаць ганца за Лежнёвым. Яна звярталася да яго ва ўсіх цяжкіх выпадках. Лежнёў перадаў ёй, што прыедзе на наступны дзень.

Валынцэў і да раніцы не павесялеў. Ён хацеў было пасля чаю адправіцца на работы, але застаўся, лёг на канапу і ўзяўся чытаць кнігу, што з ім бывала не часта. Валынцэў да літаратуры

нахілу не адчуваў, а вершаў проста баяўся.—
Гэта незразумела, як вершы,—часта гаварыў ён, і,
у сцвярдженне сваіх слоў, прыводзіў наступныя
радкі паэта Айбулата:

И до конца печальных дней
Ни гордый опыт, ни рассудок
Не изомнут рукой своей
Кровавых жизни незабудок*.

Александра Паўлаўна трывожна пазірала на
свайго брата, але не турбавала яго запытаннямі.
Экіпаж пад'ехаў да ганка. „Ну,—падумала яна,—
слава богу, Лежнёў...“ Слуга ўвайшоў і паведа-
міў аб прыездзе Рудзіна.

Валынцэў кінуў кнігу на падлогу і падняў га-
лаву.

— Хто прыехаў?—спытаў ён.

— Рудзін, Дзімітры Нікалаіч,—паўтарыў слуга.
Валынцэў устаў.

— Прасі,—праказаў ён:—а ты, сястра,—дадаў
ён, звярнуўшыся да Александры Паўлаўны:—па-
кінь нас.

— Але чаму-ж?—пачала яна.

— Я ведаю,—перапыніў ён запальчыва:—я пра-
шу цябе.

Увайшоў Рудзін. Валынцэў холадна пакланіўся
яму, стоячы пасярод пакоя, і не працягнуў яму
рукі.

— Вы мяне не чакалі, прызнайцеся,—пачаў Ру-
дзін і паклаў капялюш на акно.

Губы яго злёгка дрыжэлі. Яму было нязручна;
але ён стараўся захаваць сваё замяшанне.

— Я вас не чакаў, праўда,—адказаў Валынцэў:—
я хутчэй, пасля ўчарайшага дня, мог чакаць каго-
небудзь—з даручэннем ад вас.

— Я разумею, што вы хочаце сказаць,—прака-

заў Рудзін, сядаючы:—і вельмі рад вашай шчырасці. Гэтак куды лепей. Я сам прыехаў да вас, як да блagarоднага чалавека.

— Ці не можна без кампліментаў?—заўважыў Валынцэў.

— Я жадаю растлумачыць вам, чаму я прыехаў.

— Мы з вамі знаёмы: чаму-ж вам і не прыехаць да мяне? Да таго-ж, вы не ўпершыню робіце мне гонар сваім наведваннем.

— Я прыехаў да вас, як блagarодны чалавек да блagarоднага чалавека,—паўтарыў Рудзін:—і хачу цяпер спаслацца на ўласны ваш суд... Я давяраю вам зусім...

— Ды ў чым рэч?—прагаварыў Валынцэў, які ўсё яшчэ стаяў у ранейшай позе і хмура глядзеў на Рудзіна, зрэдку пашчыпваючы канцы вусоў.

— Дазвольце... Я прыехаў за тым, каб даць тлумачэнне, канечне; але, усё-такі, гэта няможна адразу.

— Чаму няможна?

— Тут замешана трэцяя асоба...

— Якая трэцяя асоба?

— Сергей, Паўлыч вы мяне разумееце.

— Дзімітры Нікалаіч, я вас зусім не разумею.

— Вам пажадана...

— Мне пажадана, каб вы гаварылі без лішніх слоў!—падхапіў Валынцэў.

Ён пачынаў злавацца не на жарты.

Рудзін нахмурыўся.

— Калі ласка... мы адны... Я павінен вам сказаць—аднак, вы, мабыць, ужо здагадваецеся (Валынцэў нецярпліва паціснуў плячыма)—я павінен вам сказаць, што я кахаю Наталью Алексееўну і маю права меркаваць, што і яна мяне кахае.

Валынцэў збляднеў, але нічога не адказаў, адышоў да акна і адварнуўся.

— Вы разумееце, Сергей Паўлыч,—гаварыў Рудзін:—што калі-б я не быў упэўнен...

— Што вы!—спешна перапыніў Валынцэў:—я зусім не сумняваюся. Што-ж! На здароўе! Адно я здзіўляюся, з якога ліха вам уздумалася да мяне з гэтай весткай прыехаць... Я-ж тут прычым? Якая мне справа, каго вы кахаеце і хто вас кахае? Я проста не магу зразумець.

Валынцэў усё глядзеў у акно, Голас яго гучэў глуха.

Рудзін устаў.

— Я вам скажу, Сергей Паўлыч, чаму я наважыўся прыехаць да вас, чаму я нават не палічыў патрэбным захаваць ад вас нашу... нашу ўзаемную прыхільнасць. Я вельмі глыбока паважаю вас—вось чаму я прыехаў; я не хацеў... Мы абое не хацелі разыгрываць перад вамі камедыю. Пачуццё ваша да Наталы Алексееўны было мне вядома. Пяверце, я ведаю сабе цэну: я ведаю, як мала варты я таго, каб замяніць вас у яе сэрцы; але, калі ўжо гэтаму суджана было здарыцца, няўжо-ж лепей хітрыць, ашукваць, прыкідвацца? Няўжо лепей быць пад пагрозаю непаразуменняў ці нават магчымасці такой сцэны, якая здарылася ўчора за абедам? Сергей Паўлыч, скажыце самі?

Валынцэў скрыжаваў рукі на грудзях, як-бы стараючыся ўсмірыць самога сябе.

— Сергей Паўлыч!—гаварыў Рудзін:—я засмуціў вас, я гэта адчуваю... але зразумейце нас... зразумейце, што мы не мелі інакшых сродкаў даказаць вам нашу павагу, даказаць, што мы ўмеем цаніць вашу благародную шчырасць. Адкрытасць, поўная адкрытасць з кім-небудзь іншым была б недарэчы, але з вамі яна робіцца абавязкам. Нам прыемна думаць, што наша тайна ў ваших руках.

Валынцэў вымушана зарагатаў.

— Дзякую за давер'е! — усклікнуў ён: — хаця, прашу заўважыць, я не жадаў ні ведаць вашай тайны, ні сваёй вам выдаць, а вы ёю распараджаецеся, як сваім дабром. Але, дазвольце: вы гаворыце, як-бы ад вас абаіх. Значыць, я магу меркаваць, што Наталья Алексееўна ведае пра ваш візіт і мэту гэтага візіта?

Рудзін крыху збянтэжыўся.

— Не, я не сказаў Наталы Алексееўне майго намеру; але, я ведаю, яна падзяляе мае думкі.

— Усё гэта добра, — загаварыў, памаўчаўшы крыху, Валынцэў і забарабаніў пальцамі па шкле: — хаця, прызнацца, было-б значна лепей, каб вы паменей мяне паважалі. Мне, праўду сказаць, ваца павага ні на якое ліха не трэба; але чаго-ж вы цяпер хочаце ад мяне?

— Я нічога не хачу... альбо, не! Я хачу аднаго: я хачу, каб вы не лічылі мяне няшчырым і хітрым чалавекам, каб вы зразумелі мяне... Я спадзяюся, што вы цяпер ужо не можаце сумнявацца ў маёй шчырасці... Я хачу, Сергей Паўлыч, каб мы развіталіся сябрамі... Каб вы, па-ранейшаму, працягнулі мне руку...

І Рудзін наблізіўся да Валынцэва.

— Прабачайце мяне, шаноўны васпане, — праказаў Валынцэў, абярнуўшыся і адступіўшы крок назад: — я гатоў аддаць поўную справядлівасць вашым намерам, усё гэта добра, дапусцім, нават высока, але мы людзі простыя, ядзім пернікі няпісаныя, мы не ў сілах сачыць за ўзлётам такіх вялікіх розумаў, як у вас... Што вам здаецца шчырым, нам здаецца навізным і няскромным... Што для вас проста і зразумела, для нас заблытана і цёмна... Вы выхваляецеся тым, што мы захоўваем: дзе-ж нам зразумець вас! Прабачайце

мяне: і сябрам я вас лічыць не магу, і рукі я вам не падам... Гэта, магчыма, мізэрна; але-ж я сам мізэрны.

Рудзін узяў капялюш з акна.

— Сергей Паўлыч!—прамовіў ён смутліва:—бывайце; я ашукаўся ў сваіх чаканнях. Наведанне маё, сапраўды, даволі дзіўна; але я спадзяваўся, што вы.. (Валынцэў зрабіў нецярплівы жэст)... Выбачайце, я болей гаварыць пра гэта не буду. Разважыўшы ўсё, я бачу, сапраўды: вы маеце рацыю і іначай зрабіць не маглі. Бывайце і дазвольце, прынамсі, яшчэ раз, у апошні раз, запэўніць вас у чыстасці маіх намераў... У вашай скромнасці я пераконан...

— Гэта ўжо занадта!—усклікнуў Валынцэў і ўвесь закалаціўся ад гневу:—я зусім не напрашваўся на ваша давер'е; а таму разлічваць на маю скромнасць вы не маеце ніякага права!

Рудзін хацеў нешта сказаць, але толькі рукамі развёў, пакланіўся і вышаў, а Валынцэў кінуўся на канапу і павярнуўся тварам да сцяны.

— Можна ўвайсці да цябе?—пачуўся каля дзвярэй голас Александры Паўлаўны.

Валынцэў не адразу адказаў і цішком правёў рукою па твары.

— Не, Саша,—праказаў ён злёгка ненатуральным голасам:—пачакай яшчэ крышку.

Праз поўгадзіны Александра Паўлаўна зноў падышла да дзвярэй.

— Міхайла Міхайлыч прыехаў,—сказала яна:—ці хочаш ты яго бачыць?

— Хачу,—адказаў Валынцэў:—пашлі яго сюды. Лежнёў увайшоў.

— Што ты хворы?—спытаў ён, усаджваючыся на крэсла каля канапы.

Валынцэў прыпадняўся, апёрся на локаць, доўга,

доўга паглядзеў свайму прыяцелю ў твар і тут-жа перадаў яму ўсю сваю размову з Рудзіным, ад слова да слова. Ён ніколі да таго часу і не нагадваў Лежнёву пра свае пачуцці да Наталы, хаця і здагадваўся, што яны ад яго не былі захаваны.

— Ну, брат, здзівіў ты мяне,—праказаў Лежнёў, як толькі Валынцэў скончыў свой расказ.—Шмат дзівацтваў чакаў я ад яго, але ўжо гэта.. Аднак, я пазнаю яго і тут.

— Падумай!—гаварыў усхваляваны Валынцэў:—гэта-ж проста нахабнасць! Я-ж ледзь-ледзь яго за акно не выштурхнуў! Пахвастацца, ці што ён хацеў перада мною, альбо спалохаўся? Але з якой рацыі? Як адважыцца ехаць да чалавека...

Валынцэў закінуў рукі за галаву і змоўк.

— Не, брат, гэта не тое,—спакойна адказаў Лежнёў.—Ты вось, мне не паверыш, але-ж ён гэта зрабіў з добрымі намерамі. Праўда.. Яно, бачыш ты, і блagarодна, і шчыра, ну, ды і паразмаўляць знаходзіцца выпадак, красамоўства ў ход пусціць; а нам-жа вось чаго трэба, вось без чаго мы жыць не ў сілах... Ох, язык яго—ворак яго... Ну, але-ж ён і слуга яму.

— З якой урачыстасцю ён увайшоў і гаварыў, ты сабе ўявіць не можаш!..

— Ну, ды без гэтага ўжо не можна. Ён сурдот зашпільвае, нібы свой ганаровы доўг выконвае. Я-б пасадзіў яго на бязлюдны востраў і паглядзеў-бы з-за вугла, як-бы ён там распараджацца пачаў. А ўсё размаўляе аб прастасці!

— Ды скажы мне, брат, на ўсё свято е,—спытаў Валынцэў:—што гэта такое: філасофія, ці што?

— Як табе сказаць? З аднаго боку, мабыць, гэта сапраўды філасофія—а з другога ўжо гэта

зусім не тое. На філасофію ўсялякае глупства звальваць таксама нельга.

Валынцэў зірнуў на яго.

— А ці не схлусіў ён, як ты думаеш?

— Не, сын мой, не схлусіў. Але ці ведаеш што? Даволі разважаць пра гэта. Давай мы, браце, закурым люлькі, ды запросім сюды Александру Паўлаўну... Пры ёй і гаворыцца лепей і маўчыцца лягчэй. Яна нас чаем напоіць.

— Хай будзе так,—адказаў Валынцэў.—Саша, уваходзь!—гукнуў ён.

Александра Паўлаўна ўвайшла. Ён схпіў яе руку і моцна прыціснуў яе да сваіх губ.

* * *

Рудзін вярнуўся дадому ў настроі смутным і дзіўным. Ён злаваўся на самога сябе, дакараў сябе ў невыбачнай безгаловасці, у блазенстве. Нездарма сказаў нехта: няма нічога горш за свядомасць толькі што зробленага глупства.

Раскаянне грызла Рудзіна.

„Чорт мяне панёс“, шаптаў ён скрозь зубы:— з'ездзіць да гэтага памешчыка! Вось напала думка! Толькі на абразу набівацца!..“

А ў доме Дар'і Міхайлаўны тварылася нешта незвычайнае. Сама гаспадыня ўсю раніцу не паказвалася і на абед не вышла: ёй, па словах Пандалеўскага, адзінай дапушчанай да яе асобы, галава балела. Наталью Рудзін таксама амаль не бачыў: яна сядзела ў сваім пакоі з m-lle Boncourt... Сустрэўшыся з ім у сталовай, яна так смутліва на яго паглядзела, што ў яго сэрца сціснула. Яе твар змяніўся, нібы няшчасце звалілася на яе з учарашняга дня. Туга няясных прадчуванняў пачала таміць Рудзіна. Каб як-небудзь забавіцца,

ён заняўся з Басіставым, шмат з ім размаўляў і знайшоў у ім гарачага, жвавага малага, з захапляючымі надзеямі і нескранутай яшчэ верай. Увечары Дар'я Міхайлаўна з'явілася гадзіны на дзве ў гасцінай. Яна была ласкава з Рудзіным, але трымалася неяк воддаль, і пасмейвалася, і хмурылася, гаварыла ў нос, і ўсё больш намёкамі... Так ад яе прыдворнай дамай і веяла. За апошні час яна нібыта ахаладзела крыху да Рудзіна.— „Што за загадка?“ думаў ён, гледзячы з боку на яе закінутую галоўку.

Ён не доўга чакаў вырашэння гэтай загадкі. Зварочваючыся, гадзіне а дванаццатай ночы, у свой пакой, ішоў ён па цёмным калідоры. Раптам нехта сунуў яму ў руку запіску. Ён азірнуўся, ад яго аддалялася дзяўчына, як яму здалося, Натальіна пакаёўка. Ён прышоў да сябе, адаслаў чалавека, разгарнуў запіску і прачытаў радкі, напісаныя рукою Наталы:

„Прыходзьце заўтра а сёмай гадзіне раніцы, не пазней, да Аўдзюхіна возера, за дубовым лесам. Усякі другі час немагчымы. Гэта будзе наша апошняе спатканне, і ўсё будзе скончана, калі... Прыходзьце. Трэба будзе наважыцца...“

Р. С. Калі я не прыду, значыць, мы не пабачымся болей, тады я вам паведамлю...“

Рудзін задумаўся, пакруціў запіску ў руках, паклаў яе пад падушку, раздзеўся, лёг, але заснуў няскора, спаў чуткім сном, і не было яшчэ пятай гадзіны, як ён прачнуўся.

IX

Аўдзюхін пруд, каля якога Наталья прызначыла спатканне Рудзіну, даўно перастаў быць прудам. Год трыццаць назад яго прарвала, і з таго часу

яго закінулі. Толькі па роўным і плоскім дне яру некалі зацягнутым тлустым глеем, ды па рэштках плаціны можна было здагадацца, што тут быў пруд. Тут-жа стаяла сяліба. Яна даўным даўно знікла. Дзве вялізныя сосны нагадвалі пра яе, вецер вечна шумеў і хмура гудзеў у іх высокай, рэдкай зеляніне... У народзе хадзілі таямнічыя чуткі пра страшнае злачынства, нібыта зробленае каля іх караняў; гаварылі таксама, што ні адна з іх не ўпадзе, не прычыніўшы каму-небудзь смерці; што тут раней стаяла трэцяя сасна, якая ў навальніцу павалілася і задушыла дзяўчынку. Усё месца каля старога млына лічылася нячыстым; пустое і голае, але глухое і хмурае нават у сонечны дзень—яно здавалася яшчэ больш змрочным і глухім ад блізкасці старога дубовага леса, даўно вымершага і засохшага. Рэдкія шэрыя сухастой вялізных дрэваў узвышаліся нейкімі хмурнымі прывідамі над нізкай пораслю кустоў. Жудасна было глядзець на іх: здавалася, злыя старыя веліканы сышліся і замышляюць нешта нядобрае. Вузкая, ледзь пратапаная сцежка вілася ў баку. Без асаблівай патрэбы ніхто не праходзіў міма Аўдзюхіна пруда. Наталья з намерам выбрала такое самотнае месца. Да яго ад дома Дар'і Міхайлаўны было не больш поўварсты.

Сонца ўжо даўно ўстала, калі Рудзін прышоў да Аўдзюхіна пруда; але невясёлая была раніца. Хмары млечнага колеру скрозь пакрывалі ўсё неба; вецер хутка гнаў іх з свістам і скавытаннем. Рудзін пачаў хадзіць узад і ўперад па плаціне, пакрытай чэпкім лопухам і счарнелай крапівой. Ён не быў спакойны. Гэтыя спатканні, гэтыя новыя адчуванні займалі, але і хвалявалі яго, асабліва пасля ўчарашняй запіскі. Ён бачыў, што развязка набліжалася, і ў глыбіні засмучаўся духам, хаця

ніхто-б гэтага не падумаў, гледзячы, з якой задумлёнай рашучасцю ён скрыжаваў рукі на грудзях і павадзіў вакол вачыма. Нездарма пра яго сказаў аднойчы Пігасаў, што яго, як кітайскага балванчыка, заўжды пераважвала галава. Але з адной галавой якая-б яна моцная ні была, чалавеку цяжка пазнаць, нават тое, што ў ім самім робіцца... Рудзін, разумны, праніклівы Рудзін, не ў сілах быў сказаць напэўна, ці кахае ён Наталью, ці мучыцца ён, ці будзе мучыцца разлучыўшыся з ёю. Навошта-ж, не прыкідваючыся нават лавеласам—гэтую справядлівасць аддаць яму належыць—навошта засмуціў ён бедную дзяўчыну? Чаму чакаў яе з таемным трапятаннем? На гэта адзін адказ: ніхто так лёгка не захапляецца, як халодныя людзі.

Ён хадзіў па плаціне, а Наталья спяшалася да яго прама праз поле, па мокрай траве.

— Паненачка, паненачка! Вы сабе ногі прамочыце,—гаварыла ёй яе пакаёўка Маша, ледзь пажываючы за ёй.

Наталья не слухала яе і бегла не азіраючыся.

— Ах, як-бы не падгледзелі нас!—непакоілася Маша.—Ужо і таму дзівіцца трэба, як гэта мы з дома вышлі. Як-бы мамзель не прачнулася... Добра, што недалёка... А ўжо яны чакаюць-с,—дадала яна, убачыўшы раптам статную постаць Рудзіна, у маляўнічай позе стаяўшага на плаціне:—толькі дарэмна яны гэтак на юру стаяць—сышлі-б у лагчыну.

Наталья спынілася.

— Пачакай тут, Маша, каля соснаў,—праказала яна і спушцілася да пруда.

Рудзін падышоў да яе і спыніўся ў здзіўленні. Такого выразу ён яшчэ не прыкмячаў на яе твары. Бровы яе былі ссунуты, губы сціснуты, вочы гледзелі проста і строга.

— Дзімітры Нікалаіч,—пачала яна:—нам часу траціць няма калі. Я прышла на пяць хвілін. Я павінна сказаць вам, што мама ўсё ведае. Пан Пандалеўскі падгледзеў нас трэцяга дня і расказаў ёй пра наша спатканне. Ён заўсёды быў шпіёнам у мамы. Яна ўчора паклікала мяне да сябе.

— Божа мой!—усклікнуў Рудзін:—гэта жахліва... Што-ж сказала ваша маці?

— Яна не злавалася на мяне, не сварылася на мяне, толькі папікала мяне за маю лёгкадумнасць.

— Толькі?

— Так, і абвясціла мне, што яна хутчэй згодзіцца бачыць мяне мёртваю, як вашай жонкаю.

— Няўжо яна гэта сказала?

— Так; і яшчэ дадала, што вы самі зусім не жадаеце ажаніцца са мною, што вы толькі так, з нуды, прывалачыліся за мною, і што яна гэтага ад вас не чакала; што яна сама, між іншым, вінавата: навошта дазволіла мне так часта бачыцца з вамі... што яна спадзяецца на маю разважлівасць, што я яе вельмі здзівіла... ды ўжо я і не памятаю ўсяго, што яна гаварыла мне.

Наталья прамовіла ўсё гэта нейкім роўным, амаль бязгучным голасам.

— А вы, Наталья Алексееўна, што вы ёй адказалі?—спытаў Рудзін.

— Што я ёй адказала?—паўтарыла Наталья.— Што *вы* цяпер думаеце рабіць?

— Божа мой! Божа мой!—адказаў Рудзін:—гэта бязлітасна! Так хутка!.. Такі страшны ўдар!.. І ваша маці прышла ў такое абурэнне?

— Так... так, яна і слухаць пра вас не хоча.

— Гэта жахліва! Значыць, ніякай надзеі няма?

— Ніякай.

— Чаму мы так нешчаслівы! Гнусны гэты Пандалеўскі!.. Вы мяне пытаеце, Наталья Алексееўна,

што я думаю рабіць? Мне проста галава закруцілася—я нічога разважаць не магу... Я адчуваю толькі сваё няшчасце... дзіўлюся, як вы можаце захоўваць спакойнасць.

— Вы думаеце, мне лёгка?—праказала Наталья.

Рудзін пачаў хадзіць па плаціне. Наталья не зводзіла з яго вачэй.

— Ваша маці вас не распытвала?

— Яна мяне спытала, ці кахаю я вас.

— Ну.. і вы?

Наталья памаўчала.

— Я не зманіла.

Рудзін узяў яе за руку.

— Заўжды ва ўсім благародная і велікадушная! О, сэрца дзяўчыны—гэта чыстае золата! Але няўжо ваша маці так рашуча абвясціла сваю волю адносна немагчымасці нашага шлюбу?

— Так, рашуча. Я ўжо вам сказала: яна ўпэўнена, што вы самі не думаеце ажаніцца са мною.

— Значыць, яна лічыць мяне за ашуканца! Чым я заслужыў гэта?—І Рудзін узяўся за галаву.

— Дзімітры Нікалаіч!—праказала Наталья:—мы марна трацім час. Успомніце, я ў апошні раз бачуся з вамі. Я прышла сюды не плакаць, не скардзіцца—вы бачыце, я не плачу... я прышла за пародай.

— Ды якую раду магу я даць вам, Наталья Алексееўна?

— Як якую? Вы мужчына, я прывыкла вам верыць, я да канца буду верыць вам. Скажыце мне, якія ў вас намеры?

— Мае намеры! Ваша маці, мабыць, адмовіць мне ад дому.

— Магчыма. Яна ўжо ўчора сказала мне, што павінна будзе разнаёміцца з вамі... Але вы не адказваеце на маё запытанне.

— На якое запытанне?

— Як вы думаеце, што нам трэба цяпер рабіць?

— Што нам рабіць?—адказаў Рудзін:—зразумела пакарыцца.

— Пакарыцца, — павольна праказала Наталья і губы яе пабялелі.

— Пакарыцца лёсу,—гаварыў Рудзін.—Што-ж рабіць! Я вельмі добра ведаю, як гэта горка, цяжка, балюча; але падумайце самі, Наталья Алексееўна, я бедны... Праўда, я магу працаваць; але калі-б я быў нават багаты чалавек, ці зможаце вы перанесці цяжкую разлуку з вашай сям'ёй, гнеў вашай мацеры?.. Не, Наталья Алексееўна! Пра гэта і думаць няма чаго. Відаць, нам не суджана было жыць разам, і тое шчасце, пра якое я марыў, не для мяне!

Наталья раптам закрыла твар рукамі і заплакала. Рудзін наблізіўся да яе.

— Наталья Алексееўна! любая Наталья!—загаварыў ён палка:—не плачце, на ўсё святое, не мучце мяне, супакойцеся...

Наталья падняла галаву.

— Вы мне кажаце, каб я супакоілася,—пачала яна, і вочы яе заблішчэлі скрозь слёзы:—я не пра тое плачу, пра што вы думаеце... Мне не тое балюча: мне балюча тое, што я ў вас ашукалася... Як! Я прыхожу да вас за парадай і ў які момант, і першае вашае слова: пакарыцца. Пакарыцца! Так вось як вы прыстасоўваеце на справе вашыя разважанні пра свабоду, пра ахвяры, якія...

Яе голас перарваўся.

— Але, Наталья Алексееўна, пачаў збянтэжаны Рудзін:—успомніце... я не адмаўляюся ад слоў маіх... толькі...

— Вы пыталі мяне,—зноў загаварыла яна з новай сілай:—што я адказала маёй мацеры,

калі яна абвясціла мне, што хутчэй яна згодзіцца на маю смерць, чым на шлюб мой з вамі; я ёй адказала, што хутчэй памру, як выйду за другога замуж... А вы гаворыце: пакарыцца! Значыць, яна праўду сказала; вы, сапраўды, ад няма чаго рабіць, з нуды, пажартавалі са мною...

— Клянуся вам, Наталья Алексееўна... Запэўняю вас...—гаварыў Рудзін.

Але яна яго не слухала.

— Чаму-ж вы не спынілі мяне? Чаму вы самі... Альбо вы не разлічвалі на перашкоды? Мне сорамна гаварыць пра гэта... але-ж, усё ўжо скончана.

— Вам трэба супакоіцца, Наталья Алексееўна,— пачаў было Рудзін:—нам трэба разам падумаць, якія меры...

— Вы так часта гаварылі пра самаахвяраванне,— перапыніла яна:—але, ці ведаеце, калі-б вы сказалі мне сёння, зараз: „Я цябе кахаю, але я жаніцца не магу, я не адказваю за будучае, дай мне руку і ідзі за мною“,—ці ведаеце вы, што я-бы пайшла за вамі, ці ведаеце, што я на ўсё пайшла? Але, мабыць, ад слова да справы яшчэ далёка, і вы цяпер збаяліся якраз таксама, як збаяліся трэцяга дня, за абедам, перад Валынцэвым!

Чырвань кінулася ў твар Рудзіну. Нечаканая захопленасць Наталы яго ўразіла, але апошнія словы зачэпілі яго ганарлівасць.

— Вы вельмі расстроены цяпер, Наталья Алексееўна,—пачаў ён:—вы не можаце зразумець, як вы страшна абражаеце мяне. Я спадзяюся, што з часам вы аддадзіце мне справядлівасць; вы зразумеете, чаго мне каштавала адмовіцца ад шчасця, якое, як вы кажаце самі, не накладвала на мяне ніякіх абавязкаў. Ваш спакой мне даражэй за ўсё

ў свеце, і я быў-бы чалавекам самым нізкім, калі-б я наважыўся выкарыстаць...

— Можа быць, можа быць, — перапыніла Наталья:— можа быць, вы маеце рацыю, а я не ведаю, што гавару. Але я да гэтай пары вам верыла, кожнаму вашаму слову верыла... у далейшым, калі ласка, узважвайце вашыя словы, не кідайце іх на вецер. Калі я вам сказала, што я люблю вас, я ведала, што значыць гэтае слова: я на ўсё была гатова... Цяпер мне застаецца падзякаваць вас за ўрок і развітацца.

— Застанавіцеся, на ўсё святое, Наталья Алексееўна, прашу вас. Я не заслужваю вашай пагарды, клянуся вам. Падумайце-ж і вы пра маё становішча. Я адказваю за вас і за сябе. Калі-б я не кахаў вас самым шчырым каханнем—ды божа мой! Я-бы зараз-жа прапанаваў вам бегчы са мною... Рана ці позна, маці ваша даруе нам... і тады... Але раней як думаць пра сваё шчасце...

Ён спыніўся. Зрок Наталы, проста на яго накіраваны, засмучаў яго.

— Вы стараецеся мне давесці, што вы сумленны чалавек, Дзімітры Нікалаіч, — праказала яна: — я ў гэтым не сумняваюся. Вы не зможаце дзейнічаць з разліку, але хіба я ў гэтым жадала пераканацца, хіба дзеля гэтага я прышла сюды...

— Я не чакаў, Наталья Алексееўна...

— А! вось калі вы прагаварыліся! Так, вы не чакалі ўсяго гэтага—вы мяне не ведалі. Супакойцеся... вы не кахаеце мяне, а я нікому не навяжваюся.

— Я вас кахаю!—усклікнуў Рудзін.

Наталья выпрасталася.

— Можа быць; але як вы мяне кахаеце? Я памятаю ўсе вашыя словы, Дзімітры Нікалаіч. Памятаеце, вы мне гаварылі: без поўнай роўнасці

няма каханья... Вы для мяне залішне высокі, вы мне не раўня... Я справядліва пакарана. Вас чакаюць заняткі, больш вартыя вас. Я не забуду сёнешняга дня... Бывайце...

— Наталья Алексееўна, вы ідзеце? Няўжо мы так развітаемся?

Ён працягнуў да яе рукі. Яна спынілася. Яго жаласны голас, здавалася, крануў яе.

— Не, — праказала яна нарэшце: — я адчуваю, што ва мне штосьці надламалася... Я ішла сюды, я гаварыла з вамі нібы ў гарачцы; трэба апамятацца. Гэтаму не суджана быць, вы самі казалі, гэтага не будзе. Божа мой, калі я ішла сюды, я ў думках развітвалася з маім домам, з усім маім мінулым, — і што-ж? Каго я сустрэла тут? Маладушнага чалавека... І скуль вы ведалі, што я не ў сілах буду выцерпець разлуку з сям'ёй? „Ваша маці не згодна... Гэта жахліва!“ Вось усё, што я чула ад вас. Ці-ж вы гэта, ці-ж вы гэта, Рудзін? Не! бывайце... Ах! Калі-б вы мяне кахалі, я-б адчула цяпер, у гэты момант... Не, не, бывайце!..

Яна хутка завярнулася і пабегла да Машы, якая ўжо даўно пачала непакоіцца і давала ёй знакі.

— Вы баіцеся, а не я! — крыкнуў Рудзін услед Наталы.

Яна ўжо не звяртала на яго ўвагі і спяшалася праз поле дадому. Яна ўдачна звярнулася да сябе ў спальню; але як толькі пераступіла парог, сілы здрадзілі ёй, і яна без прытомнасці ўпала на рукі Машы.

А Рудзін доўга яшчэ стаяў на плаціне. Нарэшце ён страпянуўся, павольнымі крокамі дабраўся да сцезкі і ціха пайшоў па ёй. Ён быў вельмі асаромлены... і засмучаны. „Нішто?“ думаў ён. „У восемнаццаць год!.. Не, я яе не ведаў... Яна незвычайная дзяўчына. Якая сіла волі!.. Яна была

справядліва; яна варта не такога кахання, якое я да яе адчуваў... Адчуваў?.." спытаў ён самога сябе. „Хіба я ўжо больш не адчуваю кахання? Так вось як гэта ўсё павінна было скончыцца! Які я быў мізэрны і нікчэмны перад ёй!“

Лёгкі стук бегавых дрожак прымусіў Рудзіна падняць вочы. Да яго насустрач, на заўсёдашнім сваім рысачку, ехаў Лежнёў. Рудзін моўчкі з ім прывітаўся, і, як уражаны раптоўнай думкай, звярнуў з дарогі і хутка пайшоў, накіраваўшыся да дома Дар'і Міхайлаўны.

Лежнёў даў яму адыйсці, паглядзеў услед за ім і, падумаўшы крыху, таксама завярнуў свайго каня—і паехаў назад да Валынцэва, у якога правёў усю ноч. Ён застаў яго сонным, не загадаў будзіць яго і, у чаканні чаю, сеў на балкон і закурыў люльку.

Х

Валынцэў падняўся гадзіне а дзiesiąтай і, даведаўшыся, што Лежнёў сядзіць у яго на балконе, вельмі здзівіўся і загадаў яго прасіць да сябе.

— Што здарылася?—запытаў ён яго.—Ты-ж хацеў да сябе паехаць?

— Так, хацеў, ды спаткаў Рудзіна... Адзін шагае па полі, і твар такі расстроены. Я ўзяў ды і вараціўся.

— Ты вараціўся таму, што спаткаў Рудзіна?

— Бачыш, праўду сказаць, я сам не ведаю, чаму я вараціўся: мабыць, таму, што пра цябе ўспомніў; хацелася з табою пасядзець; а да сябе я яшчэ паспею.

Валынцэў горка ўсміхнуўся.

— Так, пра Рудзіна не можна цяпер падумаць, не падумаўшы таксама і пра мяне... Чалавек!—крыкнуў ён гучна:—дай нам чаю.

Прыцелі пачалі піць чай. Лежнёў загаварыў— было пра гаспадарку, пра новы спосаб крыць амбары паперай...

Раптам Валынцэў ускочыў з крэсла і так моцна стукнуў па сталe, што чашкі і сподкі зазвінелі.

— Не!—усклікнуў ён:—я гэтага болей вытрываць не ў сілах. Я пашлю выклік гэтаму разумніку, і хай ён мяне застрэліць, альбо ўжо я пастараюся ўляпіць кулю ў яго вучоны лоб.

— Што ты, што ты, супакойся!—прамармытаў Лежнёў:—як можна так крычаць? Я чубук вырапіў... Што з табою?

— А тое, што я чуць спакойна імя яго не магу: уся кроў у мяне так і заходзіць.

— Досыць, брат, досыць! Як табе не сорам!—адказаў Лежнёў, падымаючы з падлогі люльку.— Кінь! Ну яго!..

— Ён мяне абразіў,—зноў загаварыў Валынцэў, расхаджваючы па пакоі.—Так! ён абразіў мяне. Ты сам павінен з гэтым згадзіцца. Спачатку я проста згубіўся: ён азадачыў мяне; ды і хто мог чакаць гэтага? Але я яму давяду, што са мною жартаваць нельга... Я яго, проклятага філосафа, як курапатку застраляю.

— Многа ты гэтым выгадаеш, як-жа! Я ўжо пра сястру тваю не гавару. Вядома, цябе абурae пал... дзе там табе пра сястру думаць. Ды ў дачыненні да другой асобы, што, ты думаеш, забіўшы філосафа, ты справы свае паправіш?

Валынцэў кінуўся ў крэсла.

— Так я паеду куды-небудзь! А то тут туга мне проста сэрца задушыла: проста, месца нідзе знайсці не магу.

— Паедзеш... вось гэта іншая справа! Вось з гэтым я згодзен. І ведаеш, што я табе прапаную?

Давайма паедзем разам—на Каўказ альбо так проста на Украіну, галушкі есці. Слаўная, брат, рэч!

— Так, а сястру-ж з кім пакінем?

— А чаму-ж Александры Паўлаўне не паехаць з намі? Далі-бог, вельмі добра будзе. Хадзіць за ёю,—ужо за гэта я вазьмуся! Ні ў чым недахопу мець не будзе: калі захоча, штовечар серэнаду пад акном наладжу; фурманоў адэкалонам надушу, кветкі па дарозе наторкаю. А ўжо мы, браце, з табою проста перародзімся; так нараскашваемся, бруханамі такімі назад прыедзем, што ніякае каханне ўжо нас не пройме!

— Ты ўсё жартуеш, Міша!

— Зусім не жартую. Гэта табе блісучая думка ў галаву прышла.

— Не! Глупства!—ускрыкнуў зноў Валынцэў:— я біцца, біцца з ім хачу!..

— Ізноў! Які ты, браце, сёння з колерам!..

Чалавек увайшоў з лістам у руках.

— Ад каго?—спытаў Лежнёў.

— Ад Рудзіна, Дзімітрыя Нікалаевіча. Ласунскіх чалавек прывёз.

— Ад Рудзіна?—паўтарыў Валынцэў:—да каго?

— Да вас.

— Да мяне?.. падай.

Валынцэў схпіў ліст, хутка распячатаў яго, пачаў чытаць. Лежнёў уважліва глядзеў на яго: дзіўнае, амаль радаснае здзіўленне выяўлялася на твары Валынцэва; ён апусціў рукі.

— Што такое?—спытаў Лежнёў.

— Прачытай,—прагаварыў Валынцэў упоўголаса і працягнуў яму ліст.

Лежнёў пачаў чытаць. Вось што пісаў Рудзін:

„Шаноўны васпане, Сергей Паўлавіч!

Я сёння ад'язджаю з дома Дар'і Міхайлаўны, і ад'язджаю назаўсёды. Гэта вас, напэўна, здзівіць,

асабліва пасля таго, што адбылося ўчора. Я не магу растлумачыць вам, што менавіта прымушае мяне зрабіць так: але мне чамусьці здаецца, што я павінен паведаміць вам пра мой ад'езд. Вы мяне не любіце, і нават лічыце мяне за нядобрага чалавека. Я не намеран апраўдвацца: мяне апраўдае час. Па-мойму, і няварта мужчыны, і бескарысна даказваць чалавеку з прадузятым поглядам несправядлівасць яго пераконанняў. Хто захоча мяне зразумець, той прабачыць мяне, а хто зразумець не хоча, альбо не можа—абвінавачанні таго мяне не закранаюць. Я ашукаўся адносна вас. У маіх вачах вы, як і раней, застаецеся шляхетным і сумленным чалавекам; але я думаў, вы можаце стаць вышэй за тое асяроддзе, у якім развіліся... Я ашукаўся. Што рабіць?! Не ўпершыню і не ў апошні раз. Паўтараю вам: я ад'язджаю. Жадаю вам шчасця. Згадзіцеся, што гэта жаданне зусім шчырае, і спадзяюся, што вы цяпер будзеце шчаслівы. Можа быць, з часам зменіце свой погляд на мяне. Ці ўбачымся мы калі-небудзь; не ведаю, але, ва ўсякім выпадку, застаюся шчыра вас паважаючы. Д. Р.

„P.S. Пазычаныя мною ў вас двесце рублёў я вышлю, як толькі прыеду да сябе ў вёску, у Т...ую губерню. Таксама прашу вас не гаварыць Дар'і Міхайлаўне пра гэты ліст“.

„P.P.S. Яшчэ адна апошняя, але важная просьба: паколькі я зараз ад'язджаю, то, я спадзяюся, вы не будзеце ўспамінаць Наталы Алексееўне пра маё наведанне ў вас...“

— Ну, што ты скажаш?—спытаў Валынцэў, як толькі Лежнёў скончыў ліст.

— Што тут сказаць!—адказаў Лежнёў:—усклікнуць па-ўсходняму: „Алах! Алах!“ і пакласці ў рот палец здзіўлення—вось усё, што можна зрабіць. Ён ад'язджае... Ну! папутны вецер у спіну... Але

вось што цікава: і гэты-ж ліст ён палічыў за доўг напісаць, і з'яўляўся ён да цябе з пачуцця доўгу... У гэтых людзей на кожным кроку доўг, і ўсё доўг—ды даўгі,—дадаў Лежнёў, з усмешкай паказваючы на post-scriptum¹.

— А якія ён фразы адпускае?—усклікнуў Валынцэў.—Ён ашукаўся адносна мяне: ён чакаў, што я стану вышэй за нейкае асяроддзе... што за бязглуздзіца, божа! Горш за вершы!

Лежнёў нічога не адказаў; адны вочы яго ўсміхнуліся. Валынцэў устаў.

— Я хачу з'ездзіць да Дар'і Міхайлаўны,—праказаў ён:—я хачу даведацца, што ўсё гэта значыць.

— Пачакай, брат: дай яму выбрацца. Навошта табе зноў з ім спатыкацца? Ён-жа знікае, чаго табе яшчэ? Лепей ты-б лёг, ды заснуў; ты-ж, мабыць, усю ноч з боку на бок варочаўся. А цяпер справы твае папраўляюцца...

— З чаго ты гэта заключаеш?

— Ды так, мне здаецца. Сапраўды, засні; а я пайду да тваёй сястры—пасяджу з ёю.

— Я зусім спаць не хачу. З якой рацыі мне спаць... Я лепей паеду, палі агледжу,—сказаў Валынцэў, паправіўшы полы паліто.

— І гэта добра. Паязджай, брат, паязджай, аглядзі палі...

І Лежнёў адправіўся на палову Александры Паўлаўны.

Ён застаў яе ў гасцінай. Яна ласкава яго прывітала. Яна заўжды радавалася яго прыходу; але твар яе заставаўся сумным. Яе непакоіла ўчарашняе наведанне Рудзіна.

— Вы ад брата?—спытала яна Лежнёва:—які ён сёння?

¹ Прыпіска (лац.).

— Нішто, паехаў палі аглядаць.

Александра Паўлаўна памаўчала.

— Скажыце, калі ласка,— пачала яна, уважліва разглядаючы ўскраёк насавой хустачкі:—вы не ведаеце, навошта...

— Прыезджаў Рудзін? — падхапіў Лежнёў, — ведаю: ён прыезджаў развітацца.

Александра Паўлаўна падняла галаву.

— Як—развітацца?

— Так. Хіба вы не чулі? Ён выязджае ад Дар'і Міхайлаўны.

— Выязджае?

— Назаўсёды; прынамсі, ён так гаворыць.

— Ды што вы! Як-жа гэта зразумець, пасля ўсяго таго...

— А гэта іншая справа! Зразумець гэтага нельга, але яно так Мабыць, што-небудзь там у іх здарылася. Струну залішне нацягнуў—яна і парвалася.

— Міхайла Міхайлыч!—начала Александра Паўлаўна:—я нічога не разумею; вы, мне здаецца, смяецца з мяне...

— Далі бог-жа не... Кажуць вам, ён ад'язджае, і нават пісьмова паведамляе пра гэта сваіх знаёмых. Яно, калі хочаце, з некаторага пункту гледжання, нядрэнна; але ад'езд яго перашкодзіў здзейсніцца аднаму надзвычайнейшаму прадпрыемству, пра якое мы пачалі было разважаць з вашымі братам.

— Што такое? Якое прадпрыемства?

— А вось якое. Я прапанаваў вашаму брату паехаць, дзеля забавы, вандраваць, і ўзяць вас з сабою. Хадзіць, уласна за вамі, браўся я...

— Вось добра!—усклікнула Александра Паўлаўна:—уяўляю сабе, як-бы вы за мною хадзілі. Ды вы-б мяне голадам замарылі.

— Вы гэта таму так кажаце, Александра Паў-

лаўна, што вы не ведаеце мяне. Вы думаеце, што я цяльпух, цяльпух абсалютны, дзераўляка нейкая; а ці вядома вам, што я магу таяць, як цукар, дні прастойваць на каленях?

— Вось гэта-б я, прызнаюся, паглядзела!

Лежнёў раптам падняўся.

— Ды выйдзеце за мяне замуж, Александра Паўлаўна, вы ўсё гэта і ўбачыце.

Александра Паўлаўна пачырванела да вушэй.

— Што вы гэта такое сказалі, Міхайла Міхайлыч?—паўтарыла яна збянтэжана.

— А тое я сказаў,—адказаў Лежнёў—што ўжо даўным-даўно і тысячу разоў у мяне на языку было. Я прагаварыўся нарэшце, і вы можаце зрабіць, як ведаеце. Я, каб не перашкаджаць вам, я цяпер выйду. Калі вы хочаце быць маёй жонкай... Адыходжу. Калі вам не прыкра, вы толькі загадайце мяне паклікаць, я ўжо зразумею...

Александра Паўлаўна хацела-было затрымаць Лежнёва, але ён паспешна пайшоў, без шапкі адправіўся ў сад, абапёрся на калітку і пачаў глядзець некуды.

— Міхайла Міхайлыч!—пачуўся за ім голас пакаёўкі,—калі ласка, зайдзіце да пані. Яны вас загадалі паклікаць.

Міхайла Міхайлыч абярнуўся, узяў пакаёўку, на вялікае ее здзіўленне, абодвума рукамі за галаву, пацалаваў яе ў лоб і пайшоў да Александры Паўлаўны.

XI

Звярнуўшыся дадому, зараз-жа пасля сустрэчы з Лежнёвым, Рудзін зачыніўся ў сваім пакоі і напісаў два лісты: адзін—да Валынцэва (ён ужо вядомы чытачам) і другі—да Наталы. Ён вельмі доўга сядзеў над гэтым другім лістом, шмат у ім

перачыркаў і перарабляў і старанна спісаўшы яго на тонкім лісце паштовай паперы, склаў яго як мага драбней і паклаў у кішэню. З смуткам на твары прайшоўся ён некалькі разоў узад і ўперад па пакоі, сеў на крэсла перад акном, падпёрся рукою; сляза ціха выступіла на яго расніцы.. Ён устаў, зашпіліўся на ўсе гузікі, паклікаў чалавека і загадаў спытаць у Дар'і Міхайлаўны, ці можа ён яе бачыць.

Чалавек неўзабаве звярнуўся і паведаміў, што Дар'я Міхайлаўна загадала яго прасіць. Рудзін пайшоў да яе.

Яна прыняла яго ў габінеце, як і ў першы раз, два месяцы таму назад. Але цяпер яна не была адна: у яе сядзеў Пандалеўскі, скромны, свежы, чысты і расчулены, як заўсёды.

Дар'я Міхайлаўна ласкава сустрэла Рудзіна, і Рудзін ласкава ёй пакланіўся, але, толькі зірнуўшы на ўсмешлівыя іх твары, кожны хоць крыху спрактыкаваны чалавек зразумеў-бы, што між імі, калі і не выказалася, так здарылася штосьці неладнае. Рудзін ведаў, што Дар'я Міхайлаўна на яго злуецца. Дар'я Міхайлаўна падазравала, што яму ўжо ўсё вядома.

Данясенне Пандалеўскага вельмі яе расстроіла. Шляхецкі гонэр у ёй заварушыўся. Рудзін, бедны, нечыноўны і пакуль невядомы чалавек, адважыўся прызначыць спатканне яе дачцэ—дачцэ Дар'і Міхайлаўны Ласунскай!!

— Дапусцім, ён разумны, ён геній!—гаварыла яна:—ды што-ж з гэтага? Пасля гэтага кожны можа спадзявацца быць маім зяцем?

— Я доўга вачам сваім не верыў,—падхапіў Пандалеўскі.—Як гэта не ведаць свайго месца, дзіўлюся!

Дар'я Міхайлаўна вельмі хвалявалася, і Наталы дасталася ад яе.

Яна запрасіла Рудзіна сесці. Ён сеў, але ўжо не як ранейшы Рудзін, амаль гаспадар у доме, нават не як добры знаёмы, а як госць, і не як блізкі госць. Усё гэта зрабілася ў адзін момант... Так вада раптоўна змяняецца ў лёд.

— Я прышоў да вас, Дар'я Міхайлаўна,—пачаў Рудзін:—падзякаваць вас за вашу гасціннасць. Я атрымаў сёння вестку з маёй вёскі і павінен абавязкова сёння-ж ехаць туды.

Дар'я Міхайлаўна зіркліва паглядзела на Рудзіна. „Ён папярэдзіў мяне; мабыць, дагадваецца“, падумала яна. „Ён вызваляе мяне ад непрыемнай гутаркі; тым лепей. Няхай жывуць разумныя людзі!“

— Няўжо?—праказала яна ўголас.—Ах, як гэта непрыемна! Ну, што-ж рабіць! Спадзяюся ўбачыць вас гэтакі зімой у Маскве. Мы самі неўзабаве адсюль едзем.

— Я не ведаю, Дар'я Міхайлаўна, ці ўдасца мне быць у Маскве; але калі звярнуся з сродкамі, за абавязак палічу з'явіцца да вас.

„Ага! браце!—падумаў у сваю чаргу Пандалеўскі:—ці даўно ты тут панаваш, а цяпер вось як давялося выказвацца!“

— Вы, значыць, недавальняючыя весткі з вашай вёскі атрымалі?—прамовіў ён са звычайнай расстаноўкай.

— Так,—суха адказаў Рудзін.

— Неўраджай, мабыць?

— Не.. іншае... Паверце, Дар'я Міхайлаўна,—дадаў Рудзін:—я ніколі не забуду часу, праведзенага мною ў вашым доме.

— І я, Дзмітры Нікалаіч, заўсёды з прыемнасцю буду ўспамінаць наша знаёмства з вамі... Калі вы едзеце?

— Сёння, пасля абеда.

— Так хутка!.. Ну, жадаю вам шчаслівай дарогі. Аднак, калі вашы справы не затрымаюць вас, можа быць, вы яшчэ нас застанеце тут.

— Я наўрад ці паспею,—адказаў Рудзін і ўстаў.— Прабачце мяне,—дадаў ён:—я не магу зараз выплаціць маю вам пазыку, але, як толькі прыеду у вёску...

— Што вы, Дзімітры Нікалаіч!—перапыніла яго Дар'я Міхайлаўна:—як вам не сорамна!.. Але якая зараз гадзіна?—спытала яна.

Пандалеўскі дастаў з кішэні жылеткі залаты гадзіннік з эмалью і паглядзеў на яго, асцярожна налягаючы ружовай шчакой на цвёрды і белы каўнерык.

— Дзве гадзіны і трыццаць тры хвіліны,—праказаў ён.

— Час адзявацца,—заўважыла Дар'я Міхайлаўна.—Да пабачэння, Дзімітры Нікалаіч!

Рудзін устаў. Уся размова між ім і Дар'яй Міхайлаўнай мела асаблівы характар. Акторы так гавораць свае ролі на рэпетыцыях, дыпламаты так на канферэнцыях абменьваюцца загадкавымі ўмоўленымі фразамі...

Рудзін вышаў. Ён цяпер ведаў з практыкі, як свецкія людзі нават не кідаюць, а проста не прыкмячаюць чалавека, які зрабіўся ім непатрэбным: як пальчатку пасля бала, як паперку з цукеркі, як нявыйграўшы білет з латарэі-тамболы.

Ён наспех склаўся і з нецярплівацю пачаў чакаць хвіліны ад'езду. Усе ў доме вельмі здзівіліся, даведаўшыся пра яго намеры; нават людзі глядзелі на яго з неўразуменнем. Басістаў не хаваў свайго жалю. Наталья яўна ўнікала Рудзіна. Яна старалася не сустракацца з ім узрокам; аднак, яму ўдалося ўсунуць ёй у руку свой ліст.

За абедам Дар'я Міхайлаўна яшчэ раз паўтарыла, што спадзяецца ўбачыць яго перад ад'ездам у Маскву, але Рудзін нічога не адказаў ёй. Пандалеўскі часцей за ўсіх з ім загаварваў. Рудзіну не раз хацелася кінуцца на яго і пабіць яго квітнёчы і румяны твар. M-lle Boncourt часценька пазірала на Рудзіна, з хітраватым і дзіўным выразам у вачах: у старых, вельмі разумных лягавых сабак можна часам прыкмеціць такі выраз... „Эге!“ здавалася, гаварыла яна сама сабе:—вось як цябе!“

Нарэшце, прабіла шостая гадзіна, і падалі фурманку Рудзіна. Ён пачаў спешна развітвацца з усімі. На душы ў яго было дужа прыкра. Не чакаў ён, што так выедзе з гэтага дома: яго нібыта выганялі... „Як гэта ўсё зрабілася! І навошта было спяшацца? Але прынамсі, адзін канец“—вось што думаў ён, кланяючыся на ўсе бакі з вымушанай усмешкай. У апошні раз зірнуў ён на Наталью, і сэрца яго кранулася: вочы яе былі накіраваны на яго з смутлівым развітальным дакорам.

Ён спешна збег па сходках, ускочыў у фурманку. Басістаў захацеў праводзіць яго да першай станцыі і сеў разам з ім.

— Ці памятаеце вы,—пачаў Рудзін, як толькі фурманка выехала са двара на шырокую дарогу, абсаджаную ёлкамі:—памятаеце вы, што гаворыць Дон-Кіхот свайму зброеносцу, калі выязджае з палаца герцагіні? „Свабода,—гаворыць ён,—дружа мой Санчо, адзін з найкаштоўнейшых здабыткаў чалавека, і шчаслівы той, каму неба даравала кавалак хлеба, каму не трэба быць за яго абавязаным каму-небудзь!“ Што Дон-Кіхот адчуваў тады,—я адчуваю цяпер... Дай бог і вам, любы мой Басістаў, выпрабаваць калі-небудзь гэтае пацудзі!

Басістаў сціснуў руку Рудзіну, і сэрца сумленага юнака забілася ў яго расчуленых грудзях. Да самай станцыі гаварыў Рудзін пра гонар чалавека, пра значэнне сапраўднай свабоды,—гаварыў гарача, узвышана і шчыра—і калі надышоў момант разлукі, Басістаў не вытрываў, кінуўся яму на шыю і зарыдаў. У самога Рудзіна паліліся слёзы; але ён плакаў не пра тое, што развітваўся з Басіставым, і слёзы яго былі—самалюбівыя слёзы.

* * *

Наталья прышла да сябе і прачытала ліст Рудзіна:

„Любая Наталья Алексееўна,—пісаў ён ёй,—я наважыўся выехаць. Мне іншага выхаду няма. Я наважыўся выехаць, пакуль мне не сказалі выразна, каб я пакінуў ваш дом. Ад'ездам маім спыняюцца ўсе непаразуменні; а шкадаваць пра мяне наўрад ці будзе хто-небудзь. Чаго-ж чакаць?.. Усё так; але дзея чаго-ж пісаць вам?

„Я развітваюся з вамі, мабыць, назаўсёды, і пакінуць вам пра сябе ўспамін, яшчэ горшы за той, які я заслугоўваю, было-б залішне горка. Вось чаму я пішу вам. Я не хачу ні апраўдвацца, ні вінаваціць нікога, апроч самога сябе: я хачу, па магчымасці, растлумачыць... Падзеі апошніх дзён так нечаканы, так раптоўны...

„Сёнешняе спатканне паслужаць мне памятным урокам. Так, вы праўду сказалі: я вас не ведаў, а я думаў, што ведаў вас! У працягу майго жыцця я меў справу з людзьмі ўсякіх катэгорый, я збліжаўся з многімі жанчынамі, але, сустрэўшыся з вамі, я ўпершыню сустрэўся з душой зусім чэснай і простаю. Для мяне гэта было незвычайна і я не змог ацаніць вас. Я адчуў прыхільнасць да

вас з першага дня нашага знаёмства—вы гэта маглі заўважыць. Я праводзіў з вамі гадзіны за гадзінамі, і я не пазнаў вас; я наўрад ці нават стараўся пазнаць вас... і я мог уявіць сабе, што пакахаў вас!! За гэты грэх я цяпер пакараны.

„Я і раней кахаў адну жанчыну, і яна мяне кахала... Пачуццё маё да яе было складана, як і яе да мяне; але таму, што яна сама не была проста, яно і прышлося дарэчы. Праўда мне тады не сказалася: я не пазнаў яе і цяпер, калі яна з'явілася перада мной... Я яе пазнаў, нарэшце, але залішне позна... Мінулага не звернеш... Нашы жыцці маглі б зліцца і не зліюцца ніколі. Як давесці вам, што я мог бы пакахаць вас сапраўдным каханнем—каханнем сэрца, не ўяўлення,—калі я сам не ведаю, ці здолен я на такое каханне!

„Мне прырода дала шмат—я гэта ведаю, і з фальшывага сораму не буду скромнічаць перад вамі, асабліва цяпер, у такія горкія, у такія ганебныя для мяне хвіліны... Так, прырода мне шмат дала; але я памру, не зрабіўшы нічога вартага сіл маіх, не пакінуўшы за сабою ніякага карыснага следу. Усё маё багацце загіне дарэмна: я не ўбачу пладоў ад семя свайго. Мне не стае... я сам не магу сказаць, чаго менавіта не стае мне... Мне не стае, мабыць, таго, без чаго таксама не можна кіраваць сэрцам людзей, як і авалодаць жаночым сэрцам; а панаванне над аднымі розумамі і не стала, і бескарысна. Дзіўны, амаль камічны мой лёс: я аддаюся ўвесь, з прагнасцю, зусім—і не магу аддацца. Я скончу тым, што ахвярую сябе за якое-небудзь глупства, у якое нават верыць не буду... Божа мой! у трыццаць пяць год усё яшчэ збірацца нешта зрабіць!..

„Я яшчэ ні перад кім так не выказваўся—гэта мая словедзь.

„Але досыць пра мяне. Мне хочацца гаварыць пра вас, даць вам некалькі парад: больш я ні навошта не здатны... Вы яшчэ маладая; але, колькі бы вы ні жылі, следуйце заўжды таму, што падкажа ваша сэрца, не паддавайцеся ні свайму, ні чужому розуму. Паверце, чым прасцей, чым шчыльней кола, па якім прабягае жыццё, тым лепей; не ў тым справа, каб знаходзіць у ім новыя бакі, але ў тым, каб усе пераходы яго адбываліся своєчасова. „Блажен, кто смолоду был молод“... Але я прыкмячаю, што гэтыя парады адносяцца куды больш да мяне, як да вас.

„Прызнаюся вам, Наталья Алексееўна, мне вельмі цяжка. У мяне ніколі не было ілюзій адносна прыроды таго пачуцця, якое адчувала да мяне Дар'я Міхайлаўна; але я спадзяваўся, што знайшоў хоць часовую прыстань... Цяпер ізноў давядзецца блукаць па свеце. Што мне замяніць вашу размову, вашу прысутнасць, ваш уважлівы і разумны погляд? Я сам вінаваты; але згадзіцеся, што лёс як-бы знарок пасмяяўся з нас. Тыдзень таму назад, я сам ледзь дагадаўся, што кахаю вас. Трэцяга дня, увечары, у садзе, я ў першы раз пачуў ад вас... але навошта нагадаць вам тое, што вы тады сказалі—і вось, ужо я ад'язджаю сёння, ад'язджаю з ганьбой, пасля бязлітаснай размовы з вамі, не ўносячы з сабой ніякай надзеі... І вы яшчэ не ведаеце, да якой ступені я вінаваты перад вамі... Ва мне ёсць нейкая бязглуздая шчырасць, нейкая балбатлівасць... Але навошта гаварыць пра гэта! Я ад'язджаю назаўсёды“.

(Тут Рудзін раскажаў быў Наталы сваё наведанне да Валынцэва, але падумаў і вымараў усё гэта месца, а ў лісце да Валынцэва дадаў другі *post-scriptum*.)

„Я застаюся адзінокі на зямлі для таго, каб аддацца, як вы казалі мне сёння раніцою з жорсткаю ўсмешкай, іншым, больш вартым мне заняткам. На жалы! калі-б я мог, сапраўды, аддацца гэтым заняткам, перамагчы нарэшце сваю лень... Але не! Я застануся тым-жа няскончаным стварэннем, якім быў да гэтай пары... Першая перашкода—і я ўвесь рассыпаўся: здарэнне з вамі мне гэта даказала. Калі-б я, прынамсі, прынёс маё каханне ў ахвяру маёй будучай дзейнасці, майму прызначэнню; але, я проста спалохаўся адказнасці, якая на мяне падала, і таму я, сапраўды, няварты, вас. Я не варты таго, каб вы для мяне разлучыліся з вашай сферай... Аднак, усё гэта, можа быць, да лепшага. З гэтага выпрабавання я, магчыма, выйду чысцей і дужэй.

„Жадаю вам поўнага шчасця. Бывайце! Часам успамінайце пра мяне. Спадзяюся, што вы яшчэ пачуеце пра мяне.

Рудзін“.

Наталья апусціла ліст Рудзіна да сябе на калені і доўга сядзела нерухома, уставіўшыся вачыма ў падлогу. Ліст гэты ясней за ўсе магчымыя доказы даводзіў ёй, як яна была справядліва, калі раніцою, развітаўшыся з Рудзіным, яна мімаволі ўсклікнула, што ён яе не любіць! Але ад гэтага ёй не было лягчэй. Яна сядзела не кратаючыся; ёй здавалася, што нейкія цёмныя хвалі без плеску сымкнуліся над яе галавой, і яна ішла на дно, застываючы і нямеючы. Кожнаму цяжка першае расчараванне; але для душы шчырай, не жадаўшай ашукваць сябе, няздольнай на лёгкадумнасць і пераўвечлічэнні, яно амаль невыцярпна. Успамінала Наталья сваё дзяцінства, калі, бывала, гуляючы вечарам, яна заўжды старалася ісці ў кі-

рунку да светлага краю неба, там, дзе зара гарэла, а не да цёмнага. Цёмнае стала цяпер жыццё перад ёю, і спіною яна абярнулася да святла...

Слезы паказаліся на вачах Наталы. Не заўсёды карысны бываюць слёзы. Радасны і гаючы яны, калі, доўга накіпеўшы ў грудзях, пальюцца яны нарэшце—спачатку з натугай, потым усё лягчэй, усё мілей; нямое тамленне тугі развязваецца імі... Але ёсць слёзы халодныя, слёзы, якія скупа льюцца. Іх па кроплі выціскае з сэрца цяжкім і нерухомым цяжарам налёгшае на яго гора; яны бязрадасны і не прыносяць палягчэння. Гора плача такімі слязмі, і той яшчэ не быў нешчаслівы, хто не праліваў іх. Наталья пазнала іх у гэты дзень.

Прайшло гадзіны дзве. Наталья сабралася з духам, устала, выцерла вочы, запаліла свечку, спаліла на яе агні ліст Рудзіна да канца і попел выкінула за акно. Потым яна раскрыла наўдачу Пушкіна і прачытала першыя, якія папаліся ёй радкі (яна часта загадвала так па ім). Вось што ёй выпала:

„Кто чувствовал, того тревожит
Призрак невозвратимых дней..
Тому уж нег очарований,
Того змея воспоминаний,
Того раскаянье грызет...“

Яна пастаяла, паглядзела з халоднай усмешкай на сябе ў люстра і, зрабіўшы невялікі рух галавою ўверх і ўніз, сышла ў гасціную.

Дар'я Міхайлаўна, як толькі яе ўбачыла, павяла яе ў кабінет, пасадзіла ля сябе, ласкава патрапала па шчацэ, а тым часам, уважліва, амаль з цікавасцю, заглядвала ёй у вочы. Дар'я Міхайлаўна адчувала захаванае неўразуменне: упершыню ёй прышло ў галаву, што яна дачку сваю, па сутнасці, не ведае. Пачуўшы ад Пандалеўскага аб

яе спатканні з Рудзіным, яна не столькі разгневалася, сколькі здзівілася таму, як магла разважлівая Наталья адважыцца на такі ўчынак Алекалі яна яе паклікала да сябе і ўзялася сварыцца на яе—зусім не так, як-бы належыла чакаць ад еўрапейскай жанчыны, а даволі крыкліва і непрыгожа—цвёрдыя адказы Наталы, рашучасць яе ўзракаў і жэстаў, збянтэжылі, нават спалохалі Дар'ю Міхайлаўну.

Раптоўны, таксама не зусім зразумелы, ад'езд Рудзіна зняў вялікі цяжар з яе сэрца, але яна чакала слёз, істэрычных прыпадкаў... Вонкавая спакойнасць Наталы ізноў збіла яе з толку.

— Ну, што, дзіця,—пачала Дар'я Міхайлаўна:— як ты сёння?

Наталья паглядзела на сваю маці.

— Ён-жа паехаў... твой прадмет. Ты не ведаеш, чаму ён так хутка сабраўся?

— Мамуня!—загаварыла Наталья ціхім голасам:—даю вам слова, што, калі вы самі не будзеце спамянаць пра яго, ад мяне вы ніколі нічога не пачуеце.

— Значыць, ты прызнаешся, што была вінавата перад мною?

Наталья апусціла галаву і паўтарыла:

— Вы ад мяне ніколі нічога не пачуеце.

— Ну, глядзі ж!—сказала з усмешкай Дар'я Міхайлаўна.—Я табе веру. А трэцяга дня, памятаеш ты, як... Ну, не буду. Скончана, вырашана і пахавана... Ці-ж не праўда? Вось, я зноў цябе пазнаю; а то-ж я зусім была ўтупік прышла. Ну, пацалуй-жа мяне, мая разумніца!..

Наталья паднесла руку Дар'і Міхайлаўны да сваіх губ, а Дар'я Міхайлаўна пацалавала яе ў нахіленую галаву.

— Слухайся заўсёды маіх парад, не забывай,

што ты Ласунская і мая дачка,—дадала яна:— і ты будзеш шчаслівая. А цяпер ідзі.

Наталья вышла моўчкі. Дар'я Міхайлаўна паглядзела ёй услед і падумала: „Яна па мне—таксама будзе захапляцца: mais elle aura moins d'abandon“¹. І Дар'я Міхайлаўна аддалася ўспамінам пра мінулае пра даўно мінулае...

Потым яна загадала паклікаць m-lle Boncourt і доўга сядзела з ёю, зачыніўшыся ў двух Адпущіўшы яе, яна паклікала Пандалеўскага. Ёй абавязкова хацелася дазнацца пра сапраўдную прычыну ад'езда Рудзіна Але Пандалеўскі яе заспакоіў канчаткова. Гэта было па яго галіне.

* * *

На другі дзень Валынцэў з сястрой прыехаў на абед. Дар'я Міхайлаўна была заўжды вельмі ласкава з ім, а на гэты раз яна асабліва ласкава з ім абыходзілася. Натальі было невыцярпна цяжка; але Валынцэў такі быў ветлівы, так нясмела з ёю загаварваў, што яна ў душы не магла не падзякаваць яго.

Дзень прайшоў ціха, даволі нудна, але ўсе, раз'язджаючыся, адчулі, што папалі ў старую каляіну; а гэта многа значыць, вельмі многа.

Так, усе папалі ў старую каляіну... усе, апроч Натальі. Застаўшыся нарэшце адна, яна насілу дацягнулася да сваёй пасцелі і, змораная, разбітая, упала ніцма на падушкі. Ёй так горка, і брыдка, і пошла здалося жыць, так сорамна ёй зрабілася самой сябе, свайго кахання, свайго смутку, што ў гэты момант яна-бы, напэўна, згадзілася памерці...

Шмат яшчэ стаяла перад ёю цяжкіх дзён, на-

¹ Але яна будзе больш вытрымана (фр.).

чэй бяссонных, утомных хваляванняў, але яна была маладая—жыццё толькі што пачыналася для яе, а жыццё раней ці пазней сваё возьме. Які-б удар ні ўразіў чалавека, ён у той-жа дзень, ад сілы на другі,—прабачце на слова,—пад'есць, і вось вам ужо першае суцяшэнне...

Наталья гаравала цяжка, яна зазнала гора ўпершыню... Але першае гора, як першае каханне, не паўтараецца,—і слава богу!

XII

Прайшло каля двух год. Надышлі першыя дні мая. На балконе свайго дома сядзела Александра Паўлаўна, але ўжо не Ліпіна, а Лежнёва; яна больш года, як вышла замуж за Міхайла Міхайлыча. Яна, па-ранейшаму, была слаўная, толькі папаўнела за апошні час. Перад балконам, ад якога ў сад вялі ступенькі, расхаджвала карміліца з чырвонашчокім дзіцём на руках, у белай шынельцы і з белым пампонам на капелюшы. Александра Паўлаўна час ад часу пазірала на яго. Дзіця не пішчэла, з важнасцю смактала свой палец і спакойна пазірала вакол. Годны сын Міхайла Міхайлыча ўжо выяўляўся ў ім.

Каля Александры Паўлаўны сядзеў на балконе стары наш знаёмы, Пігасаў. Ён прыкметна пасівеў з таго часу, як мы развіталіся з ім, згорбіўся, схудзеў і шыпеў, калі гаварыў: адзін пярэдні зуб у яго вываліўся; шыпенне надавала яшчэ больш злоснасці яго размовам... Злосць не змяншалася ў ім з гадамі, але жарты яго прытупляліся, і ён усё часцей паўтараўся. Міхайла Міхайлыча не было дома; яго чакалі к чаю. Сонца ўжо села. Там, дзе яно закацілася, паласа бледна-залатога, лімоннага колеру цягнулася ўсцяж небасхілу; на

проціглым баку іх было дзве: адна, ніжэй, блакітная, другая, вышэй, чырвона-ліловая. Лёгкія хмаркі таялі ў вышыні. Усё абяцала добрае надвор'е.

Раптам Пігасаў засмяўся

— Чаму вы, Афрыкан Семёныч?—спытала Александра Паўлаўна.

— Ды так... Учора, чую я, адзін мужык гаворыць жонцы,—а яна, гэтак, разбалбаталася:—не рыпі!.. Вельмі мне гэта спадабалася. Не рыпі! Ды і сапраўды, пра што можа разважаць жанчына? Я, вы ведаеце, ніколі не кажу пра прысутных. Нашы старыя разумней за нас былі. У іх у казках красуня сядзіць пад акном, у лобе зорка, а сама ні мур-мур. Вось гэта, як трэба. А то-ж, падумайце самі: трэцяга дня наша прарадзіцельніца як з пісталета мне ў лоб стрэліла, кажа мне, што ёй не падабаецца мая тэндэнцыя! Тэндэнцыя! Ну, ці-ж не лепей было-б і для яе і для ўсіх, калі-б якім-небудзь добрадзейным наказам прыроды ў яе раптам адняўся-б язык?

— А вы ўсё-ж такі самы, Афрыкан Семёныч: усё нападаеце на нас, бедных... Ведаеце, гэта-ж своеасаблівае няшчасце, сапраўды. Мне вас шкада.

— Няшчасце? Што вы гэта кажаце! Па-першае, па-мойму, на свеце толькі тры няшчасці і ёсць: жыць зімою ў халоднай кватэры, летам насіць вузкія боты, ды начаваць у пакоі, дзе пішчыць дзіця, якога не можна пасыпаць персідскім парашком; а па-другое, змілуйцеся, я самы ціхамірны зрабіўся цяпер чалавек. Хоць узоры з мяне пішы! Вось як я прыстойна сябе вяду.

— Добра вы вядзеце сябе, няма чаго казаць! Не далей, як учора, Елена Антонаўна мне на вас скардзілася.

— Вось як-с! А што яна вам такое гаварыла, дазвольце даведацца?

— Яна гаварыла мне, што вы, у працягу ўсёй раніцы, на ўсе яе запытанні толькі і адказвалі, што „чаго-с, чаго-с?“, ды яшчэ такім пісклівым галаском.

Пігасаў засмяўся.

— Але-ж добрая гэта была думка, праўда, Александра Паўлаўна, а?

— Надзвычайная! Хіба можна быць гэтак з жанчынай няветлівым, Афрыкан Семёныч?

— Як? Елена Антонаўна, па-вашаму, жанчына?

— Што-ж яна па-вашаму?

— Барабан, змілуйцеся, звычайны барабан, вось па якім б'юць палкамі...

— Ах, вось яшчэ!—перапыніла Александра Паўлаўна, жадаючы перамяніць гутарку:— вас, кажуць, можна павіншаваць?

— З чым?

— З сканчэннем цяжбы. Гліноўскія сенажаці засталіся за вамі...

— Так, за мною,—хмура адказаў Пігасаў.

— Вы столькі год гэтага дамагаліся, а цяпер нібы незадаволены.

— Скажу вам, Александра Паўлаўна,—паволі праказаў Пігасаў:—няма нічога горай і крыўдней як залішне позна прышоўшае шчасце. Радасці яно ўсё-такі вам прынесці не можа, але адымае ў вас права, найкаштоўнейшае права—скарыцца і праклінаць лёс. Так, васпані, горкая і крыўдная штука—позняе шчасце.

Александра Паўлаўна толькі плячыма паціснула.

— Нянечка,—пачала яна,—я думаю, Мішы час спаць легчы. Дай яго сюды.

І Александра Паўлаўна занялася сваім сынам, а Пігасаў адышоў, мармычачы, на другі вугал балкона.

Раптам нездалёк, па дарозе, ідучай усцяж саду паказаўся Міхайла Міхайлыч на сваіх бегавых дрожках. Перад канём яго беглі два вялізныя дваравыя сабакі: адзін жоўты, другі шэры; ён нядаўна завёў іх. Яны бесперастанку грызліся і жылі ў неразлучнай дружбе. Ём насустрач вышаў з варот стары пёс, раскрыў рот, як-бы збіраючыся забрахаць, а скончыў тым, што пазяхнуў і адправіўся назад, прыхільна памахваючы хвостом.

— Зірні, Саша,—закрычаў Лежнёў здалёку сваёй жонцы:—каго я да цябе вязу...

Александра Паўлаўна не адразу пазнала чалавека, сядзеўшага за спіною яе мужа.

— А! п. Басістаў!—усклікнула яна нарэшце.

— Ён, ён—адказаў Лежнёў:—і якія слаўныя весткі прывёз. Вось, пачакай, зараз даведаешся. Ён заехаў на двор.

Праз некалькі хвілін ён з Басіставым з'явіўся на балконе.

— Ура!—усклікнуў ён і абняў жонку.—Сярожа жэніцца!

— З кім?—з хваляваннем спытала Александра Паўлаўна.

— Зразумела з Натальей... Вось, прыцель, прывёз гэту вестку з Масквы, і ліст да цябе ёсць... Чуеш, Мішук?—дадаў ён, схапіўшы сына на рукі:—дзядзька твой жэніцца!.. Гэткая флегма зладзейская! І тут толькі вачыма лыпае!

— Яны спаць хочуць,—заўважыла няня.

— Так-с,—праказаў Басістаў, падышоўшы да Александры Паўлаўны:—я сёння прыехаў з Масквы, па даручэнню Дар'і Міхайлаўны—рахункі па маёнтку рэвізаваць. А вось і ліст.

Александра Паўлаўна спешна распячатала ліст свайго брата. Ён складаўся з некалькіх радкоў.

У першым парыванні радасці ён паведамляў сястру, што зрабіў прапанову Наталы, атрымаў яе згоду і Дар'і Міхайлаўны, абяцаўся больш напісаць з першай поштай і завочна ўсіх абыймаў і цалаваў. Відаць было, што ён пісаў у нейкім чадзе.

Падалі чай, пасадзілі Басістава. Распыты пасыпаліся на яго градам. Усіх, нават Пігасава, узрадвала-вестка, прывезеная ім.

— Скажыце, калі ласка,—сказаў, між іншым, Лежнёў:—да нас даходзілі чуткі пра нейкага пана Карчагіна, Значыць гэта было глупства?

(Карчагін быў прыгожы малады чалавек—свецкі леў, надзвычай ганарысты і важны: трымаўся ён занадта паважна, нібы ён быў не жывы чалавек, а ўласная яго статуя, збудаваная па грамадскай падпісцы).

— Ну, не, не зусім глупства,—з усмешкай адказаў Басістаў:—Дар'я Міхайлаўна была да яго вельмі прыхільная; але Наталья Алексееўна і слушаць пра яго не хацела.

— Ды я-ж яго ведаю,—падхапіў Пігасаў:—ён-жа махровы балван, з трэскам балван... Змілуйцеся! Калі-б усе людзі былі на яго падобны, трэба было-б вялікія грошы браць, каб згадзіцца жыць... Змілуйцеся!

— Можа быць,—адказаў Басістаў:—а ў свеце ён іграе не апошнюю ролю.

— Ну, усё адно!—усклікнула Александра Паўлаўна:—бог з ім! Ах, як я рада за брата!.. І Наталья весела, шчасліва?

— Так-с.. Яна спакойная, як заўсёды—вы-ж яе ведаеце,—але, здаецца, задаволена.

Вечар прайшоў у прыемных і жвавых размовах. Селі за вячэру.

— Дарэчы,—спытаў Лежнёў у Басістава, наліваючы яму лафіту:—вы ведаеце, дзе Рудзін?

— Цяпер напэўна не ведаю. Ён прыязджаў прошлай зімой у Маскву на кароткі час, потым адправіўся з адной сям'ёй у Сібірск; мы з ім некаторы час перапісваліся: у апошнім лісце сваім ён паведамляў мяне, што выязджае з Сібірска—не сказаў куды—і вось з таго часу я нічога пра яго не чую.

— Не прападзе!—падхапіў Пігасаў: — дзе-небудзь сядзіць ды разважае. Гэты чалавек заўсёды знойдзе сабе двух ці трох прыхільнікаў, якія будуць яго слухаць, разінуўшы рот і пазычаць яму грошы. Пабачыце, ён скончыць тым, што памрэ дзе-небудзь у Царэвакакшайску або ў Чухломе—на руках застарэлай панны ў парыку, якая будзе думаць пра яго, як пра геніяльнейшага чалавека ў свеце...

— Вы вельмі рэзка выказваецеся аб ім,—заўважыў упоўголаса і з незадавальненнем Басістаў.

— Зусім не рэзка!—адказаў Пігасаў:—абсалютна справядліва. На мой погляд, ён, проста, нішто іншае, як лізаблюд. Я забыўся вам сказаць,—прадоўжваў ён, звяртаючыся да Лежнёва:—я ж пазнаёміўся з гэтым Терлахавым, з якім Рудзін за граніцу ездзіў, як-жа, як-жа! Што ён мне раскадваў пра яго, вы сабе ўявіць не можаце—умора, проста! Дзіва, што ўсе сябры і прыхільнікі Рудзіна з часам робяцца яго ворагамі.

— Прашу мяне выключыць з ліку такіх сяброў!—палка перапыніў Басістаў.

— Ну, вы—іншая рэч! Пра вас і гутаркі няма.

— А што такое вам раскадваў Терлахаў?—спытала Александра Паўлаўна.

— Ды шмат раскадваў: усяго не ўспомніш. Але самы лепшы вось які здарыўся з Рудзіным анекдот.

Бесперастанку развіваючыся ды развіваючыся (гэтыя людзі ўсё развіваюцца; іншыя, напрыклад, проста смяць, або ядуць — а яны знаходзяцца ў стане развіцця сьпаньня або яды; ці-ж не так, п. Басістаў?—Басістаў нічога не адказаў)... Такім чынам, развіваючыся ўвесь час, Рудзін дайшоў, шляхам філасофіі, да таго вываду, што яму належыць закахацца. Пачаў ён шукаць прадмет, варты такога дзіўнага вываду. Фартуна яму ўхмыльнулася. Пазнаёміўся ён з адной французжанкай прыгожанькай мадысткай. Рэч адбывалася ў адным нямецкім горадзе, на Рэйне, заўважце. Пачаў ён хадзіць да яе, насіць ёй розныя кнігі, гаварыць ёй пра прыроду і Гегеля. Можца сабе ўявіць становішча мадысткі? яна лічыла яго за астранома. Аднак, вы ведаеце, малы ён сабой нішто; ну—чужаземец, рускі—упадабаўся. Вось, нарэшце, прызначае ён спатканне, і вельмі паэтычнае спатканне: у гандоле на рэчцы. Французжанка згадзілася: прынадзелася лепей і паехала з ім у гандоле. Так яны каталіся гадзіны дзве. Чым-жа, вы думаеце, займаўся ён увесь гэты час? Гладзіў французжанку па галаве, задумённа глядзеў у неба і некалькі разоў паўтарыў, што адчувае да яе бацькаўскую пяшчотнасць. Французжанка звярнулася дадому раз'юшаная, і сама потым усё расказала Терлахаву. Вось які ён чалавек!

І Пігасаў засмяяўся.

— Вы стары цынік!—заўважыла з прыкрасцю Александра Паўлаўна:—а я болей і болей пераконваюся ў тым, што пра Рудзіна нават тыя, якія яго луюць, нічога благога сказаць не могуць.

— Нічога благога? Змілуйцеся! а яго вечнае жыццё на чужы кошт, яго пазыкі... Міхайла Міхайлыч? Ён-жа і ў вас, напэўна, пазычаў.

— Паслухайце, Афрыкан Семёныч!—пачаў Лежнёў,

і твар яго прыняў сур'ёзны выраз:—паслухайце: вы ведаеце, і жонка мая ведае, што я за апошні час асаблівай прыхільнасці да Рудзіна не адчуваў і нават проста асуджаў яго. З усім тым (Лежнёў разліў шампанскае па бакалах) вось што я вам прапаную: мы зараз пілі за здароўе дарагога нашага брата і яго нарачонай; я прапаную вам выпіць цяпер за здароўе Дзімітрыя Рудзіна!

Александра Паўлаўна і Пігасаў з здзіўленнем паглядзелі на Лежнёва, а Басістаў, устрапянуўся ўвесь, пачырванеў з радасці і вочы вытарашчыў.

— Я ведаю яго добра,—зноў сказаў Лежнёў—заганы яго мне добра вядомы. Яны тым больш выступаюць звонку, што сам ён не дробны чалавек.

— Рудзін—геніяльная натура!—падхапіў Басістаў.

— Геніяльнасць у ім, магчыма, ёсць,—адказаў Лежнёў;—а натура... У тым-та і ўся яго бяда, што натуры ў яго, прынамсі, няма... Але не ў гэтым рэч. Я хачу гаварыць пра тое, што ў ім ёсць добрага, рэдкага. У ім ёсць энтузіязм; а гэта паверце мне, флегматычнаму чалавеку, найкаштоўнейшая якасць у наш час. Мы ўсе зрабіліся нязносна разважлівыя, абыякавыя і млявыя; мы заснулі, мы застылі, і дзякуй таму, хто хоць на хвіліну нас узварушыць і сагрэе! Пара! Памятаеш, Саша, я раз гаварыў з табою пра яго і дакараў яго ў холаднасці. Я быў і справядлівы і несправядлівы тады. Холаднасць гэтая ў яго ў крыві—гэта не яго віна—а не ў галаве. Ён не актор, як я называў яго, не ашуканец, не круцель; ён жыве на чужы кошт не як пралаза, а як дзіця... Так, ён, сапраўды, памрэ дзе-небудзь у галечы і ў беднаце; але няўжо-ж і за гэта кідаць у яго каме-

нем? Ён не зробіць сам нічога менавіта таму, што ў ім натуры, крыві няма; але хто мае права сказаць, што ён не прынясе, не прынёс ужо карысці? Што яго словы не пасеялі шмат добрага сям'я ў маладыя душы, якім прырода не адмовіла, як яму, у сіле дзейнасці, ва ўменні выконваць уласныя замыслы. Ды я сам, я першы, усё гэта адчуў на сабе... Саша ведае, чым быў для мяне ў маладосці Рудзін. Я, здаецца, таксама сцвярджаю, што словы Рудзіна не могуць дзейнічаць на людзей; але я гаварыў тады пра людзей, падобных на мяне, у цяперашнія мае гады, пра людзей пажыўшых ужо і паламаных жыццём. Адзін фальшывы гук у прамове—і ўся яе гармонія для нас згубілася; а ў маладым чалавеку, на шчасце, слух яшчэ не так развіты, не такі тонкі. Калі сутнасць таго, што ён чуе, яму здаецца прыгожай, што яму за справа да тону! Тон ён сам у сабе знойдзе.

— Брава! брава!—усклікнуў Басістаў:—як гэта справядліва сказана! А што датычыць, да ўплыву Рудзіна, клянуся вам, гэты чалавек не толькі ўмеў зрушыць цябе, ён з месца цябе зрушваў, ён не даваў табе заставаўлівацца, ён да аснавання пераварочваў, запальваў цябе!

— Вы чуеце?—зноў сказаў Лежнёў, звяртаючыся да Пігасава: якіх вам яшчэ доказаў трэба? Вы нападаеце на філасофію; кажучы пра яе, вы не знаходзіце досыць пагардлівых слоў. Я сам яе не надта шаную і слаба разумею. Але не ад філасофіі нашы галоўныя няўдачы! Філасафічныя вымудры і мары ніколі не ўжывуцца з рускім: на гэта ў яго залішне многа здаровага розуму; але нельга ж дапусціць, каб пад імем філасофіі нападалі на кожнае чэснае імкненне да праўды і да свядомасці. Няшчасце Рудзіна ў тым, што ён Расіі не ведае, і гэта сапраўды, вялікае няшчасце.

Расія без кожнага з нас абыйспіся можа, але ніхто з нас без яе не можа абыйспіся. Гора таму, хто гэта думае, два разы большае гора таму, хто сапраўды без яе абыходзіцца! Космапалітызм—глупства, космапаліт—нуль, горш за нуль; без на-роднасці ні мастацтва, ні праўды, ні жыцця, нічога няма. Без фізіяноміі няма нават ідэальнага твара; толькі пошлы твар магчымы без фізіяноміі. Але зноў-такі скажу, гэта не віна Рудзіна: гэта яго лёс, лёс горкі і цяжкі, за які мы ўжо вінаваціць яго не будзем. Нас-бы вельмі далёка завяло, калі-б мы хацелі разабраць, чаму ў нас з'яўляюцца Рудзіны. Але за тое, што ў ім ёсць добрага, будзем-жа яму ўдзячны. Гэта лягчэй, як быць несправядлівым да яго, а мы былі да яго несправядлівы. Караць яго не наша справа, ды і не патрэбна: ён сам сябе пакараў куды больш жорстка, як заслугоўваў... І дай бог, каб няшчасце вытруціла з яго ўсё благое і пакінула ў ім адно добрае! П'ю за здароўе Рудзіна! П'ю за здароўе таварыша маіх лепшых гадоў, п'ю за маладосць, за яе надзеі, за яе імкненні, за яе даверлівасць і сумленнасць, за ўсё тое, з чаго і ў дваццаць год біліся нашыя сэрцы, і лепш за што мы, ўсё-такі, нічога не даведаліся і не даведаемся ў жыцці... П'ю за цябе, залатая пара, п'ю за здароўе Рудзіна!

Усе чокнуліся з Лежнёвым. Басістаў згарача ледзь не пабіў сваю шклянку і асушыў яе ўраз, а Александра Паўлаўна паціснула Лежнёву руку.

— Я, Міхайла Міхайлыч, і не падазраваў, што вы так красамоўны,—заўважыў Пігасаў:—бадай што за самога Рудзіна не горш; нават мяне праняло.

— Я зусім не красамоўны,—адказаў Лежнёў не без прыкрасці:—а вас, я думаю праняць не жарты. Аднак, досыць пра Рудзіна, давайце гаварыць пра што-небудзь іншае... Што... як яго?.. Пандалеўскі

ўсё ў Дар'і Міхайлаўны жыве?—дадаў ён, звярнуўшыся да Басістава.

— Як-жа, усё ў яе! Яна дастала яму вельмі выгаднае месца.

Лежнёў усміхнуўся.

— Вось гэты не памрэ ў галечы, за гэта можна ручацца.

Вячэра скончылася. Госці разышліся. Застаўшыся сам на сам з сваім мужам, Александра Паўлаўна з усмешкай паглядзела яму ў твар.

— Які ты слаўны быў сёння, Міша!—праказала яна, песцячы яго рукою па ілбу:—як ты разумна і ўзвышана гаварыў! Але прызнайся, што ты крыху залішне гаварыў на карысць Рудзіна, як раней быў залішне супроць яго...

— Ляжачага не б'юць... а я тады баяўся, як-бы ён табе галаву не замарочыў.

— Не,—простадушна адказала Александра Паўлаўна:—ён мне здаваўся заўсёды залішне вучоным, я баялася яго і не ведала, што гаварыць у яго прысутнасці. Але-ж Пігасаў даволі злосна падсмяяўся з яго сёння, прызнайся?

— Пігасаў?—праказаў Лежнёў.—Я таму менавіта і заступіўся так горача за Рудзіна, што Пігасаў быў тут. Ён асмельваецца называць Рудзіна лізаблюдам! А па-мойму, яго роля, роля Пігасава, у сто разоў горш. Мае значную маёмасць, з усяго кпіць, а ўжо як ліпне да знатных і багатых! Ці ведаеш ты, што гэты Пігасаў, які з такою злосцю ўсё і ўсіх лае, і на філасофію нападае, і на жанчын,—ці ведаеш ты што ён, калі служыў, браў хабары, ды яшчэ як! А! Вось тое яно і ёсць!

— Няўжо?—усклікнула Александра Паўлаўна.—Гэтага я ніяк не чакала!.. Паслухай, Міша,—дадала яна, памаўчаўшы крыху:—што я хачу ў цябе спытаць...

— Што?

— Як ты думаеш? Ці будзе брат шчаслівы з Натальяй?

— Як табе сказаць.. магчымасці ўсе ёсць... Камандаваць будзе яна—між намі гэтага хаваць няма чаго—яна разумней за яго; але ён слаўны чалавек і кахае яе ад душы. Чаго-ж болей? Вось-жа, мы адно аднаго кахаем і шчаслівы, ці-ж не праўда?

Александра Паўлаўна ўсміхнулася і сціснула руку Міхайле Міхайлычу.

* * *

У той самы дзень, калі ўсё расказанае намі, адбывалася ў доме Александры Паўл ўны,—у адной з дальніх губерняў Расіі цягнулася, у самую спякоту, па вялікім шляху, слабенькая рагожная фурманка, запрэжаная тройкай абыватальскіх коней. На козлах тырчэў, упінаючыся скосу нагамі ў ворчык, сівы мужычок у дзіравай світцы, і час ад часу паторгваў вераўчанымі лейцамі і памахваў пужкай; а ў самай фурманцы сядзеў, на худым чамадане, чалавек высокага росту ў шапцы і старым запыленым плашчы. Гэта быў Рудзін. Ён сядзеў, панурыўшы галаву і насунуўшы казырок шапкі на вочы. Няроўныя штуршкі фурманкі кідалі яго з боку на бок, ён здаваўся зусім непрытомным, нібы драмаў. Нарэшце ён выпрастаўся:

— Калі-ж гэта мы да станцыі даедзем?—спытаў ён мужыка, сядзеўшага на казлах.

— А вось, паночку,—загаварыў мужык і яшчэ мацней заторгаў лейцамі:—як на ўзгорачак узбярэмся, вярсты дзве застанеца, не больш... Ну, ты думай.. Я табе падумаю,—дадаў ён тоненькім голасам, прымаючыся сцэбаць правага прыпрэжанага.

— Ты, здаецца, вельмі дрэнна едзеш,—заўважыў Рудзін,—мы з самай раніцы цягнемся і ніяк даехаць не можам. Ты-б хоць спяжы што-небудзь.

— Ды што будзеш рабіць, паночку! Коні, вы самі бачыце, змораныя... ізноў спякота. А пяць мы не можам: мы не фурманы... Баранчык, а баранчык!—усклікнуў раптам мужычок, звяртаючыся да прахожага ў бурай світчонцы і стаптаных лапціках, саступі з дарогі, баранчык.

— Бач ты... Фурман!—прамармытаў яму ўслед прахожы і спыніўся.—Маскоўская костачка!—дадаў ён голасам, поўным дакору, паківаў галавою і за-кандыбаў далей.

— Куды ты!—падхапіў мужычок з расстаноўкай, торгаючы карэннага:—ах ты, хітры! сапраўды хітун...

Змучаныя канягі сяк-так дацягнуліся, нарэшце, да паштовага двара. Рудзін вылез з фурманкі, расплаціўся з мужыком (які яму не пакланіўся і грошы доўга пабразгваў на далоні—відаць, на гарэлку мала дасталася) і сам унёс чамадан у станцыённы пакой.

Адзін мой знаёмы, шмат паездзіўшы ў сваім жыцці па Расіі, зрабіў заўвагу, што, калі ў станцыённым пакоі на сценках вісяць абразкі, маючыя сцэны з „Каўказскага нявольніка“ або рускіх генералаў, значыць, коней неўзабаве дастаць можна; але калі на абразках намалявана жыццё вядомага іграка Жоржа-дэ-Жэрмані, значыць вандраўніку няма чаго спадзявацца на хуткі ад'езд: паспее ён надзівавацца на закручаны кок, белую расхрыстаную жылетку і надвычай вузкія і кароткія нагавіцы іграка ў маладосці, на яго раз'юшаную фізіяномію, калі ён, будучы ўжо старым, забівае, высока ўзмахнуўшы крэслам, у хаце з крутым дахам, свайго сына. У пакоі, куды ўвайшоў Рудзін, віселі як раз гэтыя карціны, з „Трыц-

цаці год, або жыцця іграка“. На голас яго з’явіўся сматрыцель, заспаны (дарэчы—ці бачыў хто-небудзь сматрыцеля не заспанага?) і, не чакаўшы нават запытання Рудзіна, вялым голасам абвясціў, што коней няма.

— Як-жа вы кажыце, што коней няма—праказаў Рудзін:—а нават не ведаеце, куды я еду? Я сюды на абыватальскіх прыехаў.

— У нас нікуды коней няма,—адказаў сматрыцель.—А вы куды едзеце?

— У ...ск.

— Няма коней,—паўтарыў загадчык і вышаў вон. Рудзін з прыкрасцю падышоў да акна і кінуў шапку на стол. Ён не дужа змяніўся, але пажаўцеў за апошнія два гады; срэбраныя ніці заблішчэлі дзе-ні-дзе ў чупрыне, і вочы, усё яшчэ прыгожыя, нібыта сацмелі, дробныя зморшчыны, сляды горкіх і трывожных пачуццяў, ляглі каля губ, на шчоках, на скронях.

Вопратка на ім была зношаная і старая, і бялізны не прыкмячалася нідзе. Час яго красавання відаць прайшоў: ён, як кажуць садоўнікі, пайшоў у семя.

Ён узяўся чытаць надпісы па сценах... вядомая забава пакутуючых з нуды вандраўнікоў... раптам дзверы зарыпелі і ўвайшоў сматрыцель.

— Коней у ...ск няма, і доўга яшчэ не будзе,—загаварыў ён:—а вось у ...оў ёсць зваротныя.

— У...оў?—праказаў Рудзін.—Ды што вы! гэта мне зусім не па дарозе. Я еду ў Пензу, а ...оў ляжыць, здаецца, у напрамку да Тамбова.

— Што-ж? вы з Тамбова можаце тады праехаць, або з ...ова як-небудзь звароціце.

Рудзін падумаў.

— Ну, хіба што,—праказаў ён, нарэшце,—зага-

дайте запрэгчы коней. Мне ўсё роўна; паеду ў Тамбоў.

Коней неўзабаве падалі. Рудзін вынес свой чамаданчык, узлез на фурманку, сеў, панурыўся па-ранейшаму. Было штосьці бездапаможнае і сумна-пакорлівае ў яго нахіленай постаці... І тройка пацягнулася павольнай рыссю, адрывіста пабразваючы званочкамі.

эпілог

Мінула яшчэ некалькі год.

Быў асенні халодны дзень. Да ганка галоўнай гасцініцы губернскага горада С...а пад'ехала дарожная каляска; з яе, злёгка падцягваючыся і крэкчучы, вылез чалавек яшчэ не стары, але ўжо паспеўшы набыць тую паўнату, якую звычайна называюць паважнай. Падняўшыся па сходнях на другі паверх, ён спыніўся каля ўваходу ў шырокі калідор, і, не бачачы нікога перад сабою, гучным голасам спытаў сабе нумар. Дзверы недзе стукнулі, з-за нізкіх шырмачак выскачыў даўжэзны лёкай і пайшоў уперад спяшлівай бакавой хадою, мільгаючы ў поўзмроку калідора зашмальцаванай спіною і падварочанымі рукавамі. Увайшоўшы ў нумар, праезджы зараз-жа скінуў з сябе шынель і шаль, сеў на канапу і, абапёршыся ў калені кулакамі, спачатку паглядзеў вакол, як-бы спрасонку, потым загадаў паклікаць свайго слугу. Лёкай зрабіў невыразны жэст і знік. Праезджы гэты быў ні хто іншы, як Лежнёў. Рэкруцкі набор выклікаў яго з вёскі ў С...

Слуга Лежнёва, хлапец малады, курчавы і чырвонашчокі, у шэрай шынелі, падперазанай сінім паяском, і мяккіх валенцах, увайшоў у пакой.

— Ну, вось, брат, мы і даехалі,—праказаў Лежнёў:—а ты ўсё баяўся, што шына з кола саскоча.

— Даехалі!—адказаў слуга, стараючыся ўсміхнуцца праз падняты каўнер шынелі:—а ўжо чаму-ж гэтая шына не саскочыла...

— Нікога тут няма?—пачуўся голас у калідоры.

Лежнёў уздрыгнуўся і пачаў прыслухоўвацца.

— Гэй! Хто там?—паўтарыў голас.

Лежнёў устаў, падышоў да дзвярэй і хутка адчыніў іх.

Перад ім стаяў чалавек высокага росту амаль зусім сівы і згорблены, у старым плісавым сурдудце з бронзавымі гузікамі. Лежнёў пазнаў яго адразу.

— Рудзін!—усклікнуў ён з хваляваннем. Рудзін абярнуўся. Ён не мог разгледзець рысы Лежнёва, стаяўшага да святла спіною, і з неўразуменнем глядзеў на яго.

— Вы мяне не пазнаёце?—загаварыў Лежнёў.

— Міхайла Міхайлыч!—усклікнуў Рудзін, і працягнуў руку, але збянтэжыўся і адвёў было яе назад...

Лежнёў спешна ўхапіўся за яе сваімі абодвума.

— Уваходзьце, уваходзьце да мяне!—сказаў ён Рудзіну, і ўвёў яго ў нумар.

— Як вы змяніліся!—прамовіў Лежнёў, памаўчаўшы і мімаволі панізіўшы голас.

— Так, кажуць!—адказаў Рудзін, блукаючы па пакоі зрокам.—Годы... А вось вы—нішто. Як здрароўе Александры... вашай жонкі?

— Дзякую,—добра. Але якім чынам вы тут?

— Я? Гэта доўга раскажваць. Уласна, сюды я зайшоў выпадкова. Я шукаў аднаго знаёмага. Аднак, я вельмі рад...

— Дзе вы абедаете?

— Я? не ведаю. Дзе-небудзь у шынку. Я павінен сёння-ж выехаць адсюль.

— Павінны?

Рудзін значна ўсміхнуўся.

— Так-с, павінен. Мяне адпраўляюць да сябе ў вёску, на пражыванне.

— Паабедайце са мною.

Рудзін упершыню зірнуў проста ў вочы Лежнёву.

— Вы мне прапануеце з сабою абедаяць?—праказаў ён.

— Так, Рудзін, па-даўнейшаму, па-таварыску. Хочаце? Не чакаў я вас сустрэць, і бог ведае, калі мы ўбачымся ізноў. Не развітацца-ж нам з вамі так.

— Калі ласка, я згодзен.

Лежнёў паціснуў Рудзіну руку, клікнуў слугу, загадаў абед і загадаў паставіць у лёд бутылку шампанскага.

* * *

У працягу абедая Лежнёў і Рудзін, як-бы згаварыўшыся, усё разважалі пра студэнцкую сваю пару, успаміналі шмат што і шмат каго—нябожчыкаў і жывых. Спачатку Рудзін гаварыў неохвотна, але ён выпіў некалькі чарак віна, і кроў у ім распалілася. Нарэшце лёгкай вынес апошняе блюда. Лежнёў устаў, зачыніў дзверы і, звярнуўшыся да стала, сеў проста насустрач Рудзіна і паціху абапёрся падбародкам на абедзве рукі.

— Ну, цяпер,—пачаў ён:—расказвайце-ж мне ўсё, што з вамі здарылася з таго часу, як я вас не бачыў.

Рудзін паглядзеў на Лежнёва.

„Божа мой!“—падумаў зноў Лежнёў:—„як ён змяніўся, небарака!“

Рысы Рудзіна змяніліся мала, асабліва з таго часу, як мы бачылі яго на станцыі, хаця адзнакі блізкай старасці паспелі ўжо легчы на іх; але выраз іх зрабіўся інакшым. Іначай глядзелі вочы; ва ўсёй істоце яго, у жэстах, і замаруджаных, і бясвязна парывчатых, у пахаладзеўшай, як бы разбітай мове, выяўлялася стомленасць канчатковая, сукрыты і ціхі жаль, далёка непадобны на той не зусім шчыры сум, якім ён выхваляўся бывала, як наогул выхваляецца ім моладзь, поўная надзей і даверлівай ганарлівасці.

— Расказаць вам усё, што са мною здарылася?— загаварыў ён.— Усяго расказаць нельга і не варта... Мітусіўся я шмат, бадзяўся не адным целам—душою бадзяўся. У чым і калі я не расчараваўся, бог мой! з кім не збліжаўся! Так, з кім!—паўтарыў Рудзін, заўважыўшы, што Лежнёў з нейкім асаблівым спачуваннем паглядзеў яму ў твар.—Колькі разоў мае ўласныя словы рабіліся мне брыдкімі—не кажу ўжо ў маіх вуснах, але і ў вуснах людзей, падзяляўшых мае погляды! Колькі разоў пераходзіў я ад нецярплінасці, ад капрызлівасці дзіцяці да тупой нячуласці каня, які ўжо і хвостом не дрыгае, калі яго сцёбае пуга... Колькі разоў я радаваўся, спадзяваўся, ненавідзеў і гнуўся дарэмна! Колькі разоў вылятаў сокалам—і звяртаўся паўзком, як слімак, у якога раздушылі чарапашку!.. Дзе не бываў я, па якіх шляхах не хадзіў!.. А шляхі бываюць брудныя,—дадаў Рудзін, і злёгка адвараціўся.—Вы ведаеце...—гаварыў ён далей...

— Паслухайце,—перапыніў яго Лежнёў:—мы калісьці гаварылі „ты“ адзін аднаму... Хочаш? аднавім старыну... Вып'ем на *ты!*

Рудзін устрапянуўся, прыпадняўся, а ў вачах яго прамільгнула нешта, чаго слова выказаць не можа.

— Вып'ем,—сказаў ён:—дзякую табе, браце, вып'ем.

Лежнёў і Рудзін выпілі па келіху.

— Ты ведаеш,—пачаў зноў, з націскам на словы „ты“ і з усмешкаю, Рудзін:—ва мне сядзіць нейкі чарвяк, які грызе мяне і смоча, і не дасць мне супакоіцца да канца. Ён наштурхоўвае мяне на людзей,—яны спачатку падпадаюць пад мой ўплыў, а потым...

Рудзін правёў рукою ў паветры.

— З таго часу, як я развітаўся з вамі... з табою, я шмат зазнаў і перажыў... Пачынаў я жыць, браўся за новае разоў дваццаць—і вось бачыш!

— Вытрыманасці ў табе не было,—праказаў, як-бы сам сабе, Лежнёў.

— Як ты кажаш, вытрыманасці ва мне не было. Будаваць я ніколі нічога не ўмеў; ды і не жарты, браце, будаваць, калі і глебы пад нагамі няма, калі самому даводзіцца ўласны свой фундамент ствараць! Усіх маіх прыгод, ці, уласна кажучы, усіх маіх няўдач, я табе апісваць не буду. Перадам табе два-тры выпадкі... твая выпадкі з майго жыцця, калі, здавалася, поспех ужо ўсміхнуўся мне, або не, калі я пачынаў спадзявацца на поспех,—што не зусім тое самае...

Рудзін адкінуў назад свае сівыя і ўжо жыдкія валасы тым самым рухам рукі, якім некалі адкідваў сваю цёмную і густую чупрыну.

— Ну, слухай,—пачаў ён.—Сышоўся я ў Маскве з адным даволі дзіўным чалавекам. Ён быў вельмі багаты і ўладаў абшырнымі маёнткамі; не служыў. Галоўная, адзіная яго манія была любоў да навукі, да навукі наогул. Да гэтага часу не магу я ўцяміць, чаму гэтая манія ў ім праявілася! Так яна была яму да твара, як карове сядло. Сам ён на сілу трымаўся на вышыні розуму і гаварыць амаль

не ўмеў, толькі паводзіў выразна вачыма і значна пакачваў галавою. Я, браце, не сустракаў бяздарней і бядней за яго прыроды... У Смаленскай губерні ёсць такія мясціны—пясок і болей нічога, ды зрэдку трава, якую ні адна скаціна есці не будзе. Нічога яму ў руці не лавалася—усё так і паўзла ад яго прэч, падалей; а вар'яцтва яшчэ яго ў тым заключалася, каб усё лёгкае рабіць цяжкім. Калі б гэта залежала ад яго распараджэнняў, у яго-бы людзі елі пяткамі, сапраўды. Работаў, пісаў і чытаў ён няўтомна. Ён хадзіў за навукай з нейкай упартай настойлівасцю, з цярдлівасцю страшнай; ганарлівасць у ім была вялізная, і характар ён меў жалезны. Ён жыў адзін і меў славу дзівака. Я пазнаёміўся з ім... ну, і спадабаўся яму. Я, прызнаюся, хутка яго зразумеў; але стараннасць яго мяне кранула. Да таго-ж, уладаў ён такімі сродкамі, столькі можна было праз яго зрабіць добра, прынесці карысці сапраўднай... Я пасяліўся ў яго і паехаў з ім, нарэшце, у яго вёску. Планы, браце, у мяне былі аграмадныя: я марыў пра розныя ўдасканаленні, навіны.

— Як у Ласунскай, памятаеш,—заўважыў Лежнёў з дабрадушнай усмешкай.

— Якое! там я ведаў у душы, што з слоў маіх нічога не выйдзе; а тут... тут зусім інакшае поле адкрывалася перада мною... Я навёз з сабою аgramамічных кніг... праўда, я да канца не прачытаў ніводнай... Ну, і прыступіў да справы. Спачатку яно не пайшло, як я і чакаў, а потым яно нібыта і пайшло. Мой новы сябра ўсё памоўчваў, ды пазіраў, не перашкаджаў мне, г. зн. да пэўнай ступені не перашкаджаў мне. Ён прымаў мае прапановы і выконваў іх, але з упартасцю, туга, з захаванай недаверлівасцю, і ўсё гнуў на сваё. Ён надзвычай даражыў кожнай

сваёй думкай. Узбярэцца на яе насілу, як божая кароўка на канец былінкі, і сядзіць, сядзіць на ёй, усё як быццам крыллі распраўляе і паляцець збіраецца—і раптам зваліцца, і зноў палезе... Не здзіўляйся ўсім гэтым параўнанням: яны яшчэ тады накіпелі ў мяне на душы. Так я вось і біўся гады два. Справа пасоўвалася дрэнна, не гледзячы на ўсе мае клопаты. Пачаў я таміцца, прыцель мой надакучаў мне, я пачаў кпіць з яго, ён душыў мяне, пярына; недаверлівасць яго перайшла ў глухое раздражэнне, непрыязнае пачуццё ахоплівала нас абаіх, мы ўжо не маглі размаўляць ні пра што, ён цішком, але бесперастанку стараўся давесці мне, што болей не знаходзіцца пад маім уплывам, распараджэнні мае або скажаліся, або адмяняліся зусім... Я заўважыў, нарэшце, што знаходжуся ў пана памешчыка ў якасці нахлебніка па галіне разумовых практыкаванняў. Горка мне зрабілася марна траціць час і сілы, горка адчуць, што я зноў і зноў ашукаўся ў сваіх чаканнях. Я ведаў вельмі добра, што я губляў, ад'язджаючы; але я не мог зладзіць з сабою і аднойчы, пасля цяжкай абураючай сцэны, якой я быў сведкай, і якая паказала мне майго прыцеля ў святле ўжо занадта невыгодным, я пасварыўся з ім канчаткова і паехаў, кінуў паныча-педанта, злепленанага з стэпавай мукі з прымешкай нямецкай патакі...

— Значыць, кінуў надзённы кавалак хлеба,—праказаў Лежнёў і паклаў абедзве рукі на плечы Рудзіну.

— Так, і апынуўся зноў лёгкі і голы ў пустым прасторы. Ляці, куды хочаш... Эх, вып'ем!

— За тваё здароўе,—прамовіў Лежнёў, прыпадняўся і пацалаваў Рудзіна ў лоб.—За тваё здароўе і ва ўспамін Пакорскага... Ён таксама здолеў застацца жабраком.

— Вось табе і нумар першых маіх прыгод,— пачаў, пачакаўшы крыху, Рудзін.— Прадоўжваць, ці што?

— Прадоўжвай, калі ласка.

— Эх! ды гаварыць-жа не хочацца. Змарыўся я гаварыць, браце... Ну, аднак, так і быць. Паштурхаўшыся яшчэ па розных месцах... дарэчы, я-б мог расказаць табе, як я трапіў быў у сакратары да адной добрасумленнай саноўнай асобы, і што з гэтага вышла; але гэта завяло-б нас залішне далёка... Паштурхаўшыся па розных месцах я наважыў зрабіцца, нарэшце... не смейся, калі ласка... дзелавым чалавекам, практычным. Выпадак такі быў: я сышоўся з адным... ты, мабыць, чуў пра яго... з адным Курбеевым... не?

— Не, не чуваў. Але, змілуйся, Рудзін, як-жа ты, з сваім розумам, не дагадаўся, што тваё прызначэнне не ў тым, каб быць, прабач за каламбур... дзелавым чалавекам?

— Ведаю, брат, што не ў тым; але, прынамсі, у чым яно, маё прызначэнне?.. Але калі-б ты бачыў Курбеева! Ты, калі ласка, не выбражай яго сабе якім-небудзь пустым балбатуном. Кажуць, я быў красамоўны калісьці. Я перад ім проста нічога не варты. Гэта быў чалавек надзвычай учоны, ведаючы, галава, творчая, браце, галава ў галіне прамысловасці і прадпрыемстваў гандлёвых. Праекты самыя смелыя, самыя нечаканыя, так і кіпелі ў яго ў галаве. Мы сышліся з ім і хацелі аддаць свае сілы на агульнакарысную справу...

— На якую, дазволь даведацца?

Рудзін апусціў вочы.

— Ты засмяешся.

— Чаму-ж? Не засмяюся.

— Мы задумалі адну рэчку ў К...ой губерні зрабіць суднаходнай,— праказаў Рудзін з саромлівай усмешкай.

— Вось як! Значыць, гэты Курбееў капіталіст?

— Ён быў бядней за мяне,—адказаў Рудзін, і ціха панікнуў сваёй сівай галавой.

Лежнёў зарагатаў, але раптам спыніўся і ўзяў за руку Рудзіна.

— Прабач, мяне, браце, калі ласка,—загаварыў ён,—але я гэтага ніяк не чакаў. Ну, што-ж, гэта прадпрыемства ваша так і засталася на паперы?

— Не зусім. Пачатак выканання быў. Мы нанялі работнікаў... ну, і прыступілі. Але тут сустрэліся розныя перашкоды. Па-першае, уласнікі млыноў ніяк не хацелі зразумець нас, ды апрача таго мы з вадой без машын саўладаць не маглі, а на машыну не хапіла грошай. Шэсць месяцаў пражылі мы ў зямлянках. Курбееў адным хлебам карміўся, я таксама недаядаў. Хаця, я пра гэта не шкадую: прырода там надзіва. Мы біліся, біліся, угаварвалі купцоў, лісты пісалі, цыркуляры. Скончылася тым, што я апошні грош свой даканаў на гэтым праекце.

— Ну!—разважаў Лежнёў:—я думаю, даканаць твой апошні грош было не жарты.

— Не жарты, сапраўды.

Рудзін зірнуў у акно.

— А праект, далі-бог, быў не дрэнны і мог-бы прынесці аграмадныя выгады.

— Куды-ж Курбееў гэты падзеўся?—спытаў Лежнёў.

— Ён? Ён у Сібіры зараз, золатапрамыслоўцам зрабіўся. І ты ўбачыш, ён сабе набудзе капітал, ён не згіне.

— Магчыма; але ты, вось, ужо напэўна капіталу сабе не набудзеш.

— Я? Што зробіш! Аднак, я ведаю: я заўсёды на тваю думку быў пустым чалавекам.

— Ты? Што ты, браце!.. Быў час, сапраўды, калі мне ў вочы кідаліся адны твае недахопы;

але цяпер, павер мне, я навучыўся цаніць цябе. Ты сабе капіталу не набудзеш... Ды я люблю цябе за гэта... Што ты!

Рудзін слаба ўсміхнуўся.

— Сапраўды?

— Я паважаю цябе за гэта!—паўтарыў Лежнёў:—ці разумеш ты мяне?

Абое памаўчалі.

— Што-ж, пераходзіць да нумара трэцяга?—спытаў Рудзін.

— Зрабі ласку.

— Калі хочаш. Нумар трэці і апошні. З гэтым нумарам я толькі цяпер расквітаўся. Але ці не надакучыў я табе?

— Гавары, гавары.

— Вось бачыш,—пачаў Рудзін:—я аднойчы падумаў у вольны час... а вольнага часу ў мяне ваўжды шмат было... я падумаў: ведаў у мяне даволі, жадання добра... паслухай, і ты-ж не будзеш адмаўляць мне ў жаданні добра?

— Вядома!

— У іншых усіх галінах я больш ці менш зрэзаўся... чаму-б мне не зрабіцца педагогам, або, кажучы папросту, настаўнікам? Чым так жыць дарэмна...

Рудзін спыніўся і ўздыхнуў.

— Чым жыць дарэмна, ці не лепей пастарацца перадаць іншым, што я ведаю: можа быць, ім будзе ад маіх ведаў хоць якая-небудзь карысць. Здольнасці-ж мае не абыякія, нарэшце, языком я ўладаю... Вось я і наважыўся ахвяраваць сябе гэтай новай справе. Клопатна мне было дастаць пасаду; прыватных лекцый даваць я не хацеў; у ніжэйшых школах мне рабіць было-б няма чаго. Нарэшце, мне ўдалося дастаць пасаду выкладчыка ў тутэйшай гімназіі.

— Выкладчыка—чаго?—спытаў Лежнёў.

— Выкладчыка рускай літаратуры. Скажу табе, ні за адну справу не браўся я з такім палам, як за гэта. Думка ўздзейнічаць на юнацтва запаліла мяне. Тры тыдні прасядзеў я над складаннем уступнай лекцыі.

— Яе няма ў цябе?—перапыніў Лежнёў.

— Няма: згубілася недзе. Яна вышла нядрэнная і спадабалася. Як цяпер бачу маіх гледачоў,—добрых, маладых, з выяўленнем на тварах чыстасярдэчнай увагі, спачування, нават захаплення. Узышоў я на кафедру, прачытаў лекцыю як у ліхаманцы; я думаў яе хопіць больш як на гадзіну, а я яе ў дваццаць мінут скончыў. Інспектар тут жа сядзеў—сухарлявы стары ў срэбраных акуларах і кароткім парыку; ён зрэдку нахіляў галаву ў мой бок. Калі я скончыў і саскочыў з крэслаў, ён мне сказаў: „Харашо-с, толькі высока крыху цемнавата, ды і пра самы прадмет мала сказана“. А гімназісты з пашанай правадзілі мяне вачыма... Сапраўды... Вось-жа чым слаўна моладзь! Другую лекцыю я прынёс напісаную, і трэцюю таксама... потым я пачаў імправізіраваць.

— І меў поспех?—спытаў Лежнёў.

— Меў вялікі поспех. Слухачы прыходзілі на тоўпамі. Я перадаваў ім усё, што ў мяне было ў душы. Між імі было тры-чатыры хлопчыкі, сапраўды надзіва; астатнія мяне разумелі слаба, але, трэба прызнацца, што і тыя, якія мяне разумелі, часам прыводзілі мяне ў замяшанне сваімі запытаннямі. Але я не сумаваў. Любіць—мяне ўсе любілі; я на рэпетыцыях стаўляў поўныя балы ўсім. Але тут пачалася супроць мяне інтрыга... або не! ніякай інтрыгі не было; а я, проста трапіў не ў сваю сферу. Я перашкаджаў іншым, і мяне ўціскалі. Я чытаў гімназістам, як і студэнтам не заўсёды

чытаюць; слухачы мае выносілі мала з маіх лекцый... факты я сам ведаў дрэнна. Да таго-ж, я не абмежаваўся колам дзеяння, якое было мне вызначана... ужо гэта, ты ведаеш, мая слабасць. Я хацеў карэнных рэформ, і, клянуся табе, гэтыя рэформы былі і дзельныя і лёгкія. Я спадзяваўся правесці іх праз дырэктара, добрага і сумленнага чалавека, на якога я спачатку меў уплыў. Яго жонка мне дапамагала. Я, браце, у жыцці сваім не шмат сустракаў такіх жанчын. Ёй ужо было год пад сорок; але яна верыла ў дабро, любіла ўсё прыгожае, як пятнаццацігадовая дзяўчынка, і не баялася выказаць свае перакананні ні перад кім. Я ніколі не забудуся на яе шчырую захопленасць і чыстасць.. Па яе парадзе я напісаў быў план... Але тут пад мяне падкапаліся, ачарнілі мяне перад ёю. Асабліва пашкодзіў мне настаўнік матэматыкі, маленькі чалавек, востры, злосны і ні ў вошта не верыўшы, нахшталт Пігасава, толькі куды здольней за яго... Дарэчы, што Пігасаў, жыве?

— Жыве і, уяві сабе, ажаніўся з мяшчанкай, якая, кажуць, б'е яго.

— Так яму і трэба! Ну, а Наталья Алексееўна здарова?

— Так.

— Шчасліва?

— Так.

Рудзін памаўчаў.

— Пра што гэта я гаварыў?.. Такі пра настаўніка матэматыкі. Ён мяне ўзненавідзеў; параўноўваў мае лекцыі з феерверкам, лавіў на-ляту кожны не зусім ясны выраз, раз нават збіў мяне на нейкім помніку XVI стагоддзя... а галоўнае, ён западазрыў мае намеры; апошні мой мыльны прызр натыкнуўся на яго, як на шпільку, і лопнуў.

Інспектар, з якім я адразу не паладзіў, падбухто-
рыў супроць мяне дырэктара; вышла сцэна, я не
хацеў спусціць, пагарачыўся, справа дайшла да
ведама начальства; я вымушан быў выйсці ў ад-
стаўку. Я гэтым не абмежаваўся, я хацеў пака-
заць, што са мною нельга абыходзіцца так... але
са мною можна было абыходзіцца, як хто хацеў...
Я цяпер павінен выехаць адсюль.

Наступіла маўчанне. Абое прыцелі сядзелі, па-
нурыўшы галовы.

Першы загаварыў Рудзін.

— Так, брат,—пачаў ён:—я цяпер магу сказаць
з Кальцова: „Да чаго ты, мая маладосць, давяла
мяне, дамыкала, што ўжо кроку ступіць некуды“ ..
А тым часам, няўжо-ж я ні навошта не быў здатны,
няўжо для мяне так-такі няма прызначэння на
зямлі? Часта я задаваў сабе гэтае запытанне, і як,
я ні стараўся сябе знізіць ва ўласных вачах, не
мог-жа я не адчуваць у сябе наяўнасці сіл, не
ўсім людзям дадзеных! Чаму-ж гэтыя сілы заста-
юцца бясплэннымі? І вось яшчэ што: памятаеш,
калі мы з табой былі за граніцай, я быў тады
саманадзейны і фальшывы... Праўда, я тады ясна не
ўсведамляў, чаго я хацеў, я ўпіваўся словамі і ве-
рыў у мары; але цяпер, клянуся табе, я магу
ўголас перад усімі выказаць усё, чаго я жадаю.
Мне хаваць абсалютна няма чаго: я зусім, і ў са-
май сутнасці слова, чалавек добрасумленны, я сме-
раюся, хачу дастасавацца да абставін, хачу ма-
лога, хачу дасягнуць мэты блізкай, прынесці хаця
маленькую карысць. Не! не ўдасца! Што гэта
значыць? Што перашкаджае мне жыць і дзейні-
чаць, як Іншыя?.. Я толькі пра гэта цяпер і мару.
Але толькі паспею я ўвайсці ў пэўнае становішча,
застанавіцца на пэўным пункце, лёс мой так
і сапрэ мяне з яго прэч... Я пачаў баяцца яго,

майго лёсу... Чаму ўсё гэта? Вырамы мне гэту загадку!

— Загадку!—паўтарыў Лежнёў.—Так, гэта праўда. Ты і для мяне быў заўсёды загадкай. Нават у малодасці, калі, бывала, пасля якога-небудзь дробнага праступку, ты раптам загаворыш так, што сэрца ўскалынецца, а там зноў пачнеш... ну, ты ведаеш, што я хачу сказаць... нават тады я цябе не разумеў: вось таму-ж я і разлюбіў цябе... Сіл у табе так многа, імкненне да ідэала такое няўтомнае.

— Слова, усё словы! Справы не было!—перапыніў Рудзін.

— Справы не было! Якія ж справы...

— Якія справы? Сляплю бабку і ўсю яе сям'ю сваёю працай пракарміць, як, памятаеш, Пражэнцаў... Вось табе і справа...

— Так; але добрае слова—таксама справа.

Рудзін паглядзеў моўчкі на Лежнёва і ціха пакачаў галавой.

Лежнёў хацеў быў нешта сказаць і правёў рукою па твары.

— Значыць, ты едзеш у вёску?—спытаў ён нарэшце.

— У вёску.

— Ды хіба ў цябе засталася вёска?

— Там нешта такое засталася. Дзве душы з паловаю. Куток ёсць, дзе памерці. Ты, мабыць, думаеш у гэты момант: „І тут не абышоўся без фразы!“ Фраза, праўда, мяне згубіла, яна заела мяне, я да канца не мог ад яе адчапіцца. Але тое, што я сказаў, не фраза. Не фраза, браце, гэтыя белыя валасы, гэтыя зморшчыны; гэтыя прадраныя локці—не фраза. Ты заўжды быў строгі да мяне, і ты быў справядлівы; але не да строгасці цяпер, калі ўжо ўсё скончана, і алівы ў лампадзе няма, і сама лампада пабіта, і вось, вось,

зараз пагасне агонь... Смерць, браце, павінна памірыць нарэшце...

Лежнёў ускочыў.

— Рудзін!—усклікнуў ён:—навошта ты мне гэта гаворыш? Чым я заслужыў гэта ад цябе? Што я за суддзя такі, і што-б я быў за чалавек, калі-б я, убачыўшы твае ўпалыя шчокі і зморшчыны, мог сказаць сам сабе слова: фраза? Ты хочаш ведаць, што я думаю пра цябе? Калі ласка! Я думаю: вось чалавек... з яго здольнасцямі, чаго б ён не мог дасягнуць, якімі зямнымі выгодамі не ўладаў-бы цяпер, калі-б захацеў!.. а я сустракаю яго галоднага, без прытулку...

— Я выклікаю ў цябе жаль,—праказаў глуха Рудзін.

— Не, ты памыляешся. Ты павагу ва мне выклікаеш—вось што. Хто табе перашкаджаў праводзіць гады за гадамі ў гэтага памешчыка, твайго прыяцеля, які, я цвёрда ўпэўнен, калі-б ты толькі захацеў пад яго падладжвацца, усталяваў-бы тваё становішча? Чаму ты не мог ужыцца ў гімназіі, чаму ты—дзіўны чалавек!—з якімі-б замераў ні пачынаў справу, штораз абавязкова канчаў яе тым, што ахвяроўваў сваю асабістую карысць, не пускаў карэнняў у няўдзячную глебу, якая-б яна тлустая ні была?

— Я нарадзіўся перакаці-полям,—сказаў Рудзін, з сумнай усмешкай.—Я не магу застанавіцца.

— Гэта праўда; але ты не можаш застанавіцца не таму, што ў цябе чарвяк жыве, як ты сказаў мне спачатку... Не чарвяк у цябе жыве, не дух гультайскага непакую: агонь замілавання да праўды ў табе гарыць і відаць, не гледзячы на ўсе твае няўдачы, ён гарыць у табе мацней, як ва многіх, якія нават не лічаць сябе за эгаістаў, а цябе, мабыць, называюць інтрыганам. Ды я

першы, на тваім месцы, даўно-б прымусіў змоўкнуць у сябе гэтага чарвяка і прымірыўся-б з усім; а ў цябе нават злосці не прыдалося, і ты, я ўпэўнен, сёння-ж, зараз, гатоў зноў узяцца за новую работу, як юнак.

— Не, браце, я цяпер змарыўся,—праказаў Рудзін.—З мяне досыць.

— Змарыўся! Іншы хто памёр-бы даўно. Ты кажаш, смерць прымірае, а жыццё, ты думаеш, не прымірае? Хто пажыў, ды не зрабіўся спачувачым да іншых, той сам на заслугоўвае спачування. А хто можа сказаць, што яму спачування не трэба? Ты зрабіў, што мог, змагаўся, пакуль былі сілы... Чаго-ж болей? Нашы шляхі разышліся.

— Ты, браце, зусім іншы чалавек, як я,—перапыніў Рудзін, уздыхнуўшы.

— Нашы шляхі разышліся,—гаварыў далей Лежнёў:—можа быць якраз таму, што, дзякуючы маёй уласнасці, халоднай крыві, ды іншым шчаслівым варункам, нішто мне не перашкаджала сядзець абібокам, ды заставацца гледачом, злажыўшы рукі; а ты павінен быў выйсці ў поле, закасаць рукавы, працаваць, работаць. Нашы шляхі разышліся... але паглядзі, як мы блізкі адзін аднаму. Мы-ж гаворым з табою амаль адной мовай, з поўнамеку разумеем адзін аднаго, на адных пачуццях выраслі. Ужо-ж мала нас застаецца, браце; мы-ж з табой апошнія магіканы! Мы маглі разоходзіцца, нават сварыцца ў старыя гады, калі яшчэ шмат жыцця заставалася наперадзе; але цяпер, калі натоўп радзее вакол нас, калі новыя пакаленні ідуць міма нас, не з нашымі мэтамі, нам трэба моцна трымацца адзін за аднаго. Чокнемся, браце, і давай па-даўнейшаму *Gaudeamus igitur*.

Прыцелі чокнуліся шклянкамі і прапелі расчу-

ленымі і фальшывымі проста рускімі галасамі старую студэнцкую песню.

— Вось ты цяпер у вёску едзеш,—загаварыў зноў Лежнёў.—Не думаю, каб ты доўга ў ёй застаўся, і не магу сабе ўявіць, чым, дзе і як ты скончыш... Але памятай: што-б з табой ні здарылася, у цябе заўсёды ёсць месца, ёсць гняздо, дзе ты можаш прытуліцца. Гэта мой дом... чуеш, старына? У мыслі таксама ёсць свае інваліды: трэба, каб і ў іх быў прытулак.

Рудзін устаў.

— Дзякую табе, браце,—сказаў ён. Дзякую! Не забуду я табе гэтага. Толькі прытулку я не варты. Сапсаваў я сваё жыццё і не служыў мыслі, як належыць.

— Маўчы!—не пераставаў Лежнёў.—Кожны застаецца тым, чым зрабіла яго прырода, і больш патрабаваць ад яго не можа! Ты назваў сябе Вечным Жыдам... А скуль ты ведаеш, можа, табе і і належыць так вечно вандраваць, можа быць, ты выконваеш гэтым вышэйшае, для цябе самога невядомае прызначэнне: народная мудрасць нездарма кажа, што мы ўсе пад богам ходзім. Ты едзеш,—гаварыў далей Лежнёў, убачыўшы, што Рудзін узяўся за шапку.—Ты не застанешся начаваць?

— Еду! Бывай. Дзякую... А скончу я дрэнна.

— Гэта ведае бог... Ты сапраўды едзеш?

— Еду. Бывай. Не памінай мяне ліхам.

— Ну, не памінай-жа ліхам і мяне... і не забудзься, што я сказаў табе. Бывай...

Прыяцелі абняліся. Рудзін хутка вышаў.

Лежнёў доўга хадзіў узад і ўперад па пакоі, застанавіўся перад акном, падумаў, праказаў упоўголаса: „Небарака!“ і, сеўшы за стол, пачаў пісаць ліст да сваёй жонкі.

А на дварэ ўзняўся вецер і завуў злавесным

скавытаннем, цяжка і злосна стукаючы ў вокны. Надыходзіла доўгая асенняя ноч. Хораша таму, хто ў такія ночы сядзіць пад утулкам дома, у каго ёсць цёплы куток... І памажы божа ўсім беспрытульным вандраўнікам!

У гарачы поўдзень, 26 чэрвеня 1848 года, у Парыжы, калі паўстанне „нацыянальных майстэрняў“ было амаль задушана, у адным з цесных завулкаў прадмесця св. Антонія, батальён лінейнага войска браў барыкаду. Некалькі гарматных стрэлаў ужо разбілі яе; яе абаронцы, хто застаўся жывым, яе пакідалі і толькі думалі пра сваё ратаванне, як раптам на самай яе вяршыні, на прадаўленым корабле паваленага амнібуса, з'явіўся высокі чалавек у старым сурдуце, падпяразаным чырвоным шалем, і саламяным капялюшым на сівых раскудлачаных валасах. У адной руцэ ён трымаў чырвоны сцяг, у другой—крывую і тупую шаблю, і крычаў нешта напружаным і тонкім голасам, карабкаючыся ўгару і памахваючы і сцягам і шабляй. Венсенскі стралок прыцэліўся ў яго—стрэліў... Высокі чалавек выпусціў сцяг—і, як мяшок, паваліўся тварам ніцма, нібыта ў ногі некаму пакланіўся... Куля прайшла яму скрозь самае сэрца.

— *Tiens!*—сказаў адзін з уцякаўшых *insurges* другому:—*on vient de tuer le Polonais*¹.

— *Bigre!*²—адказаў той, і абое кінуліся ў сутарэнне дома, у якога ўсе акяніцы былі зачынены і сцены пакрыты слядамі куль і ядраў.

Гэты „*Polonais*“ быў—Дзімітры Рудзін.

¹ Глядзі-ка, паляка забілі (фр.). *insurges*—паўстанец (фр.).

² Чорг пабяры! (фр.).

ДВАРАНСКАЕ ГНЯЗДО

Вясенні, светлы дзень набліжаўся да вечара; невялікія ружовыя хмаркі стаялі высока ў ясным небе, і, здавалася, не плылі міма, а несліся ў самую глыбіню блакіту.

Перад адчыненым акном прыгожага дома, у адной з крайніх вуліц губернскага горада О... (рэч адбывалася ў 1842 годзе) сядзелі дзве жанчыны, адна—год пяцьдзесят, другая—ужо старэнькая, у семдзесят год.

Першую з іх звалі Мар'я Дзімітраўна Каліціна. Яе муж быў губернскі пракурор, вядомы ў свой час дзялец,—чалавек жвавы і рашучы, зласлівы і ўпарты,—памёр год дзесяць таму назад. Ён атрымаў досыць добрае выхаванне, вучыўся ва ўніверсітэце, але, народжаны ў беднай сям'і, рана зразумеў неабходнасць пракласці сабе шлях і нажыць грошы. Мар'я Дзімітраўна вышла за яго па каханню: ён быў досыць прыгожы сабою, разумны і калі хацеў, вельмі абыходлівы. Мар'я Дзімітраўна (нарадзоная Пестова), яшчэ ў дзяцінстве засталася без бацькоў, правяла некалькі год у Маскве ў інстытуце і вярнуўшыся адтуль, жыла за пяцьдзесят вёрст ад О..., у радавым сваім сяле Пакроўскім, з цёткай ды старэйшым братам. Брат гэты неўзабаве перасяліўся ў Пецербург на службу,

і трымаў і сястру, і цётку ў чорным целе, пакуль раптоўная смерць не паклала канец яго кар'еры. Мар'я Дзімітраўна атрымала ў спадчыну Пакроўскае, але нядоўга жыла ў ім; на другі год пасля яе шлюбу з Каліціным, які за некалькі дзён паспеў пакарыць яе сэрца, Пакроўскае было пераменена на другі маёнтак, куды больш даходны, але непрыгожы і без сялібы,— і тым-жа часам Каліцін набыў дом у горадзе О..., дзе і пасяліўся з жонкаю на сталае жыхарства. Каля дома знаходзіўся вялікі сад; адным бокам ён выходзіў проста ў поле, за горад. Такім чынам,— вырашыў Каліцін, вялікі неаматар сельскай цішы,—у вёску цягацца няма чаго. Мар'я Дзімітраўна не раз у душы пашкадавала сваё прыгожанькае Пакроўскае з вясёлай рэчкай, шырокімі паплавамі і зялёнымі дубравамі; але яна ні ў чым не прырэчыла мужу і схілялася перад яго розумам і веданнем свету. Калі-ж, пасля пятнаццацігадовага шлюбу, ён памёр, пакінуўшы сына і двух дачок, Мар'я Дзімітраўна ўжо да таго звыклася са сваім домам і гарадскім жыццём, што сама не захацела выехаць з О...

Мар'я Дзімітраўна ў маладосці карысталася рэпутацыяй міленькай бландынкі; і ў пяцьдзесят год рысы яе не былі пазбаўлены прыемнасці, хаця крыху распухлі і сплыліся. Яна была больш сентыментальная, як добрая, і да сталых год захавала інстытуцыя замашкі; яна збалвала сябе, лёгка раздражнялася і нават плакала, калі парушаліся яе прывычкі; але яна была вельмі ласкавая і абыходлівая, калі ўсе яе жаданні выконваліся, і ніхто ёй не прырэчыў. Дом яе належыў да ліку найпрыемнейшых у горадзе. Маёмасць у яе была вельмі добрая, не столькі спадчынная, сколькі набытая мужам. Абедзве дачкі жылі з ёю; сын

выхоўваўся ў адной з лепшых устаноў у Пецер-
бургу.

Бабуля, сядзеўшая з Мар'яй Дзімітраўнай пад
акном, была тая самая цётка, сястра яе бацькі,
з якой яна пражыла калісьці некалькі самотных
год у Пакроўскім. Звалі яе Марфа Цімафееўна
Пестова. Яна лічылася дзівачкай, характар мела
незалежны, гаварыла ўсім праўду ў вочы і пры
самых нязначных сродках трымалася так, нібыта
за ёю вадзіліся тысячы. Яна цяпець не магла
нябожчыка Каліціна, і як толькі яе пляменніца
вышла за яго замуж, выехала ў сваю вёску, дзе
пражыла цэлых дзесяць год у мужыка ў курнай
хаце. Мар'я Дзімітраўна яе крыху баялася. Чорна-
валосая і быстравокая нават у старасці, малень-
кая, востраносая, Марфа Цімафееўна хадзіла
жвава, трымалася проста і гаварыла хутка і вы-
разна, тонкім і зычным галаском. Яна заўсёды
насіла белы чэпчык і белую кофту.

— Пра што ты гэта?—спытала яна раптам Мар'ю
Дзімітраўну.—Пра што ўздыхаеш, маці мая?

— Так!—праказала тая.—Якія цудоўныя воблакі!

— Так табе іх шкода, ці што?

Мар'я Дзімітраўна нічога не адказвала.

— Што гэта Гедэонаўскі не ідзе?—праказала
Марфа Цімафееўна, шпарка шавелючы пруткамі.
(Яна вязала вялікі шарсцяны шаль).—Ён-бы па-
ўздыхаў разам з табою,—альбо збрахаў-бы што-
небудзь.

— Як вы заўсёды строга пра яго выказваецца!
Сергей Петровіч—паважны чалавек.

— Паважны!—паўтарыла з дакорам бабуля.

— І як ён нябожчыку мужу быў адданы!—пра-
казала Мар'я Дзімітраўна:—да гэтага часу ўспом-
ніць пра яго раўнадушна не можа.

— Чаму не! Той яго за вушы з гразі выцягнуў,—

прамарытала Марфа Цімафееўна, і пруткі яшчэ шпарчэй заходзілі ў яе руках.

— Выглядзіць такім ціхоняй,—пачала яна зноў:— галава ўся сівая, а што рот адчыніць, то збрэша, альбо напляткарыць. А яшчэ стацкі советнік! Ну, і не дзіва: паповіч!

— Хто-ж без граха, цётка? Гэта слабасць у ім ёсць, вядома. Сергей Петровіч выхавання, вядома, не атрымаў, па-французску не гаворыць; але ён, воля ваша, слаўны чалавек.

— Так, ён ручкі ў цябе ўсё ліжа. Па-французску не гаворыць, якая бяда! Я сама не дужа ва французскім „дыялекце“. Лепей-бы ён ні па-якому не гаварыў, не хлусіў-бы. Ды вось ён, да рэчч, лёгкі на ўспамін,—дадала Марфа Цімафееўна, зірнуўшы на вуліцу.—Вось ён сігае, твой слаўны чалавек. Які доўгі, як бацяні!

Мар'я Дзімітраўна паправіла свае валасы. Марфа Цімафееўна з усмешкай паглядзела на яе.

— Што гэта ў цябе, нібы сівы волас, маці мая! Ты пасварыся на сваю Палашку. Што яна глядзіць?

— Ужо вы, цётка, заўсёды... —прамарытала з прыкрасцю Мар'я Дзімітраўна і застукала пальцамі па крэслу.

— Сергей Петровіч Гедэонаўскі! — прапішчэў чырвонашчокі казачок, выскачыўшы з-за дзвярэй

II

Увайшоў чалавек высокага росту ў акуратным сурдуце, кароценькіх нагавіцах, шэрых замшавых пальчатках і двух гальштуках — адным чорным зверху, другім белым знізу. Усё ў ім дыхала далікатнасцю і прыстойнасцю, пачынаючы з гожага твара і гладка прычосаных віскоў да ботаў без абсацаў і без рыпу. Ён пакланіўся спачатку гаспа-

дыні дома, потым Марфе Цімафееўне і, павольна сцягнуўшы пальчаткі, падышоў да ручкі Мар'і Дзімітраўны. Пацалаваўшы яе з пашанай і два разы адразу, ён сеў, не спяшаючыся, у крэсла, і, з усмешкай паціраючы самыя кончыкі пальцаў, праказаў:

— А Елізавета Міхайлаўна здаровы?

— Так, — адказала Мар'я Дзімітраўна: — яна ў садзе.

— І Елена Міхайлаўна?

— Леначка ў садзе таксама. — Ці няма якой навіны?

— Як не быць-с, як не быць-с, — адказаў госць, павольна міргаючы і выцягваючы губы. — Гм!.. Ды вось, калі ласка, ёсць навіна, і на дзіва: Лаўрэцкі Фёдар Іваныч прыехаў.

— Федзя! — ускрыкнула Марфа Цімафееўна. — Ды ты, можа, ці не выдумляеш, пане мой?

— Ніякім чынам-с, я іх самаасабіста бачыў.

— Ну, гэта яшчэ не даводзіны.

— Вельмі паздаравелі, — не пераставаў Гедэонаўскі, зрабіўшы выгляд, нібыта не чуў заўвагі Марфы Цімафееўны: — у плячах яшчэ шырэй сталі і румянец ва ўсю шчаку.

— Паздаравеў, — прамовіла з расстаноўкай Мар'я Дзімітраўна: — здаецца, з чаго-б яму здаравець?

— Так-с, — адказаў Гедэонаўскі: — іншы, на яго месцы, і ў свет паказацца пасароміўся-б.

— Гэта чаму? — перапыніла Марфа Цімафееўна: — гэта што за глупства? Чалавек звярнуўся на радзіму — куды-ж яму дзецца загадаецца? І хоць бы-ж ён у чым вінаваты быў!

— Муж заўжды вінаваты, васпані, асмелюся вам сказаць, калі жонка нядобра вядзе сябе.

— Гэта ты, мой пане, таму гаворыш, што сам жанаты не быў. — Гедэонаўскі прымушана ўсміхнуўся.

— Дазвольце пацікавіцца,—спытаў ён пасля невялікага маўчання:—каму прызначаецца гэты прыгожанькі шаль?

Марфа Цімафееўна хутка зірнула на яго.

— А таму прызначаецца—адказала яна:—хто ніколі не пляткарыць, не хітруе і не выдумляе, калі толькі ёсць на свеце такі чалавек. Федзю я ведаю добра; ён толькі тым і вінаваты, што песціў сваю жонку. Ну, ды і жаніўся ён па каханню, а з гэтых каханых шлюбаў нічога слухнага ніколі не выходзіць,—дадала бабуля, скосу зірнуўшы на Мар'ю Дзімітраўну і падымаючыся.— А ты цяпер, мой пане, на кім хочаш зубкі астры, хоць на мне; я пайду, перашкаджаць не буду.— І Марфа Цімафееўна пайшла.

— Вось яна заўжды так,—праказала Мар'я Дзімітраўна, праводзіўшы сваю цётку вачыма:— заўжды!

— Гады іхнія! Што рабіць-с!—заўважыў Гедэонаўскі.—Вось яны выказваюцца: хто не хітруе. Так, хто цяпер не хітруе?—век ужо такі.—Адзін мой прыяцель, вельмі паважны і, скажу вам, не малога чына чалавек, часта гаварыў: што цяпер, бач, курыца і тая з хітрыкамі да зярна падыходзіць: усё стараецца, як-бы з боку падыйсці. А як пагляджу я на вас, мая пані, характар-жа ў вас сапраўды анельскі, дазвольце-ж мне вашу бела-снежную ручку.

Мар'я Дзімітраўна слаба ўсміхнулася і працягнула Гедэонаўскаму сваю пульхную руку з адзеленым пятым пальчыкам. Ён прыклаўся да яе губамі, а яна падсунула да яго сваё крэсла і, злёжку нагнуўшыся, спытала ўпоўголаса:

— Так вы бачылі яго? Сапраўды ён—нішто, здаровы, вясёлы?

— Вясе́лы, нішто-с—адказаў Гедэонаўскі шэптам.

— А ці не чулі вы, дзе яго жонка цяпер?

— У апошні час у Парыжы была-с; цяпер,—чуваць, у італьянскую дзяржаву перасялілася.

— Гэта жахліва, проста,—Федзіна становішча; я не ведаю, як ён церпіць. Здараюцца, сапраўды, няшчасці з кожным; але-ж яго, можна сказаць, на ўсю Еўропу распублікавалі.

Гедэонаўскі ўздыхнуў.

— Так-с, так-с. Яна-ж, кажуць, і з артыстамі, і з піяністамі, і як там па-іхняму, з ільвамі ды з звырамі знаёмства вяла. Сорам згубіла зусім...

— Вельмі, вельмі шкада,—праказала Мар'я Дзімітраўна.—Па-сваяцку; ён-жа мне, Сергей Петровіч, вы ведаеце, унучатны пляменнік.

— Як-жа-с, як-жа-с. Як мне не ведаць-с усяго, што да вашай сям'і належыць? Што вы-сі!

— Прыдзе ён да нас,—як вы думаеце?

— Трэба думаць-с; аднак, яны чуваць, да сябе ў вёску збіраюцца.

Мар'я Дзімітраўна падняла вочы ў неба.

— Ах, Сергей Петровіч, Сергей Петровіч, як я падумаю, як нам, жанчынам, трэба асцярожна весці сябе!

— Жанчына жанчыне рознь, Мар'я Дзімітраўна. Ёсць, на жаль, такія—характару нясталага... ну, і гады; зноў-жа правілы не нададзены з маленства. (Сяргей Петровіч дастаў з кішэні клятчатую сінюю хустачку і пачаў яе разгортваць)—Такія жанчыны, вядома бываюць. (Сяргей Пятровіч паднёс куток хустачкі па чарзе да сваіх вачэй.)—Але наогул кажучы, калі разважаць, гэта значыць... пыл у горадзе незвычайны,—заклучыў ён.

— Матап, матап,—ускрыкнула, убягаючы ў пакой прыгожая дзяўчынка год адзінаццаці:—да нас Владзімір Нікалаіч верхам едзе!

Мар'я Дзімітраўна ўстала; Сергей Петровіч таксама ўстаў і пакланіўся.—Елене Міхайлаўне наша шанаванне,—праказаў ён і, адышоўшы ў бок дзеля прыстойнасці, узяўся смаркаць свой доўгі і правільны нос.

— Які ў яго цудоўны конь!—не пераставала дзяўчынка.—Ён зараз быў ля каліткі і сказаў нам з Лізай, што да ганка пад'едзе.

Пачуўся тупат капытоў і стройны верхавы на прыгожым гнедым кані паказаўся на вуліцы і спыніўся перад адчыненым акном.

III

— Добры дзень, Мар'я Дзімітраўна!—усклікнуў зычным і прыемным голасам верхавы.—Як вам падабаецца мая новая купля?

Мар'я Дзімітраўна падышла да акна.

— Добры дзень, Voldemar! Ах, які слаўны конь! У каго вы яго купілі?

— У рэманцёра... Дорага ўзяў, нягоднік.

— Як яго завуць?

— Арланд... Але гэта імя дурное; я хачу змяніць... Eh bien, eh bien, mon garçon¹... Які неспакойны?

Конь фыркаў, пераступаў нагамі і махаў апененай мордай.

— Леначка, пагладзьце яго, не бойцеся...

Дзяўчынка працягнула з акна руку, але Арланд раптам падняўся на дыбы і кінуўся ў бок. Верхавы не згубіўся, узяў каня ў шанкелі, выцяў яго бізунном па шыі і, не глядзячы на яго супраціўленне, паставіў яго зноў перад акном.

¹ Ну, ну, мой хлопчык... (фр).

— Prenez garde, prenez garde¹,— паўтарала Мар'я Дзімітраўна.

— Леначка, паглядзьце яго,— сказаў верхавы;— я не дазволю яму сваволіць.

Дзяўчынка зноў працягнула руку і нясмела кранула трапятаўшых ноздраў Арланда, які без перастанку ўздрыгваў і грыз цуглі.

— Брава!— усклікнула Мар'я Дзімітраўна;— а цяпер злазьце і прыходзьце да нас.

Верхавы ўдала павараціў каня, даў яму шпоры і, праскакаўшы кароткім галопам па вуліцы, уехаў на двор. Праз хвіліну ён убег, памахваючы прущікам, з дзвярэй прыхожай у гасціную; тымчасам на парозе другіх дзвярэй паказалася стройная, высокая чорнавалосая дзяўчына год дзевятнаццаці,— старэйшая дачка Мар'і Дзімітраўны, Ліза.

IV

Малады чалавек, з якім мы толькі што пазнаёмілі чытачоў, называўся Владзімір Нікалаевіч Паншын. Ён служыў у Пецярбургу чыноўнікам па асобых даручэннях у міністэрстве ўнутраных спраў. У горад О... ён прыехаў для выканання часовага казённага даручэння і знаходзіўся ў распараджэнні губернатара, генерала Зоненберга, якому даводзіўся дальнім сваяком. Бацька Паншына, адстаўны штабс-ротмістр, вядомы ігрок, чалавек з салодкімі вачыма, з змятым тварам і нервічнай дрыгатнёй у губах, увесь свой век цёрся між знаццю, наведваў англійскія клубы абодвух сталіц і лічыўся спрытным, не вельмі пэўным, але слаўным і сардэчным малым. Не гледзячы на ўсю сваю спрытнасць, ён знаходзіўся

¹ Сцеражыцеся, сцеражыцеся (фр.).

амаль заўсёды на самай мяжы галечы і пакінуў свайму адзінаму сыну маёмасць невялікую і рас-строеную. Але ён, па-свойму, патурбаваўся аб яго выхаванні: Владзімір Нікалаіч гаварыў па-французску вельмі добра, па-англійску добра, па-нямецку дрэнна. Так яно і належыць: прыстойным людзям сорамна добра гаварыць па-нямецку; але пускаць у ход германскае слоўца ў некаторых, у большасці забаўных выпадках—можна, *c'est même très chic*¹, як кажуць пецербургскія парыжане. Владзімір Нікалаіч з пятнаццацігадовага ўзросту ўжо ўмеў без замяшання ўвайсці ў любую гасціную, прыемна пакруціцца ў ёй і ў час выйсці. Бацька Паншына пакінуў сыну свайму шмат сувязей; картуючы між двума роберамі, альбо пасля ўдалага „вялікага шлема“, ён не ўпускаў выпадку запусціць слоўца пра свайго „Валодзьку“, якой-небудзь важнай асобе, аматару камерцыйных гульняў. З свайго боку, Владзімір Нікалаіч, у часе побыту ва універсітэце, адкуль ён вышаў з чынам сапраўднага студэнта, пазнаёміўся з некаторымі знатнымі маладымі людзьмі і пачаў бываць у лепшых дамах. Яго ўсюды ахвотна прымалі; ён быў вельмі гожа сабою, развязны, забаўны, заўсёды здаровы і на ўсё гатовы; дзе трэба—уважлівы, дзе можна—дзёрзкі, вельмі добры таварыш, *un charmant garçon*². Запаветная галіна адчынілася перад ім. Паншын хутка зразумеў сакрэт свецкай навукі; ён умеў пранікнуцца сапраўднай павагай да яе статутаў, умеў з поўсмяшлівай важнасцю займацца глупствам і зрабіць выгляд, што лічыць усё важнае за глупства, — танцаваў вельмі добра, апранаўся па-англійску. У ка-

¹ Гэта нават вельмі шыкозна (фр.).

² Слаўны малады чалавек (фр.).

роткі час ён набыў славу аднаго з самых абыходлівых і спрытных маладых людзей у Пецербургу. Паншын быў сапраўды вельмі спрытны,— не горш за бацьку; але ён быў таксама вельмі здольны. Да ўсяго ён быў здатны—ён хораша спяваў, жвава маляваў, пісаў вершы, вельмі нядрэнна іграў на сцэне. Яму ўсяго пайшоў дваццаць восьмы год, а ён быў ужо камер'юнкерам і чын меў досыць выдатны. Паншын цвёрда верыў у сябе, у свой розум, у сваю праніклінасць; ён ішоў уперад смела і весела, поўным махам; жыццё яго плыло, як па-маслу. Ён любіў падабацца ўсім, старому і малому, і выябражаў, што ведае людзей, асабліва жанчын: ён добра ведаў іх звычайныя слабасці. Як чалавек з нахілам да мастацтва, ён адчуваў у сябе і пал, і некаторую захопленасць і ўзнёсласць, і з прычыны гэтага дазваляў сабе розныя адступленні ад правіл: гуляў, знаёміўся з асобамі, не належыўшымі да свету і, наогул, трымаўся вольна і проста; але ў душы ён быў халодны і хітры, і ў часе самай буйнай гулянкі яго разумнае карае вочка ўсё пільнавала і выглядвала; гэты смелы, гэты вольны юнак ніколі не мог забыцца і захапіцца зусім. Да гонару яго трэба сказаць, што ён ніколі не выхваляўся сваімі перамогамі. У дом Мар'і Дзімітраўны ён папаў раз-жа пасля прыезду ў О... і неўзабаве асвойтаўся ў ім зусім. Мар'я Дзімітраўна была да яго вельмі прыхільна.

Паншын ветліва прывітаўся з усімі, хто знаходзіўся ў пакоі, паціснуў руку ў Мар'і Дзімітраўны і ў Лізаветы Міхайлаўны, злёгка патрапаў Гедэонаўскага па плячы і, завярнуўшыся на абсацах, злавіў Леначку за галаву і пацалаваў яе ў лоб.

— І вы не баіцеся ездзіць на такім ліхім кані?— спытала яго Мар'я Дзімітраўна.

— Змілуйцеся, ён вельмі ціхі, а вось я скажу вам, чаго я баюся: я баюся гуляць у прэферанс з Сергеем Петровічам; учора ў Беленіцных ён абгуляў мяне ўшчэнт.

Гедэонаўскі засмяўся тоненькім і ліслівым смяхам: ён падладжваўся да маладога бліскучага чыноўніка з Пецербурга, губернатарскага любімчыка. У размовах сваіх з Мар'яй Дзімітраўнай ён часта спамінаў пра незвычайныя здольнасці Паншына.— Вось-жа, размаўляў ён, як не пахваліць? І ў вышэйшай сферы жыцця паспявае малады чалавек, і службыць прыкладна і гордасці ні малейшай.— Аднак Паншына і ў Пецербургу лічылі добрым чыноўнікам: работа кіпела ў яго ў руках; ён гаварыў пра яе жартуючы, як гэта і належыць свецкаму чалавеку, не надаючаму асаблівага значэння сваёй працы, але быў „выканаўца“. Начальнікі любяць такіх падчынёных; сам ён не сумняваўся ў тым, што, калі захоча, будзе з часам міністрам.

— Вы пажадалі сказаць, што я абгуляў вас,—праказаў Гедэонаўскі:—а на прошлым тыдні хто ў мяне выйграў дванаццаць рублёў? Ды яшчэ...

— Злодзей, злодзей,—перапыніў яго Паншына з ласкавай, але ледзь-ледзь пагардлівай няветлівасцю і, не звяртаючы на яго болей увагі, падышоў да Лізы.

— Я не мог знайсці тут увертуру Оберона,—пачаў ён:—Беленіцына толькі хвасталася, што ў яе ўся класічная музыка,—на справе ў яе апрача полек і вальсаў нічога няма; але я ўжо напісаў у Маскву і праз тыдзень вы будзеце мець гэтую увертуру. Да рэчы,—прадаўжаў ён:—я напісаў учора новы раманс; словы таксама мае. Хочаце я вам спяю? Не ведаю, што з гэтага вышла; Беленіцына знайшла яго вельмі слаўным, але яе

словы нічога не значаць,—я жадаю ведаць ваш погляд. Аднак, я думаю, лепей пасля.

— Навошта-ж пасля?—умяшалася Мар'я Дзімітраўна:—чаму-ж не цяпер?

— Слухаю-с,—праказаў Паншын з нейкай светлай і салодкай усмешкай, якая ў яго і з'яўлялася і знікала раптам,—падсунуў каленкам крэсла. сеў за фартэп'яна і, узяўшы некалькі акордаў, запяяў, выразна аддзяляючы словы, наступны раманс:

„Луна плывет высоко над землею
Меж бледных туч;
Но движет с вышины волной морскою
Волшебный луч.
Моей души тебя признало море
Своей луной,
И движется—и в радости, и в горе—
Тобой одной.
Тоской любви, тоской немых стремлений
Душа полна;
Мне тяжело... но ты чужда смятений,
Как та луна“.

Другі куплет быў прапяяны Паншыным з асаблівым выяўленнем і сілай; у бурным акампаніменце чуліся пералівы хваляў. Пасля слоў: „мне цяжка“... ён уздыхнуў злёгка, апусціў вочы і панізіў голас—*piu mosso*¹. Калі ён скончыў, Ліза пахваліла матыў, Мар'я Дзімітраўна сказала: чароўна,—а Гедэонаўскі нават крыкнуў: захапляюча! і паэзія і гармонія аднолькава захапляючыя!.. Леначка з дзіцячым усхваленнем паглядзела на песняра. Словам, усім прысутным вельмі спадабаўся твор маладога дылетанта; але за дзвермі гасцінай у прыхожай стаяў толькі што прышоўшы ўжо стары чалавек, якому, мяркуючы па выразу яго панурыстага твару і руху плеч, раманс Паншына,

¹ Заміраючы (ит.).

хаця і вельмі слаўны, не даставіў прыемнасці. Пачакаўшы крыху і змахнуўшы пыл з ботаў грубай насавай хусткай, чалавек гэты раптам прыжмурыў вочы, хмура сціснуў губы, сагнуў сваю і без таго сутулую спіну і паволі ўвайшоў у гасціную.

— А! Хрыстафор Фёдарыч, добры дзень!—усклікнуў раней за ўсіх Паншын і хутка ўскочыў з крэсла.—Я і не падазраваў, што вы тут,—я-б пры вас нізавошта не адважыўся спяваць свой раманс. Я ведаю, вы не аматар лёгкай музыкі.

— Я не слухаль,—праказаў дурной расійскай мовай увайшоўшы чалавек і, прывітаўшыся з усімі, няўдала спыніўся сярод пакоя.

— Вы, мось'ё Лем,—сказала Мар'я Дзімітраўна:—прышлі даць лекцыю музыкі Лізе?

— Не, не Лісафет Міхайлаўне, а Елен Міхайлаўне.

— А! Ну, што-ж—добра. Леначка, ідзі наверх з п. Лемам.

Стары пайшоў-быў услед за дзяўчынкай, але Паншын спыніў яго.

— Не адыходзьце пасля лекцыі, Хрыстафор Фёдарыч,—сказаў ён:—мы з Лізаветай Міхайлаўнай сыграем бетховенскую санату ў чатыры рукі.

Стары прамармытаў сабе нешта пад нос, а Паншын прадаўжаў па-нямецку, дрэнна вымаўляючы словы:

— Мне Лізавета Міхайлаўна паказала духоўную кантату, якую вы ёй паднеслі,—надзвычайная рэч! Вы, калі ласка, не думайце, што я не ўмею цаніць сур'ёзную музыку,—наадварот: яна часам нудная, але вельмі карысная.

Стары пачырванеў да вушэй, кінуў ускосны зірк на Лізу і спешна вышаў з пакоя.

Мар'я Дзімітраўна папрасіла Паншына паўтарыць

раманс; але ён абвясціў, што не жадае абражаць вушэй вучонага немца, і прапанаваў Лізе заняцца бетховенскай санатай. Тады Мар'я Дзімітраўна ўздыхнула і з свайго боку прапанавала Гедэонаўскаму прайсціся з ёй па садзе.—Мне хочацца,—сказала яна,—яшчэ пагаварыць і парадзіцца з вамі аб бедным нашым Федзе—Гедэонаўскі ўхмыльнуўся, пакланіўся, узяў двума пальцамі свой капялюш з акуратна пакладзенымі на ім пальчаткамі і вышаў разам з Мар'яй Дзімітраўнай. У пакоі засталіся Паншын і Ліза; яна дастала і адкрыла санату; абое моўчкі селі за фартэп'яна.—Зверху даносіліся слабыя гукі гам, якія іграла няпэўнымі пальчыкамі Леначка.

V

Хрыстафор Тэадор Готліб Лем нарадзіўся ў 1786 годзе, у каралеўстве Саксонскім, у горадзе Хемніцы, ад бедных музыкантаў. Бацька яго іграў на валторне, маці на арфе; сам ён ужо на пятым годзе практыкаваўся на трох розных інструментах. Васьмі год ён асірацеў, а з дзесяці пачаў зарабляць сабе кавалак хлеба сваім мастацтвам. Ён доўга вёў вандроўнае жыццё, іграў усюды—і ў шынках, і на кірмашах, і на сялянскіх вяселлях, і на балах; нарэшце папаў у аркестр і, падымаючыся ўсё вышэй і вышэй, дасягнуў дырыжорскага месца. Выканаўца ён быў досыць слабы, але музыку ведаў грунтоўна. На дваццаць восьмым годзе перасяліўся ён у Расію. Яго выпісаў нейкі магнат, які сам не выносіў музыкі, але трымаў аркестр з чванства. Лем пражыў у яго год сем у якасці капельмайстра і адышоў ад яго з пустымі рукамі пан збанкрутаваў, хацеў даць яму на сябе вексель, але пасля адмовіў яму і ў гэтым,—словам, не за

плаціў яму ні граша. Яму радзілі выехаць; але ён не хацеў звярнуцца дадому жабраком з Расіі, з вялікай Расіі, гэтага залатога дна артыстаў; ён наважыўся застацца і спрабаваць сваё шчасце. У працягу дваццаці год бедны немец спрабаваў сваё шчасце: пабываў у розных паноў, жыў і ў Маскве, і ў губернскіх гарадах, цярпеў і зносіў шмат, зазнаў галечу, біўся як рыба аб лёд; але думка аб звароце на бацькаўшчыну не пакідала яго сярод усіх няшчасцяў, якія на яго звальваліся; яна толькі адна яго і падтрымлівала. Лёсу аднак не было пажадана парадаваць яго гэтым апошнім і першым шчасцем: 50-ці год, хворы, заўчасна састарэлы, затрымаўся ён у горадзе О... і застаўся ў ім назаўсёды, ужо канчаткова страціўшы ўсялякую надзею пакінуць ненавісную яму Расію і як-небудзь падтрымліваў лекцыямі сваё убогае існаванне. Аблічча Лема не настройвала на яго карысць. Ён быў невялікага росту, сутулы, з крыва высунутымі лапаткамі і ўцягненым жыватом, з вялікімі плоскімі ступнямі, з бледна-сінімі пазногцямі на цвёрдых, вечна сагнутых пальцах жылістых, чырвоных рук; твар меў зморшчаны, упалыя шчокі і сціснутыя губы, якімі ён бесперастанку рушыў і жаваў, што, пры яго звычайнай маўкліваці, рабіла ўражанне амаль злавеснае; сівыя яго валасы віселі пасмамі над невысокім лобам; як толькі што залітыя вугалькі, глуха тлелі яго маленькія нерухомыя вочкі; ступаў ён цяжка, на кожным кроку перакідваючы ўсё сваё непаваротнае цела. Некаторыя яго рухі нагадвалі нязграбнае чапурэнне савы ў клетцы, калі яна адчувае, што на яе глядзяць, а сама ледзь бачыць сваімі агромністымі, жоўтымі, пужліва і дрымотна міргаючымі вачыма. Застарэлае, бязлітаснае гора паклала на беднага музыкуса сваю незгладжальную пячаць,

скрывіла і знявечыла яго, і без таго мізэрную, постаць; але для таго, хто ўмеў не спыняцца на першых уражаннях, нешта добрае, сумленнае, штосьці незвычайнае прыкмячаюцца ў гэтым напалову зруйнаваным стварэнні. Прыхільнік Баха і Гендэля, знаўца сваёй справы, адароны жывым выябражэннем і той смеласцю думкі, якая даступна аднаму германскаму народу, Лем з часам—хто ведае?—стаў-бы ў шэрагу вялікіх кампазітараў сваёй бацькаўшчыны, калі-б жыццё інакш яго павяло; але не пад шчаслівай зоркай ён нарадзіўся! Ён шмат напісаў на сваім вяку—і яму не ўдалося ўбачыць ні аднаго свайго твора выдадзеным: не ўмеў ён узяцца за справу, як належыла, пакланіцца дарэчы, паклапаціцца ў час. Неяк, даўным-даўно таму назад, адзін яго прыхільнік і сябра, таксама немец і таксама бедны, выдаў за свой рахунак дзве яго санаты,—ды і тыя засталіся цалкам у сутарэннях музычных магазінаў; глуха і бяследна праваліліся яны, нібы іх ноччу нехта ў раку кінуў. Лем, нарэшце махнуў рукой на ўсё; да таго-ж і гады бралі сваё; ён зачарсцвеў, здранцвеў, як пальцы яго здранцвелі. Адзін з старой кухаркай, узятай з багадзельні (ён ніколі жанаты не быў), пражываў ён у О..., у невялікім доміку, недалёка ад Каліцінскага дома; шмат гуляў, чытаў біблію ды збор пратэстанскіх псальмаў, ды Шэкспіра ў Шлегелеўскім перакладзе. Ён даўно нічога не пісаў; але відаць Ліза, лепшая яго вучаніца, умела яго расшавяліць; ён напісаў для яе кантату, пра якую спам’януў Паншын. Словы гэтай кантаты былі ім запазычаны з збора псальмаў; некаторыя вершы ён сам прыдумаў. Яго спявалі два хоры,—хор шчасліўцаў і хор нешчасліўцаў; абое яны да канца пагаджаліся і спявалі разам: „Божа міласердны, злітуйся над намі грэшнымі і аджані ад нас усякія

благія думкі і земныя надзеі".—На загалоўным лісце, вельмі старанна напісаным і нават размалёваным, стаяла: „Толькі святыя справядлівы. Духоўная кантата. Напісана і прысвечана паніе Елізаветце Каліцінай, маёй любай вучаніцы, яе настаўнікам, Х. Т. Г. Лемам“. Слова: „Толькі святыя справядлівы“ і „Елізаветце Каліцінай“ былі акружаны праменнямі. Знізу было прыпісана: „Для вас адных, für Sie allein“—Вось таму Лем і пачырванеў і зірнуў скоса на Лізу; яму было вельмі балюча, калі Паншын загаварыў пры ім аб яго кантаце.

VI

Паншын гучна і рашуча ўзяў першыя акорды санаты (ён іграў другую руку), але Ліза не пачынала сваёй партыі. Ён спыніўся і паглядзеў на яе. Вочы Лізы, проста на яго накіраваныя, выяўлялі непрыемнасць; губы яе не ўсміхаліся, увесь твар быў строгі, амаль смутлівы.

— Што з вамі?—запытаў ён.

— Чаму вы не стрымалі свайго слова?—спытала яна.—Я вам паказала кантату Хрыстафора Фёдаравіча з тою ўмовай, каб вы не гаварылі яму пра яе.

— Вінават, Лізавета Міхайлаўна, — да рэчы прышлося.

— Вы яго засмуцілі—і мяне таксама. Цяпер ён і мне давяраць не будзе.

— Што-ж зробіце, Лізавета Міхайлаўна! З самага маленства не магу бачыць раўнадушна немца; так і падбухторвае мяне яго паддражніць.

— Што вы гэта кажаце, Владзімер Нікалаіч! Гэты немец, бедны, адзінокі, забіты чалавек—і вам яго не шкада? Вам хочацца дражніць яго?

Паншын збянтэжыўся.

— Вы праўду кажаце, Лізавета Міхайлаўна,—праказаў ён.—Усяму віною—мая вечная неабдуманасць. Не спрачайцеся са мною; я сябе добра ведаю. Шмат непрыемнасці мне нарабіла мая неабдуманасць. З яе ласкі я пачаў лічыцца за эгаіста.

Паншын памаўчаў. З чаго-б не пачынаў ён размову, ён звычайна канчаў тым, што гаварыў пра самога сябе, і гэта выходзіла ў яго неяк міла і мякка, сардэчна, нібы мімаволі.

— Вось у вашым доме,—прадоўжваў ён:—маці ваша, зразумела, да мяне вельмі прыхільна,—яна такая добрая; вы... аднак, я не ведаю вашага погляду пра мяне, але ваша цётка проста мяне выносіць не можа. Я яе таксама, мабыць, пакрыўдзіў якім-небудзь неабдуманым, дурным словам. Але-ж яна мяне не любіць, ці-ж не праўда?

— Так,—прамовіла Ліза з невялікай запінкай:—вы ёй не падабаецеся.

Паншын хутка правёў пальцамі па клавішах; ледзь прыкметная ўсмяшка прабегла па яго губах.

— Ну, а вы?—праказаў ён:—я вам таксама здаюся эгаістам?

— Я вас яшчэ мала ведаю,—адказала Ліза:—але я вас не лічу за эгаіста, я, наадварот, павінна быць удзячна вам...

— Ведаю, ведаю, што вы хочаце сказаць,—перапыніў яе Паншын і зноў прабегаў пальцамі па клавішах:—за ноты, за кнігі, якія я вам прыношу, за слабыя малюнкі, якімі я ўпрыгожваю ваш альбом, і гэтак далей і гэтак далей. Я магу ўсё гэта рабіць—і ўсё-такі быць эгаістам. Асмельваюся думаць, што вам не нудна са мною і што вы не лічыце мяне за дрэннага чалавека; але ўсё-ж вы думаеце, што я—як гэта сказана?—для краснага слоўца не пашкадую ні бацькі, ні прыяцеля.

— Вы няўважлівы і забыўчывы, як усе свецкія людзі,—праказала Ліза:—вось і ўсё.

Паншын крыху спахмурнеў.

— Паслухайце,—сказаў ён:—не будзем мы больш гаварыць пра мяне; пачнем іграць нашу санату. Пра адно толькі прашу я вас,—дадаў ён, разгладжваючы рукою лісты ляжаўшага на пюпітры сшытку;—думайце пра мяне, што хочаце, называйце мяне нават эгаістам—так і быць! але не называйце мяне свецкім чалавекам; гэтая мянушка мне ня-зносна... Anch'io sono pittore¹. Я таксама артыст, хаця дрэнны, і гэта, а менавіта тое, што я дрэнны артыст,—я вам давяду зараз-жа на справе. Пачнем-жа.

— Пачнем, калі хочаце,—сказала Ліза.

Першае *adagio* прайшло досыць удала, хаця Паншын неаднокраць памыляўся. Сваё і завучанае ён іграў вельмі міла, але разбіраў дрэнна. Аднак другая часць санаты—даволі шпаркае *allegro*—зусім не пайшла; на дваццатым такце Паншын, адстаўшы такты на два, не вытрымаў і са смехам адсунуў сваё крэсла.

— Не!—усклікнуў ён:—я не магу сёння іграць; добра, што Лем нас не чуў: ён-бы страціў прытомнасць.

Ліза ўстала, закрыла фартэп'яна і абярнулася да Паншына!

— Што-ж мы будзем рабіць?—спытала яна.

— Пазнаю вас у гэтым запытанні! Вы ніяк не можаце сядзець склаўшы рукі. Што-ж, калі хочаце, давайце маляваць, пакуль яшчэ не зусім сцямнела. А можа, другая муза—муза малявання—як гэта яе звалі? забыўся... будзе да мяне прыхільней.

¹ Я таксама мастак (іт.).

Дзе ваш альбом? Здаецца, там мой малюнак няскончаны.

Ліза пайшла ў другі пакой за альбомам, а Паншын, застаўшыся адзін, дастаў з кішэні баціставую хустку, пацёр сабе пазногці і паглядзеў неяк скасіўшыся, на свае рукі. Яны ў яго былі вельмі прыгожыя і белыя; на вялікім пальцы левай рукі насіў ён кручаны залаты персцень. Ліза звярнулася; Паншын падсеў да акна, разгарнуў альбом.

— Ага!—усклікнуў ён:—я бачу, вы пачалі змалёўваць мой малюнак—і добра! Вельмі добра. Вось тут толькі—дайце аловак—не досыць моцна пакладзены цені. Глядзіце.

І Паншын размашыста паклаў некалькі даўгіх штрыхоў. Ён заўжды маляваў адзін і той жа пейзаж: на першым плане вялікія растрапаняныя дрэвы, воддаль паляну, і зубчастыя горы на небасхіле, Ліза глядзела праз яго плячо на яго работу.

— У малюнку, ды і наогул у жыцці,—гаварыў Паншын, згінаючы галаву і направа, і налева,—лёгкасць і смеласць—першая рэч.

У гэты момант у пакой увайшоў Лем і, суха пакланіўшыся, хацеў выйсці; але Паншын кінуў альбом і аловак у бок і перапыніў яму дарогу.

— Куды ж вы, любы Хрыстафор Фёдарыч? Хіба вы не застаецеся чай піць?

— Мне дадому,—прагаварыў Лем хмурым голасам:—галава баліць.

— Ну, што за глупства,—застаньцеся. Мы з вамі паспрачаемся пра Шэкспіра.

— Галава баліць,—паўтарыў стары.

— А мы без вас узяліся-былі за бетховенскую санату,—не пераставаў Паншын, ветліва ўзяўшы яго за талію і светла ўсміхаючыся:—але справа зусім на лад не пайшла. Уявіце, я не мог дзве ноты ўраз узяць правільна.

— Вы-бы зноў праспяваў сфой раманцэ лепш,— адказаў Лем, адводзячы рукі Паншына і вышаў вон.

Ліза пабегла ўслед за ім. Яна дагнала яго на ганку.

— Хрыстафор Фёдарыч, паслухайце,—сказала яна яму па-нямецку, праводзячы яго да варот па зялёнай кароткай мураве двара:—я вінавата перад вамі—даруйце мне.

Лем нічога не адказаў.

— Я паказала Владзіміру Нікалаічу вашу кантату; я была ўпэўнена, што ён яе ацэніць,—і яна, сапраўды, вельмі яму спадабалася.

Лем спыніўся.

— Гэта нішто,—сказаў ён па-руску і потым дадаў на роднай сваёй мове:—але ён не можа нічога разумець; як вы гэтага не бачыце? Ён дылетант—і ўсё тут!

— Вы да яго несправядлівы,—адказала Ліза:—ён усё разумее і сам амаль усё можа зрабіць.

— Так, усё другі нумар, лёгкі тавар, спешная работа. Гэта падабаецца, і ён падабаецца, і сам ён гэтым задаволен,—ну, і брава. А я не злуюся; гэта кантата і я—мы абое старыя дурні; мне крыху сорамна, але гэта нішто.

— Даруйце мне, Хрыстафор Фёдарыч,—праказала зноў Ліза.

— Нічога, нічога,—паўтарыў ён зноў па-руску:—вы добрая дзяўчына... а вось нехта да вас ідзе. Бывайце. Вы вельмі добрая дзяўчына.

І Лем прыспешным крокам накіраваўся да варот, у якія ўваходзіў нейкі невядомы яму чалавек, у шэрым паліто і шырокім саламяным капялюшы. Ветліва пакланіўшыся яму (ён кланяўся ўсім новым асобам у горадзе О...; ад знаёмых ён адварочваўся на вуліцы—такое ўжо ён узяў сабе

правіла), Лем прайшоў міма і знікнуў за плотам. Незнаёмы з здзіўленнем паглядзеў яму ўслед і, угледзеўшыся ў Лізу, падышоў проста да яе.

VII

— Вы мяне не пазнаеце,—праказаў ён, здымаючы капялюш:—а я вас пазнаў, дармо, што ўжо восем год мінула з таго часу, як я вас бачыў у апошні раз. Вы былі тады дзіця. Я Лаўрэцкі, Маці ваша дома? Можна яе бачыць?

— Маці будзе вельмі рада,—адказала Ліза:—яна чула пра ваш прыезд.

— Вас жа, здаецца, завуць Елізаветай?—праказаў Лаўрэцкі, уыходзячы па ступеньках ганка.

— Так.

— Я памятаю вас добра; у вас ужо тады быў такі твар, якога не забудзеш; я вам тады вазіў цукеркі.

Ліза пачырванела і падумала: які ён дзіўны. Лаўрэцкі, спыніўся на хвіліну ў прыхожай. Ліза ўвайшла ў гасціную, дзе чуўся голас і рогат Паншына; ён расказваў нейкую гарадскую плётку Мар'е Дзімітраўне і Гедэонаўскаму, якія паспелі ўжо звярнуцца з саду, і сам гучна смяўся таму, што расказваў. Пры прозвішчы Лаўрэцкага Мар'я Дзімітраўна ўся ўспалахнулася, збляднела і пайшла да яго насустрач.

— Добры дзень, добры дзень, мой любы cousin!¹—усклікнула яна расцягненым і амаль слязлівым голасам:—як я рада вас бачыць.

— Добры дзень, мая добрая кузіна,—адказаў Лаўрэцкі і прыязна паціснуў яе працягнутую руку:—як вас бог мілуе?

¹ Стрыечны брат (фр.).

— Сядайце, сядайце, мой дарагі Фёдар Іваныч. Ах, як я рада! Дазвольце, па-першае, пазнаёміць вас з маёю дачкою, Лізаю...

— Я ўжо сам адрэкаменлаваўся Лізавецце Міхайлаўне,—перапыніў яе Лаўрэцкі.

— Мс'ё Паншын... Сергей Петровіч Гедэонаўскі... Ды сядайце-ж! Гляджу я на вас і, праўда, нават вачам не веру. Як здароўе ваша?

— Як бачыце: працвітаю. Ды і вы, кузіна,—як бы вас не сурочыць,—не пахудалі за гэтыя восем год.

— Як падумаеш: сколькі часу не бачыліся,—задумліва праказала Мар'я Дзімітраўна.—Вы адкуль цяпер? Дзе вы пакінулі... прынамсі я хацела сказаць,—спешна паправілася яна:—я хацела сказаць, ці надоўга вы да нас?

— Я прыехаў цяпер з Берліна,—адказаў Лаўрэцкі:—і заўтра ж адпраўляюся ў вёску,—мабыць надоўга.

— Вы, вядома, у Лаўрыках будзеце жыць?

— Не, не ў Лаўрыках; а ёсць у мяне, вёрст за дваццаць пяць адсюль, вёска; так я туды еду.

— Гэта вёска, што вам ад Глафіры Петроўны дасталася?

— Тая самая.

— Змілуйцеся, Фёдар Іваныч! У вас у Лаўрыках такі цудоўны дом.

Лаўрэцкі ледзь-ледзь нахмурыў бровы.

— Так... але і ў той вёсцы ёсць флігелёк; а мне покуль больш нічога не трэба. Гэта месца—для мяне цяпер самае выгоднае.

Мар'я Дзімітраўна зноў да таго замяшалася, што нават выпрасталася і рукі развяла. Паншын прышоў ёй на дапамогу і распачаў гутарку з Лаўрэцкім. Мар'я Дзімітраўна супакоілася, апусцілася на спінку крэсла і толькі зрэдку ўстаўляла сваё слоўца; але пры гэтым так жаласліва глядзела

на свайго гасця, так значна ўздыхала і так тужліва пакачвала галавой, што той, нарэшце, не сцярпеў і даволі рэзка запытаў яе: ці здарова яна?

— Слава богу,—адказала Мар'я Дзімітраўна:— а што?

— Так, мне здалося, што вам не па сабе.

Мар'я Дзімітраўна зрабіла выгляд горды і крыху пакрыўджаны. „А калі так, падумала яна: мне зусім усё роўна: відаць табе, пане мой, усё як з гуся вада; іншы з гора счыхнуў-бы, а цябе яшчэ разнесла“. Мар'я Дзімітраўна сама з сабою не іграмонілася; уголас яна гаварыла больш далікатна.

Лаўрэцкі, сапраўды, не быў падобны на ахвяру лёсу. Ад яго чырвонашчокага, чыста рускага твара, з вялікім белым лобам, крыху тоўстым носам і шырокімі правільнымі губамі, так і веяла стэпавым здароўем, моцнай доўгавечнай сілай. Цэла-складу ён быў вельмі добрага,—і бялявыя валасы кучаравіліся на яго галаве, як у юнака. У адных толькі яго вачах, блакітных, выпуклых і крыху нерухомах, заўважалася альбо задумлёнасць, альбо стомленасць і голас яго гучэў залішне роўна.

Паншын тым часам не пераставаў падтрымліваць гутарку. Ён пачаў размову пра выгоды цукраварэння, пра якое нядаўна прачытаў дзве французскія брашуркі, і з спакойнай скромнасцю ўзяўся выкладаць іх змест, не спамінаючы, аднак, пра іх ні адзіным словам.

— Але-ж гэта Федзя!—пачуўся раптам у суседнім пакоі за поўадчыненымі дзвярмі, голас Марфы Цімафееўны:—Федзя! праўда!—і бабуля жвава ўвайшла ў гасціную. Лаўрэцкі не паспеў яшчэ падняцца з крэсла, як яна ўжо абняла яго.—Пакажы-ж ты сябе, пакажы,—праказала яна, адсоўваючыся ад яго твара.—Э! Ды які-ж ты слаўны. Пастарэў, а зусім не падурнеў, праўда! Ды што

ты рукі мне цалуеш. Ты мяне самую цалуй, калі табе мае зморшчаныя шчокі не агідны. Мабыць, не спытаў пра мяне: ці жыва цётка? А ты-ж у мяне на руках нарадзіўся, жэўжык гэтакі. Ну, ды гэта ўсё роўна; дзе табе было пра мяне ўспомніць! Толькі ты разумніца, што прыехаў. А што, маці мая,—дадала яна, зварочваючыся да Мар'і Дзімітраўны:—пачаставала ты яго чым-небудзь?

— Мне нічога не трэба,—спешна прагаварыў Лаўрэцкі.

— Ну, хоць чаю напіся, мой пане. Божа-ж мой! Прыехаў няма-ведама скуль і чашкі чаю яму не дадуць. Ліза, ідзі паклапаціся ды хутчэй. Я памятую, маленькі ён быў абжора страшэнны, ды і цяпер, мабыць, пад'есці любіць.

— Маё шанаванне, Марфа Цімафееўна,—праказаў Паншын, набліжаючыся збоку да расчуленай бабулі і нізка кланяючыся.

— Прабачце мяне, пане мой,—адказала Марфа Цімафееўна:—не заўважыла вас на радасці. На маці ты сваю падобны зрабіўся, на галубачку,—не пераставала яна, зноў звярнуўшыся да Лаўрэцкага:—толькі нос у цябе бацькаў быў, бацькаўскім і застаўся. Ну—і надоўга ты да нас?

— Я заўтра еду, цётка.

— Куды?

— Да сябе, у Васільеўскае.

— Заўтра?

— Заўтра.

— Ну, калі заўтра, так заўтра. З богам,—табе лепей ведаць. Толькі ты, глядзі, зайдзі развітацца.—Бабуля патрапала яго па шчацэ. Не думала я дачакацца цябе; і ні тое, каб я паміраць збіралася; не—мяне яшчэ гадоў на дзесяць, мабыць, хопіць—усе мы, Пестовы, жывучыя. Дзед твой нябожчык, бывала, двухыльнымі нас называў;

але-ж бог цябе ведаў, колькі-б ты яшчэ загра-
ніцай прабадзяўся. Ну, а малайчына ты, малай-
чына; мабыць, па-ранейшаму дзесяць пудоў ад-
ной рукой падымаеш? Твой бацька нябожчык,
выбачай, які ні быў свавольны, а добра зрабіў,
што швейцарца табе наняў; памятаеш, вы з ім на
кулачкі біліся; гімнастыкай, ці што, гэта назы-
ваецца?—але, аднак, што гэта я так раскудахта-
лася; толькі п. Паншыну (яна ніколі не называла
яго, як трэба Паншыным) разважаць перашко-
дзіла. А, прынамсі, давайце мы лепей чай піць; ды
на тэрасу пойдзем, яго любага, піць; у нас вяр-
шкі малочныя добрыя—не тое, што ў вашых Лон-
данах ды Парыжах. Пойдзем, пойдзем, а ты, Фе-
дзюша, дай мне руку. О! Ды якая-ж яна ў цябе
тоўстая! Мабыць з табою не павалішся.

Усе ўсталі і адправіліся на тэрасу, за выключ-
эннем Гедэонаўскага, які цішком вышаў. На пра-
цягу ўсёй размовы Лаўрэцкага з гаспадыняй дома,
з Паншыным і Марфай Цімафееўнай, ён сядзеў
у куточку, уважліва міргаючы і з дзіцячай ціка-
васцю выцягнуўшы губы: ён спяшыў цяпер рас-
паўсюдзіць вестку пра новага гасця па горадзе.

* * *

Тым-жа днём, аб адзінаццатай гадзіне вечара,
вось што адбывалася ў доме пані Каліцінай. Унізе,
на парозе гасцінай, улучыўшы ўдзячны момант,
Владзімір Нікалаіч развітваўся з Лізай і гавя-
рыў ёй, трымаючы яе за руку: вы ведаеце хто
мяне вабіць сюды; вы ведаеце, чаму я без пера-
станку езджу ў ваш дом; навошта тут словы, калі
і так усё зразумела? Ліза нічога не адказвала яму
і, не ўсміхаючыся, злёгка ўзняўшы бровы і чыр-
ванеючы, глядзела на падлогу, але не адымала

сваёй рукі,—а на версе, у пакоі Марфы Цімафе-
еўны, пры святле лампадкі, вісеўшай перад ця-
нымі старымі абразамі, Лаўрэцкі сядзеў на крэсле,
аблакаціўшыся на калені і паклаўшы твар на рукі;
бабуля, стоячы перад ім, зрэдку і моўчкі гладзіла
яго па валасах. Больш гадзіны правёў ён у яе,
развітаўшыся з гаспадыняй дома; ён амаль нічога
не сказаў сваёй старой добрай прыяцельніцы, і
яна яго не распытвала... Ды і навошта было га-
варыць, пра што распытваць? Яна і так усё ра-
зумела, яна і так спачувала ўсяму, чым перапаў-
нялася яго сэрца.

VIII

Фёдар Іваныч Лаўрэцкі (мы павінны папрасіць
у чытача дазволу перарваць часова ніць нашага
аповядання) паходзіў ад старага дваранскага роду.
Роданачальнік Лаўрэцкіх выехаў у княжэнне Ва-
сілія Цёмнага з Прусіі і быў узнагароджаны двума
стамі чверцямі зямлі ў Бежацкім вярху. Шмат
хто з яго патомкаў лічыліся ў розных службах,
сядзелі пад князямі і людзьмі знатнымі на далё-
кіх ваеводствах; але ні адзін з іх не падняўся
вышэй за стольніка і не набыў значнай маёмасці.
Багацей і выдатней за ўсіх Лаўрэцкіх быў родны
прадзед Фёдара Іваныча, Андрэй, чалавек жор-
сткі, дзёрзкі, разумны і хітры. Да цяперашняга
дня не змаўкала слава пра яго свавольства, пра
шалёны яго характар, нечуваную шчодрасць і хи-
васць няўтольную. Ён быў вельмі тоўсты і высокі
ростам, з твара смуглы і безбароды, шапялявіў
і здаваўся санлівым; але чым ён цішэй гаварыў,
тым больш дрыжэлі ўсе вакол яго. Ён і жонку
дастаў сабе пад пару. Верлавокая, з каршуновым
носам, з круглым жоўтым тварам, цыганка родам,

запальчывая і мсцівая, яна ні ў чым не спускала мужу, які ледзь не змарыў яе і якога яна не перажыла, хаця вечна з ім сварылася. Сын Андрэя, Пётр, Фёдараў дзед, быў непадобны на свайго бацьку: гэта быў просты, стэпавы барын, даволі свавольны, крыкун, грубы, але не блгі, гасцінны і псовы паляўнічы. Яму было за трыццаць год, калі ён атрымаў у спадчыну ад бацькі дзве тысячы душ у добрым стане; але ён хутка іх распусціў,—часткова прадаў свой маёнтак, дворню збалаваў. Як тараканы спаўзаліся з усіх бакоў знаёмыя і незнаёмыя дробныя людзі ў яго шырокія, цёплыя і неахайныя пакоі; усё гэта пад'ядала чым папала, але да-сыта, напівалася да п'яна і цягнула вон, што магло, услаўляючы і ўсхваляючы ласкавага гаспадара; і гаспадар, калі быў не ў гуморы, таксама ўсхваляў сваіх гасцей, абзываючы дармаедзімі і злыднямі, а без іх нудзіўся. Жонка Пётра Андрэяча была ціхоня; ён узяў яе з суседняй сям'і па выбару бацькі і наказу; звалі яе Анна Паўлаўна. Яна ні ў вошта не мяшалася, гасцінна прымала гасцей і ахвотна сама выязджала, хаця пудрыцца, па яе словах, было для яе смерцю. Паставяць табе, расказвала яна ў старасці, лямцавы шлык на галаву, валасы ўсе зачэшучь угару, салам вымажучь, мукой пасыплюць, жалезных шпілек наторкаюць,—не адмнешся потым; а ў гасці без пудры нельга,—пакрыўдзяцца,—пакута!—Яна любіла катацца на рысаках, у карты гатова была гуляць з раніцы да вечара, і заўжды, бывала, закрывала рукою запісаны на яе капеечны выйгрыш, калі муж падыходзіў да картачнага стала; а ўвесь свой пасаг, усе грошы аддала яму ў безадказнае распараджэнне. Яна прыжыла з ім двух дзяцей: сына Івана, Фёдарава бацьку, і дачку Глафіру. Іван выхоўваўся не дома, а ў багатай, старой

цёткі, князеўны Кубенскай: яна прызначыла яго сваім наследнікам (без гэтага бацька яго не адпусціў-бы); адзявала яго як ляльку, наймала яму ўсялякіх настаўнікаў, прыставіла да яго гувэрнэра, француза, былога аббата, вучня Жан-Жака Руссо, нейкага т-г Courtin de Vaucelles, спрытнага і тонкага шэльму,—самую, як яна выказвалася, *fine fleur*¹ эміграцыі,—і скончыла тым, што ледзь не ў семдзесят год вышла замуж за гэтага „финь-флёра“; перавяла на яго імя ўсю сваю маёмасць і неўзабаве потым, нафарбаваная, надушаная амброй à la Richelieu, акружаная арапчонкамі, тонканогімі сабачкамі і крыклівымі папугаямі, памёрла на шоўкавай крывой канаве часоў Людовіка XV, з эмалевай табакеркай работы Пеціто ў руках,—і памёрла, пакінутая мужам; ліслівы пан Куртэн палічыў за лепшае выехаць у Парыж з яе грашмі. Івану пайшоў усяго дваццаты год, калі гэты нечаканы ўдар (мы гаворым пра шлюб князеўны, не пра яе смерць) над ім выбухнуў: ён не захацеў застацца ў цёткіным доме, дзе ён з багатага наследніка раптоўна абярнуўся ў нахлебніка; у Пецербургу свет, у якім ён вырас, перад ім зачыніўся; да службы з нізкіх чыноў, цяжкай і цёмнай, ён адчуваў агіду (усё гэта адбывалася ў самым пачатку царавання імператара Александра);—давялося яму, мімаволі, звярнуцца ў вёску, да бацькі. Брудна, бедна, дрэнна здалося яму роднае гняздо: глуш і копаць стэпавага жыцця-быцця на кожным кроку яго абражалі; нуда яго грызла; але і на яго ўсе ў доме, апрача мацеры, непрыхільна глядзелі. Бацьку не падабаліся яго сталічныя звычаі, яго фракі, жабо, кнігі, яго флейта, яго акуратнасць, у якой нездарма адчувалася яму гід-

¹ Лепшая кветка (фр.).

лівасць; ён вельмі часта скардзіўся і бурчэў на сына.— „Усё тут не па ім,—гаварыў ён:—за сталом чудачыць, не есць, людскога паху, духаты выносіць не можа, выгляд п'яных яго расстрайвае, біцца пры ім таксама не смей, службыць не хоча: слабы, бач, здароўем; іш-ты, далікатнік гэтакі! А ўсё таму, што Вольтэр у галаве сядзіць“. Стары асабліва не любіў Вольтэра, ды яшчэ „ізувера“ Дыдэрота, хаця ні аднаго радка з іх твораў не прачытаў: чытаць было не па яго галіне. Пётр Андрэіч не памыляўся: сапраўды, і Дыдэрот і Вольтэр сядзелі ў галаве яго сына, і не яны адны— і Руссо, і Рэйналь, і Гельвецый, і шмат іншых, падобных на іх, аўтароў сядзелі ў яго галаве,—але ў адной толькі галаве. Былы настаўнік Івана Петровіча, адстаўны аббат і энцыклапедыст задаволіўся тым, што ўліў цалкам у свайго выхаванца ўсю мудрасць XVIII века, і ён так і хадзіў напоўнены ёю; яна заставалася ў ім, не змяшаўшыся з яго кроўю, не пранікнуўшы ў яго душу, не выявіўшыся моцным пераконаннем... Ды і ці магчыма было патрабаваць пераконанняў ад маладога хлапца 50 год таму назад, калі мы яшчэ і пяпер не дараслі да іх! Наведвальнікам бацькавага дому Іван Петровіч таксама перашкаджаў, ён імі грэбаваў, яны яго баяліся,—я з сястрой Глафірай, якая была на дванаццаць год старэйшая за яго, ён не сышоўся зусім. Гэтая Глафіра была дзіўнае стварэнне: непрыгожая, гарбатая, худая, з шырокаадчыненымі, строгімі вачыма і сціснутым тонкім ротам; яна тварам, голасам, нязграбнымі хуткімі рухамі нагадвала сваю бабуку, цыганку, жонку Андрэя. Настойлівая, уладалюбная, яна і слухаць не хацела пра замужаства. Зварачэнне Івана Петровіча ёй было не па душы; покуль князеўна Кубенская трымала яго ў сябе, яна спадзявалася

атрымаць, прынамсі, палову бацькавага маёнтка: яна і па скупасці была падобна на бабку. Звыш таго, Глафіра зайздросціла брату: ён так быў асвечан, так добра гаварыў па-французску, з парыжскім вымаўленнем, а яна ледзь умела сказаць: „бонжур“¹ ды „коман ву портэ ву?“² Праўда, бацькі яе па-французску зусім не разумелі,—ды з гэтага ёй не было лягчэй. Іван Петровіч не ведаў, куды дзецца з тугі і нуды; бязвыезна год правёў ён у вёсцы, ды і той здаўся яму за дзесяць год. Толькі з мацер’ю сваёй ён і адвадзіў душу, і цэлымі галзінамі сядзеў у яе нізкіх пакоях, слухаючы нямудрую гутарку добрай жанчыны і пад’ядаючы варэння. Здарылася так, што ў ліку пакаёвак Анны Паўлаўны была адна вельмі прыгожанькая дзяўчына, з яснымі, ціхімі вочкамі і тонкімі рысамі твара; звалі яе Малання, разумніца і скромніца. Яна з першага разу ўпадабалася Івану Петровічу; і ён пакахаў яе: ён пакахаў яе нясмелую хаду, сарамлівыя адказы, ціхі галасок, ціхую ўсмешку; з кожным днём яна яму здавалася мілей. Яна прывязалася да Івана Петровіча ўсёю сілаю душы, як толькі рускія дзяўчыны ўмеюць прывязвацца—і аддалася яму. У памешчычым вясковым доме ніякі сакрэт доўга трымацца не можа: неўзабаве ўсе даведаліся пра сувязь маладога паніча з Маланняй; вестка пра гэту сувязь дайшла, нарэшце, да самага Петра Андрэіча. У другі час ён, мабыць, не звярнуў-бы ўвагі на такую нязначную справу; але ён даўно злаваўся на сына і ўзрадваўся выпадку прысароміць пецербургскага мудраца і франта. Падняўся гвалт, крык і вэрхал; Малання зачынiлі ў чулан; Івана Петровіча патрабавалі да бацькі. Анна Паў-

¹ Добры дзень (фр.).

² Як вы маецца? (фр.).

лаўна таксама прыбегла на шум. Яна паспрабавала-была заспакоіць мужа, але Пётр Андрэіч ужо нічога не слухаў. Каршуном накінуўся ён на сына, дакараў яго ў распусце, у бязбожніцтве, у прытворнасці; да рэчы выліў на ім усю накіпеўшую злосць супроць князеўны Кубенскай, асыпаў яго абразлівымі словамі. Спачатку Іван Петровіч маўчаў і цяпеў, але калі бацька ўздумаў пагражаць яму ганебным пакараннем, ён не сцяпеў. „Ізувер Дыдэрот зноў на сцэне,—падумаў ён,—так пушчу-ж я яго ў справу, пачакайце; я вас усіх, здзіўлю“. І тут-жа спакойным, роўным голасам, хоць з унутраным трапятаннем ва ўсіх членах, Іван Петровіч абвясціў бацьку, што ён дарэмна папікае яго ў распусце; што хаця ён не намеран апраўдваць сваю віну, але гатоў яе выправіць і тым ахвотней, што адчувае сябе вышэй за ўсялякія ўмоўнасці, а менавіта—гатоў ажаніцца з Маланьняй. Праказаўшы гэтыя словы, Іван Петровіч, бясспрэчна, дасягнуў сваёй мэты: ён да таго здзівіў Пётра Андрэіча, што той вочы вытарашчыў і анямеў на момант; але зараз-жа схамянуўся, і як быў, у кажушку на вавёрчатых меху і ў чаравіках на босую нагу, так і кінуўся з кулакамі на Івана Петровіча, які, як знарок, у той дзень прычасаўся à la Titus і надзеў новы англійскі сіні фрак, боты з кутасікамі і франтаўскія ласіныя нагавіцы ў абліпку. Анна Паўлаўна залемантавала і закрыла твар рукамі, а сын яе пабег праз увесь дом, выскачыў на двор, кінуўся ў гарод, у сад, праз сад выляцеў на дарогу, і ўсё бег, не азіраючыся, покуль, нарэшце, перастаў чуць за сабою цяжкі тупат бацькавых шагоў і яго ўзмоцненыя перарыўчатыя крыкі... — Стой, шальмец! — крычаў ён, — стой! пракляну! — Іван Петровіч схаваўся ў суседняга аднадворца, а Пётр Андрэіч звяр-

нуўся дадому вельмі змораны і ў поце, абвясціў, ледзь пераводзячы дыханне, што пазбаўляе сына благаславення і спадчыны, загадаў спаліць усе яго бязглуздыя кнігі, а дзеўку Маланню неадкладна саслаць у дальнюю вёску. Знайшліся добрыя людзі, адшукалі Івана Петровіча, паведамлілі яго пра ўсё. Прысаромлены, раз'юшаны, ён пакляўся адпомсціць бацьку і той-жа ноччу, падпільнаваўшы сялянскую фурманку, на якой везлі Маланню, адбіў яе гвалтам, паскакаў з ёю ў бліжэйшы горад і ўзяў з ёю шлюб. Грошы яму пазычыў сусед, вечна п'яны і найдабрэйны адстаўны марак, страшэнны аматар да ўсялякай, як ён выказваўся, шляхетнай гісторыі. На другі дзень Іван Петровіч напісаў кпліва-халодны і ветлівы ліст Пётру Андрэічу, а сам адправіўся ў вёску, дзе жыў яго траюрадны брат Дзімітры Пестоў з сваёй сястрою, ужо знаёмай чытачам, Марфай Цімафеўнай. Ён расказаў ім усё, абвясціў, што хоча ехаць у Пецербург шукаць месца, і папрасіў іх хоць на час прытуліць яго жонку. Пры слове: жонка—ён заплакаў горка і, не глядзячы на сваю сталічную асвету і філасофію, зніжана, небаракаму русачком пакланіўся сваякам у ногі, і нават стукнуўся аб падлогу лобам. Пестовы, людзі жаласлівыя і добрыя, ахвотна згадзіліся на яго просьбу; ён пражыў у іх тыдні тры, цішком чакаючы адказу ад бацькі; але адказу не прышло і прыйсці не магло. Пётр Андрэіч, даведаўшыўся пра шлюб сына, злёг у пасцель і забараніў успамінаць пры сабе імя Івана Петровіча, толькі маці, цішком ад мужа, пазычыла ў благачыннага і прыслала 500 рублёў асігнацыямі, ды абразок яго жонцы; напісаць яна пабаялася, але загадала сказаць Івану Петровічу праз пасланага сухарлявага мужычка, умеўшага хадзіць за суткі па шэсцьдзсят вёрст, каб

ён не вельмі засмучаўся, што бог дасць, усё будзе добра і бацька зменіць гнеў на міласць; што і ёй іншая нявестка была-б пажаданей, але што відаць богу так было патрэбна, а што яна пасылае Маланні Сергееўне сваё матчына благаслаўненне. Сухарлявы мужычок узяў рубель, папрасіў дазволу пабачыцца з новай паняй, якой ён даводзіўся кумам, пацалаваў у яе ручку і пабег назад.

А Іван Петровіч адправіўся ў Пецербург з лёгкім сэрцам. Невядомая будучыня яго чакала; беднасць, можа быць, пагражала яму, але ён развітаўся з ненавісным вясковым жыццём, а галоўнае—не выдаў сваіх настаўнікаў, сапраўды „пусціў у ход“ і апраўдаў на справе Руссо, Дыдэрота і la Déclaration des droits de l'homme¹. Пачуццё выкананага абавязку, перамогі, пачуццё гордасці напаўняла яго душу; ды і разлука з жонкай не вельмі палохала яго; яго-б хутчэй засмуціла неабходнасць заўсёды жыць з жонкаю. Тая справа была зроблена; трэба было ўзяцца за іншыя справы. У Пецербургу, супроць яго ўласных чаканняў, яму пашанцавала: князеўна Кубенская, якую мос'ё Куртэн паспеў ужо кінуць, але якая не паспела яшчэ памерці,—каб чым-небудзь загладзіць сваю віну перад пляменнікам, адрэкамендавала яго ўсім сваім прыяцелям і падарыла яму 5000 рублёў—амаль ці не апошнія свае грошы—ды лепікаўскі гадзіннік з яго вензелем у гірляндзе амураў. Не прайшло тры месяцы, як ужо ён атрымаў месца пры рускай місіі ў Лондане і з першым адыходзячым англійскім караблём (параходаў тады яшчэ і ў паміне не было) паплыў за мора. Праз некалькі месяцаў атрымаў ён ліст ад Пестова. Добры памешчык

¹ Дэкларацыя праў чалавека (фр.).

віншаваў Івана Петровіча з нараджэннем сына, які з'явіўся на свет у сяле Пакроўскім 20 жніўня 1807 г. і быў назван Фёдарам у гонар святога мучаніка Фёдара Стратылата. З прычыны вялікай слабасці Малання Сергееўна прыпісвала толькі некалькі радкоў; але і гэтыя нямногія радкі здзівілі Івана Петровіча: ён не ведаў, што Марфа Цімафееўна навучыла яго жонку грамаце. Аднак, Іван Петровіч не доўга аддаваўся салодкаму хваляванню бацькаўскіх пачуццяў; ён захапляўся адной з вядомых тагачасных Фрын альбо Лаіс (класічныя назвы яшчэ працвяталі ў той час); Тэльзіцкі мір быў толькі што заключан, і ўсё спяшалася радавацца, усё круцілася ў нейкім шалёным віхуры, чорныя вочы жвавай красуні замарочылі і яго галаву. Грошай у яго было вельмі мала; але ён шчасліва гуляў у карты, заводзіў знаёмствы, удзельнічаў ва ўсіх магчымых забавах, словам—плыў на ўсіх парусах.

IX

Стары Лаўрэцкі доўга не мог дараваць сыну яго шлюб; калі-б, спустыўшы паўгода, Іван Петровіч з'явіўся да яго з павіннай галавой і кінуўся яму ў ногі, ён-бы, мабыць, змілаваўся над ім, вылаяўшы яго спачатку харашэнька і пастукаўшы па ім для страху качарэжкай; але Іван Петровіч жыў за граніцай і, відаць, і ў вус сабе не дуў.— „Маўчы! не смей!“, паўтараў Пётр Андрэіч кожны раз жонцы, як толькі тая спрабавала схіліць яго на міласць; „яму, шчанку, трэба вечна за мяне бога маліць, што я кляцьбы на яго не паклаў; нябошчык бацька ўласнымі рукамі забіў-бы яго нягодніка, і добра-б зрабіў“. Анна Паўлаўна пры такіх страшных размовах толькі хрысцілася ціш-

ком. Што-ж датычыцца да жонкі Івана Петровіча, то Пётр Андрэіч спачатку і слухаць пра яе не хацеў, і нават у адказ на ліст Пестова, у якім той спамінаў пра яго нявестку, загадаў яму сказаць, што ён ніякай нібыта сваёй нявесткі не ведае, а што законамі забараняецца трымаць беглых дзевак, пра што ён лічыць абавязкам яго папярэдзіць; але потым, даведаўшыся пра нараджэнне ўнука, памякчэў, загадаў даведацца пра здароўе парадзіхі і паслаў ёй, таксама нібыта не ад сябе, крыху грошай. Федзе яшчэ года не мінула, як Анна Паўлаўна захварэла на смяротны нядуг. За некалькі дзён да скону, ужо не ўстаючы з пасцелі з ціхімі слязінкамі на пагасаючых вачах абвясціла яна мужу пры духоўніку, што жадае пабачыцца і развітацца з нявесткай, благаславіць унука. Засмучоны стары заспакоіў яе і зараз жа паслаў уласны свой экіпаж за нявесткай, упершыню называючы яе Маланнай Сергееўнай. Яна прыехала з сынам і з Марфай Цімафееўнай, якая нізавошта не хацела адпусціць яе адну і не дала-б яе ў крыўду. Ледзь жывая ад страху, увайшла Маланна Сергееўна ў габінет Пётра Андрэіча. Нянька несла за ёй Федзю. Пётр Андрэіч моўчкі паглядзеў на яе; яна падышла да яго рукі; яе дрыжачыя губы ледзь склаліся ў бязгучны пацалунак.

— Ну, сырамалотная дваранка,—прагаварыў ён нарэшце: — добры дзень; пойдзем да пані.— Ён устаў і нахіліўся да Федзі. Дзіця ўсміхнулася і працягнула да яго свае бледныя ручонкі. Старога кранула.

— Ох,—праказаў ён:—сіраціначка! Расчуліў ты мяне за бацьку; не пакіну я цябе, птушанё.

Маланна Сергееўна, як увайшла ў спальню Анны Паўлаўны, так і стала на калені каля дзвя-

рэй. Анна Паўлаўна паманіла яе да ложка, абняла яе, благаславіла яе сына; потым, абярнуўшы абгладаны суровым нядугам твар да свайго мужа, хацела была загаварыць...

— Ведаю, ведаю, пра што ты прасіць хочаш,— праказаў Пётр Андрэіч:— не тужы: яна застанецца ў нас, і Ваньку для яе падарую...

Анна Паўлаўна з апошніх сіл злавіла руку мужа і прыгарнулася да яе губамі. У той-жа вечар яна памёрла.

Пётр Андрэіч стрымаў сваё слова. Ён паведаміў сына, што для смертнага часу яго мацеры, для дзіцяці Фёдара, ён вяртае яму сваё благаслаўненне і Маланню Сергееўну пакідае ў сябе ў доме. Ёй адвялі два пакоі ў антрэсолях; ён пазнаёміў яе з сваімі паважнымі гасцямі, з крывым брыгадзірам Скурэхіным і жонкай яго; падарыў ёй двух дзевак і казачка для пасылак; Марфа Цімафееўна з ёй развіталася: яна ўзненавідзела Глафіру і ў працягу аднаго дня разы тры пасварылася з ёю.

Цяжка і нязручна было спачатку беднай жанчыне; але потым яна абцярпелася і прызвычалася да свайго цесця. Ён таксама звыкся з ёю, нават палюбіў яе, хаця амаль ніколі не гаварыў з ёй, хаця ў самой яго ветлівасці да яе прыкмячалася нейкая мімавольная грэблівасць. Больш за ўсё зносіла Малання Сергееўна ад сваёй залоўкі. Глафіра яшчэ пры жыцці мацеры паспела пакрыху забраць увесь дом у рукі; усе, пачынаючы з бацькі, ёй пакараліся; без яе дазволу кавалка цукру не выдавалася; яна хутчэй згадзілася б памерці, як падзяліцца ўладаю з другой гаспадыняй,— і якой яшчэ гаспадыняй! Шлюб брата абурў яе яшчэ больш, як Пётра Андрэіча; яна ўзялася правучыць выскачку, і Малання Сергееўна

з першага-ж часу зрабілася яе рабою. Ды і дзе-ж ёй было змагацца з свавольнай, ганарыстай Глафірай, ёй, безадказнай, заўсёды збянтэжанай і запалоханай, слабой здароўем? Дня не праходзіла, каб Глафіра не спамінала ёй ранейшага яе становішча, не пахваліла-б яе за тое, што яна не забываецца. Малання Сергееўна ахвотна пагадзілася-б на гэтых спамінаннях і пахвалах, якія горкія яны ні былі... але Федзю ў яе аднялі: вось што яе засмучала. З таго поваду, што яна не ў сілах займацца яго выхаваннем, яе амаль не дапускалі да яго; Глафіра ўзялася за гэтую справу; дзіця адышло ў яе поўнае распараджэнне. Малання Сергееўна з гора пачала ў сваіх лістах упрашваць Івана Петровіча, каб ён звярнуўся хутчэй; сам Пётр Андрэіч жадаў бачыць свайго сына; але ён усё толькі адпісваўся, дзякаваў бацьку за жонку, за прысланыя грошы, абяцаў прыехаць неўзабаве,—і не ехаў. Дванаццаты год выклікаў яго, нарэшце, з-за граніцы. Ubачыўшыся ў першы раз пасля шасцігадовай разлукі, бацька з сынам абняліся і нават словам не спамянулі аб ранейшым разладзе; ні да таго было тады: уся Расія падымалася на ворага, і абое яны адчулі, што руская кроў цячэ ў іх жылах. Пётр Андрэіч за свой кошт адзеў цэлы полк ратнікаў, але вайна скончылася, небяспека мінавала; Іван Петровіч зноў занудзіўся, зноў пацягнула яго ў даль, у той свет, з якім ён зросся і дзе адчуваў сябе дома. Малання Сергееўна не магла затрымаць яго; яна вельмі мала для яго значыла. Нават надзеі яе не збыліся: муж яе таксама знайшоў, што прыстойней даручыць Глафіры выхаванне Федзі. Бедная жонка Івана Петровіча не вытрымала гэтага ўдару, не вытрымала другой разлукі: пакорліва за некалькі дзён згасла яна. У працягу ўсяго

свайго жыцця не ўмела яна нічаму супраціўляцца, і з нядугам яна не змагалася. Яна ўжо не магла гаварыць, ужо магільныя цені клаліся на яе твар, але рысы яе па-стараму выяўлялі цярплівае неўра-зумыненне і заўсёдашнюю ціхасць пакору; з той-жа нямою пакорлівасцю глядзела яна на Глафіру і як Анна Паўлаўна на смертным ложы пацала-вала руку Пётра Андрэіча, так і яна прыклалася да Глафірынай рукі, даручаючы ёй, Глафіры, свайго адзінага сына. Так скончыла свой земны шлях ціхае і добрае стварэнне, бог ведае навошта адарванае ад роднае глебы і зараз-жа кінутае, як вырванае дрэўца, корнямі на сонцы; яно за-вяла, яно прапала без сляда, гэтае стварэнне, і ніхто не сумаваў аб ім. Пашкадавалі аб Маланні Сергееўне яе пакаёўкі, ды яшчэ Пётр Андрэіч. Старому не ставала яе добрага твара, яе маўклі-вай прысутнасці. „Даруй, бывай, мая безадказная!“, прашаптаў ён, кланяючыся ёй у апошні раз у царкве. Ён плакаў, кідаючы горсць зямлі ў яе магілку.

Ён сам не доўга перажыў яе, не больш за пяць год. Зімою 1819 года, ён ціха сканаў у Маскве, куды пераехаў з Глафірай і ўнукам, і наказаў па-хаваць сябе побач з Аннай Паўлаўнай ды з „Ма-лашай“. Іван Петровіч знаходзіўся тады ў Парыжы, для сваёй забавы; ён вышаў у адстаўку неўзабаве пасля 1815 года. Даведаўшыся пра смерць бацькі, ён наважыўся звярнуцца ў Расію. Трэба было падумаць аб упарадкаванні маёнтка, ды і Федзі, па лісце Глафіры, мінула дванаццаць год, і нады-шоў час сур'ёзна заняцца яго выхаваннем.

X

Іван Петровіч звярнуўся ў Расію англаманам-Кортка астрыжаныя валасы, накрухмаленае жабо,

доўгаполы гарохавы сурдут з мноствам каўнеры-каў, кіслы выраз твара, нешта рэзкае і разам з тым абыякавае ў абыходжанні, вымаўленне скрозь зубы, жорсткі нечаканы рогат, адсутнасць усмешкі, выключна палітычная і палітыка-эканамічная размова, заахвочанасць да крываваых ростбіфаў і партвейнаў—усё ў ім так і веяла Велікабрытаніяй; увесь ён здаваўся працята яе духам. Але—дзіўная рэч!—зрабіўшыся англаманам, Іван Петровіч зрабіўся тым жа часам патрыётам, прынамсі ён называў сябе патрыётам, хаця Расію ведаў дрэнна, не прытрымліваўся ні аднаго рускага звычаю і па-руску выказваўся дзіўна: у звычайнай гутарцы размова яго, непаваротная і вялая, уся была напоўнена галіцызмамі; але ледзь размова закранала прадметы важныя, у Івана Петровіча зараз-жа з'яўляліся выразы накшталт: „учыніць новыя вопыты самастараннасці“; „гэта не ўзгад-няецца самаю натураю абставін“ і т. д. Іван Петровіч прывёз з сабою некалькі рукапісных планаў, адносна ўпарадкавання і палепшання дзяржавы; ён вельмі быў незадаволен усім, што бачыў,—адсутнасць сістэмы ў асабліваці падбухторвала яго злосць. Пры спатканні з сястрою, ён з першых-жа слоў абвясціў ёй, што ён намеран увесці карэнныя ператварэнні, што наперад у яго ўсё будзе ісці па новай сістэме. Глафіра Петроўна нічога не адказала Івану Петровічу і толькі зубы сціснула і падумала: „а куды-ж я дзенуся?“—Аднак, прыехаўшы ў вёску разам з братам і пляменнікам, яна хутка заспакоілася. У доме, праўда, адбыліся некаторыя змены: нахлебнікі і дармаеды падпалі неадкладнаму выгнанню; у ліку іх пацярпелі дзве бабулі, адна—сляпая, другая—разбітая палярушам, ды яшчэ стары майёр ачакаўскіх часоў, якога, з прычыны яго сапраўды выдатнай

прагавітасці, кармілі адным чорным хлебам ды сачавіцай. Таксама вышаў загад не прымаць ранейшых гасцей: усіх іх замяніў дальні сусед, нейкі бялявы залатушны барон, вельмі добра выхаваны і вельмі дурны чалавек. З'явілася новая мэбля з Масквы; завяліся плявальніцы, званочки, рукамыйныя столікі; сьнеданне пачалося інакш падавацца; чужаземныя віны выцяснілі гарэлкі і наліўкі; людзям пашылі новыя ліўрэі; да фамільнага герба прыпісаліся словы: „In gesto virtus“...¹— Па сутнасці-ж улада Глафіры зусім не зменшылася: усе выдачы, куплі па-старому ад яе залежылі; вывезены з-за граніцы камердьер з эльзасцаў паспрабаваў-быў з ёю пацягацца—і страціў месца, не глядзячы на тое, што пан да яго быў прыхільны. Што-ж да гаспадаркі, да загадвання маёнткамі (Глафіра Петроўна ўваходзіла і ў гэтыя справы), то, не глядзячы на неаднаразова выказаныя Іванам Петровічам намеры: удыхнуць новае жыццё ў гэты хаос,—усё засталася па-старому, толькі аброк дзе-ні-дзе павысіўся, ды паншчына зрабілася больш цяжкай, ды мужыкам забаранілі звяртацца проста да Івана Петровіча. Патрыёт вельмі-ж ужо пагарджаў сваіх суграмадзян. Сістэма Івана Петровіча ў поўнай сіле сваёй дастасавана была толькі да Федзі: выхаванне яго сапраўды падпала „варэннаму ператварэнню“: бацька выключна заняўся ім.

XI

Да звароту Івана Петровіча з-за граніцы, Федзя знаходзіўся, як ужо сказана, на руках Глафіры Петроўны. Яму не было васьмі год, калі маці яго сканала; ён бачыў яе не кожны дзень і палюбіў яе палка: успамін пра яе ціхі і бледны твар, пра

¹ У прастве дабрачыннасць (лац.).

яе сумныя ўзрокі і нясмелыя пяшчоты на век за-
стаўся ў яго сэрцы; але ён няясна разумеў яе
становішча ў доме; ён адчуваў, што між ім і ёю
існавала перашкода, якую яна не адважвалася і не
магла зруйнаваць. Бацькі ён дзічыўся, ды і сам
Іван Петровіч ніколі не песціў яго; дзед зрэдку гла-
дзіў яго па галоўцы і дапускаў да рукі, але называў
яго бркай і лічыў дурненькім. Пасля смерці Малан-
ні Сергееўны, цётка канчаткова забрала яго ў рукі.
Федзя баяўся яе; баяўся яе светлых і зоркіх вачэй,
яе рэзкага голаса; ён не адважваўся пікнуць пры ёй;
бывала ён толькі закратаецца на сваім месцы, як
ужо яна і шыпіць: „куды? сядзі ціха“. Па нядзе-
лях, пасля абедні, дазвалялі яму гуляць, гэта зна-
чыць давалі яму тоўстую кнігу, таямнічую кнігу,
творы нейкага Максімовіча-Амбодзіка, пад зага-
лоўкам: „Сімвалы і эмблемы“. У гэтай кнізе змя-
шчалася каля тысячы часткова вельмі загадкавых
малюнкаў, з такімі-ж загадкавымі тлумачэннямі
на пяці мовах. Купідон з голым і пухкім целам
іграў вялікую ролю ў гэтых малюнках. Да аднаго
з іх, пад назвай: „Шафран і Радуга“ адносілася
тлумачэнне: „дзеінічанне гэтага ёсць большае“;
супроць другога, маляваўшага „Цаплю, якая ля-
ціць з фіялкавай кветкай у роце“, стаяў надпіс:
„Табе ўсе яны вядомы“. — „Купідон і мядзведзь,
ліжучы свайго медзвянёнка“, азначалі: „Мала-па-
малу“. Федзя разглядаў гэтыя малюнкi; усе былі
яму знаёмы да малейшых падрабязнасцей; нека-
торыя, заўжды адны і тыя ж самыя, прымушалі
яго задумвацца і абуджалі яго ўяўленне; іншых
забаў ён не ведаў. Калі надышла пара вучыць
яго мовам і музыцы, Глафіра Петроўна наняла за
бясцэнак старую дзяўчыну, шведку з зайчымі ва-
чыма, якая з грэхам напалам гаварыла па-фран-
цузску і па-нямецку, крыху іграла на фартэп’яна,

ды звыш таго вельмі добра саліла гуркі. У кампані гэтай настаўніцы, цёткі, ды старой дваровай дзяўчыны Васільеўны, правёў Федзя цэлых чатыры гады. Бывала, сядзіць ён у куточку з сваімі „Эмблемамі“—сядзіць... сядзіць; у нізкім пакоі пахне гераніяй, цмяна гарыць адна сальная свечка, цвіркун цвірчыць аднастайна, нібы нудзіцца, маленькі насценны гадзіннік спешна цікае на сцяне, мыш цішком драпаецца і грызе за шпалерамі а тры старыя дзяўчыны, быццам Паркі, моўчкі і шпарка шаволяць спруткамі, цені ад рук іх і бегаюць, і дзіўна дрыжаць у поўзмроку, і дзіўныя, таксама поўзмрочныя думкі капошацца ў галаве дзіцяці. Ніхто-б не назваў Федзю цікавым дзіцём: ён быў даволі бледны, але тоўсты, нязграбнага складу і непаваротны,—сапраўдны мужык, па выразу Глафіры Петроўны; бледнасць хутка знікла-б з яго твара, калі-б яго часцей выпускалі на паветра. Вучыўся ён добра, хаця часта ленаваўся; ён ніколі не плакаў; але часамі нахадзіла на яго дзікая ўпартасць, тады ўжо ніхто не мог з ім паладзіць. Федзя не любіў нікога з акаляўшых яго... Гора сэрцу, не любіўшаму змоладу!

Такім і знайшоў яго Іван Петровіч і, не трацячы часу, узяўся дастасоўваць да яго сваю сістэму.— „Я з яго хачу зрабіць чалавека перш за ўсё, *un homme*¹,—сказаў ён Глафіры Петроўне:—і не толькі чалавека, але спартанца“. Выкананне свайго намеру Іван Петровіч пачаў з таго, што адзеў сына па-шатландску: дванаццацігадовы хлапчук пачаў хадзіць з голымі ікрамі і з петушыным пяром на складным картузе; шведку замяніў малады швейцарац, вывучыўшы гімнастыку дасканала; мюзыку, як заняткі, нявартыя мужчыны, выгналі

¹ Чалавека (фр.).

назаўсёды; прыродазнаўчыя навукі, міжнароднае права, матэматыка, сталярства, з парады Жан-Жака Руссо, і геральдыка, для падтрымання рыцарскіх пачуццяў,—вось чым павінен быў займацца будучы „чалавек“; яго абуджвалі а чацвертай гадзіне раніцы, зараз-жа абдавалі халоднай вадой і прымушалі бегаць вакол высокага слупа на вяроўцы; еў ён раз у дзень па адным блюдзе, ездзіў верхам, страляў з арбалета; пры кожным падыходзячым выпадку практыкаваўся, па прыкладу бацькі, у цвёрдасці волі і штовечар уносіў у асобую кнігу адчот мінулага дня і свае ўражанні; а Іван Петровіч, з свайго боку, пісаў яму наказы па-французску, у якіх ён называў яго *mon fils*¹, і гаварыў яму *vous*². Па-руску Федзя гаварыў бацьку: ты, але ў яго прысутнасці не смеў сесці. „Сістэма“ затлуміла хлопчыка, пасяліла блытаніну ў яго галаве, прыціснула яе; але на яго здароўе новы спосаб жыцця карысна ўздзейнічаў: спачатку ён схапіў гарачку, але неўзабаве справіўся і стаў малайцом. Бацька ганарыўся ім і называў яго на сваёй дзівацкай мове: сын натуры, стварэнне маё. Калі Федзі мінуў шаснаццаты год, Іван Петровіч палічыў за абавязак заўчасна пасяліць у ім пагарду да жаночага пола,—і малады спартанец з баязнасцю ў душы, з першым пухам на губах, поўны сокаў, сіл і крыві, ужо стараўся здавацца абыякавым, халодным і грубым. Тым часам гады ішлі ды ішлі. Іван Петровіч большую частку года праводзіў у Лаўрыках (так называўся галоўны яго радавы маёнтак), а зімою прыязджаў у Маскву адзін, заставаўліваўся ў шынку, старанна наведваў клуб, аратарстваваў і раз-

¹ Сын мой (фр.).

² Вы (фр.).

віваў свае планы ў гасціных і больш чым калі-небудзь трымаўся англаманам, мармылём і дзяржаўным чалавекам. Але падышоў 1825 год і шмат прынёс з сабою гора. Блізкія знаёмыя і прыяцелі Івана Петровіча падпалі цяжкаму іспыту. Іван Петровіч паспяшаўся выехаць у вёску і зачыніцца ў сваім доме. Прайшоў яшчэ год, і Іван Петровіч раптам змарнеў, саслабеў, заняпаў; здароўе яму здрадзіла. Вольнадумец пачаў хадзіць у царкву і заказваць набажэнствы; еўрапеец пачаў парыцца ў лазні, абедаць а другой гадзіне, класціся а дзевятай, за сынаць пад балбатню старога дварэцкага; дзяржаўны чалавек спаліў усе свае планы, усю перапіску, дрыжэў перад губернатарам і мітусіўся перад іспраўнікам; чалавек з загартаванай воляй енчыў і скардзіўся, калі ў яго ўскаквала балячка, калі яму падавалі талерку халоднага крупніка. Глафіра Петроўна зноў заўладала ўсім у доме; зноў пачалі хадзіць з задняга ганка прыказчыкі, бурмістры, простыя мужыкі да „старой калатухі“,—так празвалі яе дваровыя людзі. Змена ў Івану Петровічу моцна ўразіла яго сына; яму пайшоў дзевятнаццаты год, і ён пачынаў разважаць і вызваляцца з-пад гнёту душыўшай яго рукі. Ён і раней прыкмячаў разладзіцу паміж словамі і справамі бацькі, паміж яго шырокімі ліберальнымі тэорыямі і жорсткім, дробным дэспатызмам; але ён не чакаў такога крутога злomu. Застарэлы эгаіст раптам выказаўся ўвесь. Малады Лаўрэцкі збіраўся ехаць у Маскву, падрыхтавацца ва універсітэт,—нечаканае новае няшчасце звалілася на галаву Івана Петровіча: ён аслепнуў, і аслепнуў безнадзейна, у адзін дзень.

Не давяраючы ведам рускіх урачоў, ён пачаў хадайначаць аб дазvole адправіцца за граніцу. Яму адмовілі. Тады ён забраў з сабою сына і цэ-

ляя тры гады правандраваў па Расіі ад аднаго доктара да другога, бесперастанку пераязджаючы з горада ў горад і прыводзячы ў адчай урачоў, сына, прыслугу сваёю маладушнасцю і нецярплінасцю. Сапраўднай трапкай, плаксівым і капрызным дзіцём звярнуўся ён у Лаўрыкі. Надшылі горкія дзянёчкі, нацярпеліся ад яго ўсе. Іван Петровіч сціхаў толькі, покуль абедаў; ніколі ён так прагна і так шмат не еў; увесь астатні час ён ні сабе, ні другім не даваў супакою. Ён маліўся, наракаў на лёс, лаяў сябе, лаяў палітыку, сваю сістэму, лаяў усё, чым выхваляўся і ганарыўся, усё, што ставіў некалі сыну за прыклад; паўтараў, што ні ў вошта не верыць. і маліўся зноў; не зносіў ні адной хвіліны адзіноцтва і патрабаваў ад сваіх хатніх, каб яны заўжды, у дзень і ўночы сядзелі каля яго крэсла і забаўлялі яго расказамі, якія ён вельмі часта перапыняў воклікамі: „вы ўсё брэшаце,—гэтакая лухта!“

Асабліва даставалася Глафіры Петроўне; ён рашуча не мог абыйсціся без яе—і яна да канца выконвала ўсе капрызы хворага, хаця часам не адразу адважвалася адказваць яму, каб гукам голаса не выдаць душыўшай яе злосці. Так прарыпеў ён яшчэ два гады і памёр у першых днях мая, вынесены на балкон, на сонца. „Глаша, Глашка! Бульёнцу, бульёнцу, старая дур...“ пра-лапатаў яго здранцвелы язык і не дагаварыўшы апошняга слова, змоўк на век. Глафіра Петроўна, якая толькі што схапіла чашку бульёну з рук дварэцкага, спынілася, паглядзела брату ў твар, паволі, шырока перахрысцілася і вышла моўчкі; а тут-жа стаяўшы сын таксама нічога не сказаў, абапёрся на парэнчы балкона і доўга глядзеў у сад, увесь душысты і зялёны, увесь блішчэўшы ў праменнях залатога вясенняга сонца. Яму было

дваццаць тры гады; як страшна, як непрыкметна хутка пранесліся гэтыя дваццаць тры гады!.. Жыццё адкрывалася перад ім.

XII

Пахаваўшы бацьку і даручыўшы той самай ня-
зменнай Глафіры Петроўне загаданне гаспадар-
кай і нагляд за прыказчыкамі, малады Лаўрэці
адправіўся ў Маскву, куды вабіла яго цёмнае, але
моцнае пачуццё. Ён прызнаваў заганы свайго вы-
хавання і меркаваў па магчымасці звярнуць пра-
пушчанае. За апошнія пяць год ён шмат прачытаў
і шмат што ўбачыў; шмат думак перабыло ў яго
галаве; любы прафесар пазайздросціў-бы некато-
рым яго ведам, але тым часам ён не ведаў шмат
чаго, што кожнаму гімназісту даўным-даўно вя-
дома. Лаўрэці прызнаваў, што ён не свабодны;
ён у глыбіні душы адчуваў сябе дзіваком. Ня-
добра пажартаваў англаман з сваім сынам; капрыз-
нае выхаванне прынесла свае плады. Доўгія гады
ён бяздумна схіляўся перад сваім бацькам; калі-ж,
нарэшце, ён распазнаў яго, справа ўжо была зроб-
лена, прывычкі ўкараніліся. Ён не ўмеў сыходзіцца
з людзьмі: дваццаці трох год ад роду, з непера-
можнаю прагнасцю кахання ў сарамлівым сэрцы,
ён яшчэ ні адной жанчыне не адважыўся зірнуць
у вочы. Пры яго розуме, ясным і здаровым, але
крыху цяжкім, пры яго нахіле да ўпартасці, сузі-
рання і ляны, яму-б належыла з ранніх год тра-
піць у вір жыцця, а яго пратрымалі ў штучнай
адзіноце... І вось, зачараванае кола разышлося,
а ён усё яшчэ стаяў на адным месцы, замкнёны
і сціснуты ў самім сабе. Смешна было ў яго гады
надзець студэнцкі мундзір; але ён не баяўся кпінаў:
яго спартанскае выхаванне хоць на тое прыдалося,

што развіло ў ім пагардлівасць да чужых разважанняў,—і ён надзеў, не саромячыся, студэнцкі мундзір. Ён паступіў у фізіка-матэматычнае аддзяленне. Здаровы, чырвонашчокі, ужо з зарослай барадой, маўклівы, ён рабіў дзіўнае ўражанне на сваіх таварышоў; яны і не падазравалі таго, што ў гэтым суровым мужу, акуратна прыезджаўшым на лекцыі ў шырокіх вясковых санях парай, хавалася амаль не дзіця. Ён ім здаваўся нейкім мудроным педантам, ён ім быў непатрэбен, і яны не шукалі ў ім, ён унікаў іх. У працягу першых двух год, праведзеных ім ва універсітэце, ён сышоўся толькі з адным студэнтам, у якога браў лекцыі латынскай мовы. Студэнт гэты, па прозвішчу Міхалевіч, энтузіяст і пясняр, шчыра палюбіў Лаўрэцкага і зусім выпадкова зрабіўся вінавайцам важнай змены ў яго лёсе.

Аднойчы, у тэатры (Мачалаў знаходзіўся тады на вышыні сваёй славы і Лаўрэцкі не прапускаў ні аднаго спектакля) убачыў ён у ложы бельэтажа дзяўчыну,—і хаця ні адна жанчына не праходзіла міма яго хмурай фігуры, не прымусіўшы затрапятаць яго сэрца, ніколі яно яшчэ так моцна не забілася. Аблакаціўшыся на бархат ложы, дзяўчына не краталася; чулае маладое жыццё іграла ў кожнай рысе яе смуглага, круглага мілавіднага твара; тонкі розум сказаўся ў прыгожых вачах, уважліва і мякка глядзеўшых з-пад тонкіх броў, у быстрой усмешцы выразных губ, у самай позе яе галавы, рук, шыі; адзета яна была хораша. Побач з ёй сядзела зморшчаная і жоўтая жанчына год 45, дэкальтэ, у чорным току, з бяззубай усмешкай на напружана-заклапочаным і пустым твары, а ў глыбіні ложы бачыўся пажылы мужчына ў шырокім сурдуце і высокім гальштуку, з выяўленнем тупой велічнасці і нейкай забяга-

ючай падазронасці ў маленькіх вочках, з фарбаванымі вусамі і бакенбардамі, нязначным вялізным лобам і змятымі шчокамі, — па ўсіх адзнаках адстаўны генерал. Лаўрэцкі не адводзіў узроку ад уразіўшай яго дзяўчыны; раптам дзверы ложы адчыніліся і ўвайшоў Міхалевіч. З'яўленне гэтага чалавека, амаль адзінага яго знаёмага ва ўсёй Маскве, з'яўленне яго ў кампаніі адзінай дзяўчыны; паглынуўшай усю яго ўвагу, здалася Лаўрэцкаму значна і дзіўна. Часта пазіраючы на ложу, ён заўважыў, што ўсе асобы, якія знаходзіліся ў ёй, абыходзіліся з Міхалевічам, як з даўнім прыцелем. Паказ на сцэне перастаў цікавіць Лаўрэцкага; сам Мачалаў, хаця і быў у той вечар „у гуморы“, не рабіў на яго звычайнага ўражання. У адным вельмі патэтычным месцы Лаўрэцкі мімаволі зірнуў на сваю красуню; яна ўся нахілілася ўперад; шчокі яе палалі, пад уплывам яго ўпартага ўзроку, вочы яе, накіраваныя на сцэну, паволі абярнуліся і спыніліся на ім... Усю ноч марыліся яму гэтыя вочы. Прарвалася, нарэшце, штучна пабудаваная плаціна: ён і дрыжэў, і гарэў, і на другі дзень адправіўся да Міхалевіча. Ён даведаўся ад яго, што красуню звалі Варвара Паўлаўна Кароб'іна, што стары і старая, сядзеўшыя з ёй у ложы, былі бацька яе і маці, і што сам ён, Міхалевіч, пазнаёміўся з імі год таму назад, у часе свайго побыту ў падмаскоўнай, на „кандыцы“ ў графа Н. З найвялікшай пахваляю выказаўся энтузіяст аб Варвары Паўлаўне.—Гэта, браце ты мой,—усклікнуў ён з уласціваю яму імпэтнай напеўнасцю ў голасе,—гэта дзяўчына—на дзіва, геніяльнае стварэнне, артыстка ў сапраўдным сэнсе слова, і да таго ж найдабрэйшая.—Заўважыўшы з роспытаў Лаўрэцкага, якое ўражанне зрабіла на яго Варвара Паўлаўна, ён сам прапанаваў яму

пазнаёміць яго з ёю, дадаўшы, што ён у іх, як свой; што генерал чалавек зусім не горды, а маці такая дурная, што толькі трапкі не смокча. Лаўрэцкі пачырванеў, прамармытаў нешта незразумелае і ўцёк. Цэлых пяць дзён змагаўся ён з сваёю нясмеласцю: на шосты дзень малады спартанец надзеў новенькі мундзір і аддаўся ў распараджэнне Міхалевічу, які, будучы сваім чалавекам, абмежаваўся тым, што прычасаў сабе валасы— і абое адправіліся да Кароб'іных.

XIII

Бацька Варвары Паўлаўны, Павел Петровіч Кароб'ін, генерал-майёр у адстаўцы, увесь свой век правёў у Пецербургу на службе, лічыўся ў маладосці добрым танцорам і фрунтавіком, знаходзіўся, па беднасці, ад'ютантам пры двух-трох нязначных генералах, ажаніўся з дачкою аднаго з іх, узяў тысяч дваццаць пяць пасагу, да тонкасці пасягнуў усю прамудрасць вучэнняў і парадаў, цягнуў, цягнуў лямку і, нарэшце, годзікаў праз дваццаць, дастукаўся генеральскага чына, атрымаў полк. Тут-бы яму адначыць і ўсталяваць, не спяшаючы, свой добрабыт; ён на гэта і разлічваў, ды крыху неасцярожна павёў справу: ён надумаў быў новы сродак пусціць у зварот казённыя грошы,—сродак аказаўся вельмі добры, але ён не ў час паскупіўся: на яго данеслі; вышла больш чым непрыемая, вышла паганая гісторыя. Сяк-так адкруціўся генерал ад гісторыі, але кар'ера яго лопнула; яму парадзілі выйсці ў адстаўку. Гады два паштурхаўся ён яшчэ ў Пецербургу, спадзяючыся, ці не выпадзе яму цёпленькае стацкае месца, але месца яму не выпадала; дачка вышла з інстытута, выдаткі павялічваліся з кожным днём... Сціснуўшы сэрца, наважыўся ён пераехаць у

Маскву на танныя хлябы, наняў у Старай Канюшэннай малюсенькі нізенькі домік з сажэнным гербам на даху, і зажыў маскоўскім адстаўным генералам, выдаткуючы 2750 руб. сераб. у год. Масква—горад гасцінны, рада прымаць сустрэчных і папярэчных, а генералаў і пагатове; грузная, але не без ваеннай выпраўкі, постаць Паўла Петровіча неўзабаве пачала з'яўляцца ў лепшых маскоўскіх гасціных. Яго голая патыліца, з пасмамі фарбаваных валасоў і зашмальцаванай анненскай істужкай на гальштуку колеру воранава крыла, была добра вядома ўсім нудлівым і бледным юнакам. хмура вандруючым у часе танцаў вакол ігральных сталоў. Павел Петровіч здолеў паставіць сябе ў грамадстве, гаварыў мала, але па старай прывычцы, у нос,—вядома, не з асобамі чыноў вышэйшых; асцярожна гуляў у карты, дома еў умерана, а ў гасцях за шасцярых. Пра жонку яго амаль няма чаго сказаць: звалі яе Каліюпа Карлаўна; з левага яе вока сачылася слязінка, з прычыны чаго Каліюпа Карлаўна (да таго-ж яна была нямецкага паходжання) сама лічыла сябе за чулую жанчыну; яна заўжды чагосьці ўсё баялася, нібы не пад'ела, і насіла вузкія бархатныя сукенкі, ток і цяжныя дутыя браслеты. Адзінай дачцэ Паўла Петровіча і Каліюпы Карлаўны, Варвары Паўлаўне, толькі, што мінуў семнаццаты год, калі яна вышла з ...скага інстытута, дзе лічылася, калі не першай красуней, то ўжо напэўна першай разумніцай і лепшай музыкантшай, і дзе атрымала шыфр; ёй яшчэ дзевятнаццаць год не было, калі Лаўрэцкі ўбачыў яе ўпершыню.

XIV

Ногі падкошваліся ў спартанца, калі Міхалевіч увёў яго ў даволі дрэнна прыбраную гасціную Кароб'іных і адрэкамендаваў гаспадарам. Але

аўладаўшае ім пачуццё нясмеласці неўзабаве знікла: у генерале прыраджоная ўсім рускім дабрадушнасць яшчэ ўзмацнялася тою асаблівага роду ветлівасцю, якая ўласціва ўсім, крыху забруджаным людзям; генеральша неяк хутка знікла; што-ж датычыць Варвары Паўлаўны, то яна была так спакойна і самаўпэўнена-ласкава, што кожны ў яе прысутнасці зараз-жа адчуваў сябе як бы дома; да таго-ж, ад усяго яе прынаднага цела, ад усмешлівых вачэй, ад нявінна-пахільных плеч і бледна-ружовых рук, ад лёгкай і тым часам, як-бы стомленай хады, ад самага гуку яе голаса, замаруджанага, салодкага,—веяла нязлоўным, як тонкі пах, ліслівым хараством, мяккай, покуль яшчэ сарамлівай, пяшчоты, нечым такім, што словамі перадаць цяжка, але што закранала і ўзбуджвала, і ўжо вядома, узбуджвала не баязлівасць. Лаўрэцкі навёў размову на тэатр, на ўчарайшы спектакль; яна зараз-жа сама загаварыла пра Мачалава і не абмежавалася аднымі воклікамі і ўздыхамі, але выказала некалькі правільных і па-жаночаму праніклівых заўваг наконт яго ігры. Міхалевіч спамянуў пра музыку; яна, без лішняй дзіклівасці, села за фартэп'яна і выразна сыграла некалькі шапенаўскіх мазурак, тады толькі што ўваходзіўшых у моду. Надышоў час абеду; Лаўрэцкі хацеў ісці, але яго затрымалі; за сталом генерал частаваў яго добрым лафітам, за якім генеральскі лёкай на возчыку скакаў да Дэпрэ. Позна ўвечары звярнуўся Лаўрэцкі дадому і доўга сядзеў, не раздзяваючыся і закрыўшы вочы рукою, у нямым здзіўленні зачаравання. Яму здавалася, што ён цяпер толькі разумеў, для чаго варта жыць; усе яго меркаванні, намеры, уся гэта лухта і прах, зніклі адразу; уся яго душа злілася ў адно пачуццё, у адно жаданне, у жа-

данне шчасця, уладання, кахання, салодкага жаночага кахання. З таго дня ён часта пачаў хадзіць да Кароб'іных. Праз паўгода ён прызнаўся Варвары Паўлаўне і прапанаваў ёй сваю руку. Прапазіцыя яго была прынята; генерал даўным-даўно, амаль ці не напярэдадні першага наведання Лаўрэцкага, спытаўся ў Міхалевіча, колькі ў яго, Лаўрэцкага, душ; ды і Варвары Паўлаўне, якая за ўвесь час захаплення маладога чалавека і нават у самы момант прызнання, захавала звычайную ціхамірнасць і яснасць души, і Варвары Паўлаўне добра было вядома, што жаніх яе багаты, а Каліопа Карлаўна падумала: *meine Tochter macht eine schöne Partie*¹—і купіла сабе новы ток.

XV

Такім чынам, прапазіцыя яго была прынята, але з некаторымі ўмовамі. Па-першае, Лаўрэцкі навінен быў неадкладна пакінуць універсітэт; хто ж выходзіць за студэнта, ды і што за дзіўная думка—памешчыку, багатаму, у дваццаць шэсць год, браць лекцыі, як школьніку? Па-другое, Варвара Паўлаўна ўзяла на сябе абавязак заказаць і закупаць пасаг, выбраць нават жаніховыя падарункі. У яе было шмат практычнай кемнасці, шмат густу і вельмі шмат замілавання да камфорта, шмат здольнасці набываць сабе гэты камфорт. Гэта здольнасць асабліва здзівіла Лаўрэцкага, калі, зараз жа пасля вяселля, ён удвух з жонкаю, адправіўся ў выгоднай, ёю купленай карэце, у Лаўрыкі. Як усё, што акаляла яго, было абдуманая, прадугаданая, прадугледжаная Варварай Паўлаўнай! Якія з'явіліся ў розных утульных куточках прыго-

¹ Мая дачка робіць добрую партыю (нем.).

жыя пущёвыя несесеры, якія захапляючыя туалетныя скрынкі ды посуд для кавы, і як міла Варвара Паўлаўна сама варыла каву раніцою! Аднак, Лаўрэцкаму тады (.....) не да назіранняў: ён быў зачараваны і ўпіваўся шчасцем; ён аддаваўся яму, як дзіця... Ён і быў нявінны, як дзіця, гэты юны Алкід. Нездарма веяла хараством ад усёй істоты яго маладой жонкі; нездарма абяцала яна пачуццю таемную раскошу нязведаных асалод; яна стрымала больш, чым абяцала. Прыехаўшы ў Лаўрыкі, ў самы разгар лета, яна знайшла дом брудным і цёмным, прыслугу смешнай і застарэлай, але не палічыла патрэбным нават намякнуць пра гэта мужу. Калі-б яна меркавала абаснавацца ў Лаўрыках, яна-б усё ў іх перарабіла, пачынаючы, зразумела, з дома; але думка застацца ў гэтай стэпавай глушы ні на момант не прыходзіла ёй у галаву; яна жыла ў ім, як у шатру, ціха пераносячы ўсе нявыгады і забаўна падсмейваючыся з іх. Марфа Цімафееўна прыехала пабачыцца з сваім выхаванцам; яна вельмі спадабалася Варвары Паўлаўне, але ёй Варвара Паўлаўна не спадабалася. З Глафірай Петроўнай новая гаспадыня таксама не паладзіла; яна-б дала ёй спакой, але старому Кароб'іну захацелася запусціць рукі ў справы зяця; кіраваць маёнткам такога блізкага сваяка, гаварыў ён, не сорамна нават генералу. Трэба думаць, што Павел Петровіч не пагрэбваў-бы зняцца маёнткам і зусім чужога яму чалавека. Варвара Паўлаўна павяла сваю атаку вельмі хітра; не выдаваючыся ўперад, відаць уся захопленая пяшчотаю мядовых месяцаў, вязковым ціхім жыццём, музыкай і чытаннем, яна пакрыху давяла Глафіру да таго, што тая адною раніцай убегла, як шалёная, у кабінет Лаўрэцкага і, швыргнуўшы звязку ключэй на стол, абвясціла, што не ў сілах

больш займацца гаспадаркай і не хоча заставацца ў вёсцы. Належна падрыхтаваны Лаўрэцкі зараз-жа згадвіўся на яе ад'езд. Гэтага Глафіра Петроўна не чакала. „Добра,—сказала яна, і вочы яе сцягнелі,—я бачу, што я тут лішняя; ведаю, хто мяне адсюль гоніць з радавога майго гнязда. Толькі ты памяні маё слова, пляменнік: не звіць-жа і табе гнязда нідзе, вандраваць табе ва-век. Вось табе мой заповіт“. У той жа дзень яна выехала ў сваю вёску, а праз тыдзень прыехаў генерал Кароб'ін і, з прыемнай меланхоліяй у поглядах і рухах, узяў кіраванне ўсім маёнткам у свае рукі.

У верасні месяцы Варвара Паўлаўна павезла свайго мужа ў Пецербург. Дзве зімы правяла яна ў Пецербургу (на лета яны перасяляліся ў Царскае сяло) у прыгожай светлай тонка-мебляраванай кватэры; шмат завялі яны знаёмстваў у сярдніх і нават вышэйшых колах грамадства, шмат выязджалі і прымалі, давалі чароўныя музычныя і танцавальныя вечарыны. Варвара Паўлаўна вабіла гасцей, як агонь матылькоў. Фёдару Іванычу не зусім падабалася такое лёгкадумнае жыццё. Жонка радзіла яму паступіць на службу; ён, па старой бацькаўскай памяці, ды і па сваіх разуменнях, не хацеў служыць, але, дагаджаючы Варвары Паўлаўне, заставаўся ў Пецербургу. Аднак, ён неўзабаве дагадаўся, што ніхто не замінаў яму аддаліцца, што нездарма ў яго самы спакойны і ўтульны габінет ва ўсім Пецербургу, што рупатлівая жонка нават гатова дапамагчы яму аддаліцца,—і з таго часу ўсё пайшло вельмі добра. Ён узяўся зноў за ўласнае, на яго погляд няскончанае, выхаванне, зноў пачаў чытаць, распачаў нават вывучэнне англійскай мовы. Дзіўна было бачыць яго магутную, шырокаплечую постаць, вечна сагнутую над пісьмовым сталом, яго поўны,

валасаты, румяны твар, да паловы закрыты лістамі слоўніка альбо сшытка. Кожную раніцу ён праводзіў за работай, абедан дабра (Варвара Паўлаўна была гаспадыня на-дзіва), а вечарамі ўваходзіў у чароўнае, пахучае, светлае асяроддзе, усё населенае маладымі, вясёлымі абліччамі,—і цэнтрам гэтага асяроддзя была тая-ж зычлівая гаспадыня, яго жонка. Яна ўзрадвала яго нараджэннем сына, але бедны хлопчык жыў нядоўга, ён памёр вясною, а летам, з парады дактароў, Лаўрэцкі павёз жонку за граніцу на воды. Ёй неабходна было забыцца пасля такога няшчасця, ды і здароўе яе вымагала цёплага клімату. Лета і восень яны правялі ў Германіі і Швейцарыі, а на зіму, як і трэба было чакаць, паехалі ў Парыж. У Парыжы Варвара Паўлаўна расцвіла, як ружа, і так-жа хутка і спрытна, як і ў Пецербургу, здолела звіць сабе гнёздачка. Кватэру яна найшла вельмі прыгожанькую, у адной з ціхіх, але модных вуліц Парыжа; мужу пашыла такі шлафрок, якога яму яшчэ і насіць не даводзілася; наняла шыкоўную пакаёўку, добрую кухарку, рухавага лёкая; набыла захапляючую карэтку, чароўнае піянна. Не прайшло тыдню, як ужо яна пераходзіла праз вуліцу, насіла шаль, адкрывала парасон і надзявала пальчаткі не горш за самую чыстакроўную парыжанку. І знаёмых яна хутка набыла. Спачатку да яе ездзілі адны рускія, потым пачалі з'яўляцца французы, вельмі ласкавыя, ветлівыя, халастыя, з прыгожымі манерамі, з мілагучнымі прозвішчамі; усе яны гаварылі хутка і шмат, развяза на кланяліся, прыемна жмурылі вочы; белыя зубы блішчэлі ва ўсіх пад ружовымі губамі,—і як яны ўмелі ўсміхацца! Кожны з іх прыводзіў сваіх прыяцелей, і la belle madam de Lavretzki¹ неўзабаве зрабілася

¹ Прыгожая мадам Лаўрэцкая (фр.).

вядомай ад Chaussée d'Antin до Rue de Lille. У тых
часы (рэч адбывалася ў 1836 годзе) яшчэ непа-
спела развесціся племя фельетаністаў і хранікё-
раў, якое цяпер кішыць усюды, як мурашкі ў ра-
скапанай купіне; але ўжо тады з'яўляўся ў салоне
Барвары Паўлаўны нехта м-г Jules непрыгожага
аблічча чалавек, з скандальнай рэпутацыяй, на-
хабны і нізкі, як усе дуэлісты і бітыя людзі.
Гэты м-г Jules быў вельмі агідны Барвары Паў-
лаўне, але яна яго прымала, бо ён папісваў у роз-
ных газетах і без перастанку ўспамінаў пра яе,
назваючы яе і m-me de L...tzki, і m-me de***, cette
grande dame russe si distinguée, qui demeure rue de
P...¹; рэказваў усяму свету, г. зн. некалькім сот-
ням падпісчыкаў, якім не было ніякай справы да
m-me de L...tzki, як гэта дама, сапраўдная па
розуму французжанка (une vraie française par l'é-
sprit) — вышэй за гэту ў французаў пахвал няма —
ласкавая і слаўная, якая яна незвычайная музы-
кантша, і як яна дзіўна танцуе вальс (Барвара
Паўлаўна, сапраўды, так танцавала вальс, што
захапляла ўсе сэрцы за ўскраямі свайго лёгкага
адлятаючага адзення)... Словам, пускаў пра яе
пагалоску па свеце, — але-ж гэта, што не кажыце,
прыемна. Дзяўчына Марс ужо сышла тады са
сцэны, а дзяўчына Рашэль яшчэ не з'яўлялася;
тым часам Барвара Паўлаўна старанна наведвала
тэатры. Яна прыходзіла ў захапленне ад італьян-
скай музыкі і смяялася над руінамі Одры, пры-
стойна пазяхала ва Французскай Камеды і пла-
кала ад ігры мадам Дорваль у якой-небудзь
ультра-рамантычнай меладраме; а галоўнае, — Ліст
у яе іграў два разы і такі быў слаўны, такі

¹ Гэта шанюўная руская дама, якая жыве на вуліцы
П... (фр.).

просты—пекната! У такіх прыемных адчуваннях прайшла зіма, да канца якой Барвара Паўлаўна была нават рэкамендавана ва двор. Фёдар Іваныч з свайго боку не нудзіўся, хаця жыццё, часам, цяжкім становілася ў яго на плячах,—цяжкім таму, што было пустым. Ён чытаў газеты, слухаў лекцыі ў Sorbonne і Collége de France, сачыў за спрэчкамі палат, узяўся за пераклад вядомага вучонага твора пра ірыгацыі. „Я не губляю часу“, думаў ён: „усё гэта карысна, але на будучую зіму трэба абавязкова звярнуцца ў Расію і ўзяцца за справу“. Цяжка сказаць, ці ясна ён разумеў, з чаго ўласна складалася гэтая справа, і бог ведае, ці ўдалося б яму звярнуцца ў Расію на зіму, покуль ён ехаў з жонкаю ў Бадэн-Бадэн... Нечаканае здарэнне расстроіла ўсе яго планы.

XVI

Увайшоўшы аднойчы ў адсутнасці Варвары Паўлаўны ў яе габінет, Лаўрэцкі ўбачыў на падлозе маленькую, старанна складзеную запіску. Ён мімаволі яе падняў, мімаволі яе разгарнуў і прачытаў наступнае, напісанае на французскай мове:

„Любы анёл Бетсі! (Я ніяк не адважваюся назваць цябе *Barbe* альбо *Варвара—Varvara*.) Я дарэмна чакаў цябе на рагу бульвара; прыходзь заўтра да паловы другой на нашу кватэрку. Твой добры таўсцяк (*ton gros bon-homme de mari*) гэтая парою звычайна закапвзецца ў свае кнігі; мы зноў спяем тую песеньку вашага паэта *Пускіна* (*de votre poète Pouskine*), якой ты мяне навучыла: „Стары муж, грозны муж!“—Тысячу пацалункаў тваім ручкам і ножкам. Я чакаю цябе.

Эрнест“.

Лаўрэцкі не адразу зразумеў, што такое ён прачытаў; прачытаў у другі раз—і галава ў яго закруцілася, падлога захадзіла пад нагамі, як палуба карабля ў часе качкі. Ён і закрычаў і задыхнуўся, і заплакаў у адзін момант.

Ён звар'яцеў. Ён так слепа давяраў сваёй жонцы, магчымасць ашуканства, здрады, ніколі не ўяўлялася ў яго думках. Гэты Эрнест, гэты каханак яго жонкі, быў белабрысы, прыгожанькі хлопчык год 23-х, з кірпатым носікам і тонкімі вусікамі, амаль ці не самы мізэрны з усіх яе знаёмых. Прайшло некалькі хвілін, прайшло поўгадзіны. Лаўрэцкі ўсё стаяў, сціскаючы ракавую запіску ў руцэ і недарэчна гледзячы на падлогу; скрозь нейкі цёмны вір мітусіліся перад ім бледныя абліччы, балюча замірала сэрца; яму здавалася, што ён падаў, падаў, падаў... і канца не было. Знаёмы, лёгкі шум шоўкавай сукенкі вывеў яго з здранцвення. Варвара Паўлаўна, у капелюшы і шалі, спешна вярталася з гуляння. Лаўрэцкі затрапятаў увесь і кінуўся вон, ён адчуў, што ў гэты момант ён быў у сілах замучыць яе, збіць яе да поўсмерці, па-мужыцку, і задушыць яе сваімі рукамі. Здзіўленая Варвара Паўлаўна хацела спыніць яго; ён мог толькі прашаптаць:—Бетсі,—і выбег з дома.

Лаўрэцкі ўзяў карэту і загадаў везці сябе за горад. Усю рэштку дня і ўсю ноч да раніцы прабукаў ён, бесперастанку застаўліваючыся і ўсплёскваючы рукамі: ён і вар'яцтваваў і, часам, яму рабілася нават нібы смешна, нават нібы весела. Раніцою ён прамерзнуў і зайшоў у дрэнны загарадны шынок, папрасіў пакой і сеў на крэсла перад акном. Сударгавае пазяханне напала на яго. Ён ледзь трымаўся на нагах, цела яго знемагала,—а ён і не адчуваў зморанасці,—затое зморанасць брала сваё: ён сядзеў, глядзеў і нічога не разумеў; не

разумеў, што з ім такое здарылася, чаму ён апынуўся адзін, з здранцвелымі членамі, з горкасцю ў роце, з каменем у грудзях, у пустым незнаёмым пакоі; ён не разумеў, што прымусіла яе, Вару, аддацца гэтаму французу, як магла яна, ведаючы сябе за здрадлівую, быць па-ранейшаму спакойнай, па-ранейшаму ласкавай і даверлівай з ім! „Нічога не разумею!“, — шаптала яго засмаглыя губы. „Хто мне паручыцца цяпер, што і ў Пецербургу...“ І ён не скончваў запытання і пазыхаў, зноў дрыжучы і паціскаючыся ўсім целам. Светлыя і цёмныя ўспаміны аднолькава яго мучылі; яму раптам прышло ў галаву, што гэтымі днямі яна пры ім і пры Эрнесце села за фартэп’яна і спявала: „Стары муж, грозны муж!“ Ён успомніў выраз яе твара, дзіўны блеск вачэй і чырвань на шчаках,—і ён падняўся з крэсла, ён хацеў пайсці, сказаць ім „Вы са мною дарэмна пажартавалі; прадзед мой мужыкоў за рэбры вешаў, а дзед мой сам быў мужык“, — ды забіць іх абаіх. І раптам яму здавалася, што ўсё, што з ім робіцца, сон, і нават не сон, а так, бязглуздзіца нейкая: што варта толькі ўстрасануцца, азірнуцца... Ён азіраўся і, як каршун рве капцюрамі злоўленую птушку, глыбей і глыбей урэзвалася туга ў яго сэрца. У завяршэнне ўсяго, Лаўрэцкі праз некалькі месяцаў спадзяваўся быць бацькам... Мінулае, будучае, усё жыццё было атручана. Ён звярнуўся, нарэшце, у Парыж, застанавіўся ў гасцініцы і паслаў Варвары Паўлаўне запіску п. Эрнеста з наступным лістом:

„Прыкладзеная запіска вам растлумачыць усё. Да рэчы скажу вам, што я не пазнаў вас: вы, такая заўжды акуратная, губляеце такія важныя паперы“. (Гэтую фразу бедны Лаўрэцкі рыхтаваў і паставаў у працягу некалькіх гадзін). „Я не магу больш вас бачыць; думаю, што і вы не павінны

жадаць спаткання са мною. Прызначаю вам 15 000 франкаў у год; больш даць не магу. Прысылайце ваш адрас у вясковую кантору. Рабіце што хочаце. Жывіце дзе хочаце. Жадаю вам шчасця. Адказу не патрэбна“.

Лаўрэцкі напісаў жонцы, што яму не патрэбен адказ... Але ён чакаў, ён чакаў адказу, растлумачэння гэтага незразумелага, непасцігнага здарэння. Варвара Паўлаўна ў той-жа дзень прыслала яму вялікі французскі ліст. Ён яго даканаў; апошня яго сумненні зніклі,—і яму зрабілася сорамна, што ў яго заставался яшчэ сумненні. Варвара Паўлаўна не апраўдвалася: яна жадала толькі ўбачыць яго, прасіла не асуджваць яе беззваротна. Ліст быў халодны і напружаны, хаця дзённі-дзе прыкмячаліся плямы слёз. Лаўрэцкі ўсмінуўся горка і загадаў сказаць праз пасланага, што ўсё вельмі добра. Праз тры дні яго ўжо не было ў Парыжы: але ён паехаў не ў Расію, а ў Італію. Ён сам не ведаў, чаму ён выбраў менавіта Італію; яму па сутнасці было ўсё роўна, куды ні ехаць—абы не дадому. Ён паслаў наказ свайму бурмістру наконт жонкінай пенсіі, загадваючы яму тым часам неадкладна прыняць ад генерала Кароб'іна ўсе справы па маёнтку, не чакаючы здачы рахункаў, і паклапаціцца аб выездзе яго прэвасхадзіцельства з Лаўрыкаў; жвава ўявіў ён сабе збянтэжанасць, дарэмную велічнасць выгнанага генерала і, пры ўсім сваім горы, адчуў некаторую злосную радасць. Тады-ж папрасіў ён у лісце Глафіру Петроўну звярнуцца ў Лаўрыкі і адправіў на яе імя даверанасць; але Глафіра Петроўна ў Лаўрыкі не звярнулася і сама надрукавала ў газетах аб знішчэнні даверанасці, што было зусім залішне. Хаваючыся ў невялікім італьянскім гарадку, Лаўрэцкі яшчэ доўга не мог прымусіць сябе не сачыць

за жонкаю. З газет ён даведаўся, што яна з Парыжа паехала, як меркавала, у Бадэн-Бадэн; імя яе неўзабаве з'явілася ў артыкульчыку, падпісаным тым-жа мос'ё Жулем. У гэтым артыкульчыку, скрозь звычайную жартаўлівасць, выяўлялася нейкае прыхільнае спачуванне; вельмі агідна зрабілася на душы ў Фёдара Іванчыча пры чытанні гэтага артыкульчыка. Потым ён даведаўся, што ў яго нарадзілася дачка; месяцы праз два атрымаў ён ад бурмістра паведамленне аб тым, што Варвара Паўлаўна вытрабавала сабе першую трэць сваёй пенсіі. Потым пачалі хадзіць усё больш і больш дрэнныя чуткі; нарэшце, з шумам пранеслася па ўсіх журналах трагікамічная гісторыя, у якой жонка яго іграла непрыгожую ролю. Усё было скончана: Варвара Паўлаўна зрабілася „вядомасцю“.

Лаўрэцкі перастаў сачыць за ёю; але не хутка мог з сабою зладзіць. Часам такая брала яго туга па жонцы, што ён, здавалася, усё-б аддаў, нават, мабыць... дараваў-бы ёй, абы толькі пачуць зноў яе ласкавы голас, адчуць зноў яе руку ў сваёй руцэ. Аднак час ішоў нездарма. Ён не быў народжаны пакутнікам: яго здаровая прырода ўступіла ў свае правы. Шмат што зрабілася яму зразумелым: самы ўдар, паразіўшы яго, не здаваўся яму больш непрадбачаным; ён зразумеў сваю жонку, блізкага чалавека толькі тады і зразумееш зусім, калі з ім разлучышся. Ён зноў мог займацца, работаць, хаця ўжо далёка не з ранейшым імпэтам; скептыцызм, падгатаваны практыкаю жыцця, выхаваннем, канчаткова забраўся ў яго душу. Ён зрабіўся вельмі абыякавы да ўсяго. Прайшло гады чатыры, і ён адчуў сябе ў сілах звярнуцца на бацькаўшчыну, сустрэцца з сваімі. Не заставаўліваючыся ні ў Пецербургу, ні ў Маскве, прыехаў

ён у горад О... дзе мы разлучыліся з ім, і куды мы просім цяпер прыхільнага чытача звярнуцца разам з намі.

XVII

На другую раніцу, пасля апісанага нам дня, гадзіне а дзiesiąтай, Лаўрэцкі ўзыходзіў на ганак Каліцінскага дома. Яму насустрач вышла Ліза ў капелюшы і пальчатках.

— Куды вы?—спытаў ён яе.

— Да абедні. Сёння нядзеля.

— А хіба вы ходзіце да абедні?

Ліза моўчкі, з здзіўленнем, паглядзела на яго.

— Прабачце, калі ласка,—праказаў Лаўрэцкі:— я... я не тое хацеў сказаць, я прышоў развітацца з вамі. Я праз гадзіну еду ў вёску.

— Але-ж гэта адсюль недалёка?—запытала Ліза.

— Вёрст дваццаць пяць.

На парозе дзвярэй з'явілася Леначка ў суправаджэнні пакаёўкі.

— Глядзіце, не забывайцеся пра нас,—прамовіла Ліза і спусцілася з ганка.

— І вы не забывайцеся на мяне. Ды паслухайце,—дадаў ён:—вы ідзеце ў царкву: памаліцеся да рэчы і за мяне.

Ліза спынілася і абярнулася да яго.

— Калі жадаеце,—сказала яна, проста гледзячы яму ў твар:—я памалюся і за вас. Пойдзем, Леначка.

У гасцінай Лаўрэцкі застаў Мар'ю Дзімітраўну адну. Ад яе пахла адэкалонам і мятай. Ёй, па яе словах, балела галава і ноч яна правяла непакойна. Яна прыняла яго з звычайнай сваёй томнай ласкавацю і пакрыху разгаварылася.

— Ці-ж няпраўда,—спытала яна яго:—які Владзімір Нікалаіч слаўны малады чалавек!

— Які гэта Владзімір Нікалаіч?

— Ды Паншын, вось, што ўчора тут быў. Вы яму страшэнна спадабаліся; я вам скажу па сакрэту, топ cher cousin¹, ён проста галаву згубіў ад маёй Лізы. Што-ж? Ён добрай фаміліі, служыць вельмі добра, разумны, ну, камер-юнкер, і калі на тое будзе воля боская... я, з свайго боку, як маці, вельмі буду рада. Адказнасць, вядома, вялікая; вядома, ад бзцькоў залежыць шчасце дзяцей, але-ж і тое трэба сказаць: да гэтай пары добра ці дрэнна, але-ж усё я, усюды я адна, як ёсць; і выхавала дзяцей, і вучыла іх, усё я... я вось і цяпер мамзель ад пані Булюс выпісала...

Мар'я Дзімітраўна пусцілася ў апісанне сваіх турбот, старанняў, сваіх мацярынскіх пачуццяў. Лаўрэцкі слухаў яе моўчкі і круціў у руках капялюш. Яго халодны, цяжкі ўзрок збянтэжыў балбатлівую барыню.

— А Ліза як вам падабаецца?—спытала яна.

— Лізавета Міхайлаўна вельмі добрая дзяўчына,—адказаў Лаўрэцкі, устаў, развітаўся і зайшоў да Марфы Цімафееўны. Мар'я Дзімітраўна з непрыемнасцю паглядзела яму ўслед і падумала: гэтка цюлень, мужыкі! Ну, цяпер я разумею, чаму яго жонка не магла застацца яму вернай.

Марфа Цімафееўна сядзела ў сябе ў пакоі, акружаная сваім штатам. Ён складаўся з пяці стварэнняў, амаль аднолькава блізкіх яе сэрцу: з таўстазобага вучонага снегіра, якога яна ўпадабала за тое, што ён перастаў свішчэць і цягаць ваду,—маленькага, вельмі пужлівага і ціхага сабачкі Роскі, сярдзітага ката Матроса, чарнявай, рухавай дзяўчынкi год дзевяці, з вялізнымі вачыма і вострым носікам, якую звалі Шурачка, і пажылай жанчыны

¹ Дарагі кузен (фр.).

год пяцьдзесят пяць, у белым чэпчыку і карычневай кургузай камізэльцы на цёмнай сукенцы, Настасі Карпаўны Агаркавай. Шурачка была мяшчаначка, круглая сірата. Марфа Цімафееўна ўзяла яе сабе, злітаваўшыся над ёю, як і над Роскай; і сабачку, і дзяўчынку яна знайшла на вуліцы; абое былі худыя і галодныя, або іх мачыў асенні дождж; за Роскай ніхто не пагнаўся, а Шурачку нават ахвотна аддаў Марфе Цімафееўне яе дзядзька, п'яны шавец, які сам недаядаў і пляменніцу не карміў, а біў па галаве капылом. З Настассяй Карпаўнай Марфа Цімафееўна пазнаёмілася на набажэнстве, у манастыру; сама падышла да яе ў царкве (яна спадабалася Марфе Цімафееўне за тое, што, па яе словах, вельмі смачна малілася), сама з ёю загаварыла і запрасіла яе да сябе на чашку чаю. З таго дня яна ўжо не разлучалася з ёю. Настасся Карпаўна была жанчына самага вясялага і ціхага характару, удава бяздзетная, з бедных дваранак, галаву мела круглую, сіваю, мяккія белыя рукі, мяккі твар з буйнымі, добрымі рысамі і некалькі смешным, кірпатым носам; яна схілялася перад Марфай Цімафееўнай, і тая яе вельмі любіла, хаця падсмейвалася з яе нежнага сэрца: яна адчувала замілаванне да ўсіх маладых людзей і мімаволі чырванела, як дзяўчынка, з самага нявіннага жарту. Увесь яе капіталец складаўся з 1 200 рублёў асігнацыямі; яна жыла за кошт Марфы Цімафееўны, на ўроўне з ёй: Марфа Цімафееўна не сцярпела-б дагадлівасці.

— А! Федзя!—пачала яна, як толькі ўбачыла яго:—учора ўвечары ты не бачыў маёй сям'і: падзівіся. Мы ўсе на чай сышліся; гэта ў нас другі, святочны чай. Усіх паглядзіць можаш: толькі Шурачка не дасца, а кот абдрапае. Ты сёння едзеш?

— Сёння, —Лаўрэці прысеў на нізкае крэсла.—

Я ўжо з Мар'яй Дзімітраўнай развітаўся. Я і Лізавету Міхайлаўну бачыў.

— Заві яе Лізай, пане мой; што за Міхайлаўна яна для цябе! Ды сядзі ціха, а то ты Шурачкіна крэсла зламаеш.

— Яна да абедні ішла, — прадоўжваў Лаўрэцкі. — Хіба яна багамольная?

— Так, Федзя, вельмі. Больш за нас з табою, Федзя.

— А вы хіба не багамольныя? — заўважыла, шапялявчы, Настасся Карпаўна. — І сённа да ранняй абедні не пайшлі, а да позняй пойдзеце.

— А вось і не, — ты адна пойдзеш: зленавалася я, маці мая, — адказала Марфа Цімафееўна, — чаем ужо залішне сябе балую. — Яна гаварыла Настассе Карпаўне: ты, хаця і жыла з ёй на ўроўне, — нездарма ж яна была Пестова: трое Пестовых значацца ў сінодыку Івана Васільевіча Грознага, Марфа Цімафееўна гэта ведала.

— Скажыце калі ласка, — пачаў зноў Лаўрэцкі: — мне Мар'я Дзімітраўна зараз гаварыла пра гэтага... як гэта яго?.. Паншына. Што гэта за чалавек?

— Гэтакая яна балбатуха, даруй божа! — прамармытала Марфа Цімафееўна: — мабыць, пад сакрэтам табе сказала, што вось глядзі, які нагадваецца жаніх. Шушукалася-б з сваім паповічам; не, відаць, ёй мала. Але-ж і няма яшчэ нічога, ды і слава богу! а яна ўжо балбоча.

— Чаму-ж слава богу? — спытаў Лаўрэцкі.

— А таму, што малойчык мне не падабаецца; ды і чаму-ж тут радавацца?

— Не падабаецца ён вам?

— Так, не ўсіх-жа яму чараваць. Хопіць з яго і таго, што вось Настасся Карпаўна ў яго закахана.

Бедная ўдава ўся ўспалахнулася.

— Што вы гэта, Марфа Цімафееўна, бога вы не баіцеся!—усклікнула яна, і чырвань раптоўна разлілася ў яе па твары і па шыі.

— Але-ж ведае, шальмец,—перапыніла яе Марфа Цімафееўна:—ведае, чым яе прывабіць: табакерку ёй падарыў. Федзя, папрасі ў яе табакі панюхаць: ты ўбачыш, табакерка якая слаўная: на пакрышцы гусар на кані намалёван. Ужо ты лепей, маці мая, не апраўдвайся.

Настасся Карпаўна толькі рукамі адмахвалася.

— Ну, а Ліза,—спытаў Лаўрэцкі,—да яго нераўнадушна?

— Здаецца, ён ёй падабаецца,—а прынамсі, бог яе ведае! Чужая душа, ты ведаеш, цёмны лес, а дзявочая і пагатове. Вось і Шурачкіну душу—паспрабуй, разбяры! Навошта яна хаваецца, а не выходзіць, з той пары, як ты прышоў?

Шурачка фыркнула прыдушаным смехам і выскачыла вон, а Лаўрэцкі падняўся з свайго месца.

— Так,—прамовіў ён з расстаноўкай:—дзявочую душу не адгадаеш.

Ён пачаў развітвацца.

— Што-ж? Хутка мы цябе пабачым?—запытала Марфа Цімафееўна.

— Як давядзецца, цётка: тут-жа недалёка.

— Так, але-ж ты ў Васільеўскае едзеш. Ты не хочаш жыць у Лаўрыках:—ну, гэта твая справа; толькі ты з'ездзі, пакланіся матчынай дамавіне, ды і бабкінай дамавіне дарэчы. Ты там за граніцай усякага розуму набраўся, а хто ведае, можа быць, яны і адчуюць у сваіх могілках, што ты да іх прышоў. Ды не забудзься, Федзя, па Глафіры Петроўне таксама панафіду адслужыць; вось табе і рубель. Вазьмі, вазьмі, гэта я па ёй хачу адслужыць панафіду. Я яе пры жыцці не любіла, а няма чаго сказаць, з характарам была дзеўка. Разум-

ніца была; ну і цябе не пакрыўдзіла. А цяпер ідзі з богам, а то я табе надакучу.

І Марфа Цімафееўна абняла свайго пляменніка.

— А Лізе за Паншыным не быць, не турбуйся; не такога мужа яна варта.

— Ды я зусім і не турбуюся,—адказаў Лаўрэцкі і вышаў.

XVIII

Праз гадзіны чатыры ён ехаў дадому. Тарантас яго шпарка каціўся палявою, мяккай дарогаю. Тыдні трыяк стаяла засуха; тонкі туман разліваўся малаком у паветры і засцілаў далёкія лясы; ад яго пахла дымам. Шмат цёмнаватых хмарак з няясна абрысаванымі берагамі распаўзаліся па бледна-блакітным небе; даволі моцны вецер імчаўся сухім, непарыўным струменем, не разганяючы спякоты. Прыклаўшы галаву да падушкі і сашчапіўшы на грудзях рукі, Лаўрэцкі глядзеў на прыбягаўшыя веерам загоны палёў, на павольна мільгаўшыя вербы, на дурных варон і грачоў, з тупой падазронасцю пазіраўшых бокам на праязджаўшыя экіпаж, на даўгія межы, зарослыя чарнобылем, палынню і палявой рабінай; ён глядзеў... і гэта свежая, стэпавая, тлустая голь і глуш, гэта зелень, гэтыя даўгія ўзгоркі, сухадолы з каржакаватымі дубовымі кустамі, шэрыя вёскі, жыдкія бярозы—увесь гэты, даўно ім нябачаны, рускі краявід навяваў на яго душу салодкія і, тым-жа часам, амаль тужлівыя пачуцці, душыла грудзі яго нейкім прыемным ціскам. Думкі яго паволі брадзілі; абрысы іх былі таксама няясны і цямы, як абрысы тых высокіх, таксама нібы брадзіўшых хмарак. Успомніў ён сваё дзяцінства, сваю маці, успомніў, як яна памірала, як паднеслі яго да яе, і як яна, прыціскаючы яго галаву да сваіх грудзей, пачала была

слаба галасіць над ім, ды зірнула на Глафіру Петроўну—і змоўкла. Успомніў ён бацьку, спачатку бадзёрага, усім незадоволеннага, з медным голасам,—потым сляпога, плаксівага, з неахайнай сівой барадой; успомніў, як ён аднойчы за сталом, выпіўшы лішнюю чарку віна і заліўшы сабе сурвэтку падліўкай, раптам засмяўся і пачаў, міргаючы, нічога не бачыўшымі вачыма і чырванеючы, расказваць пра свае перамогі; успомніў Варвару Паўлаўну,—і мімаволі прыжмурыўся, як жмурыцца чалавек ад раптоўнага ўнутранага болю, і страсануў галавой. Потым думка яго спынілася на Лізе.

„Вось,—падумаў ён:—новая істота толькі што ўваходзіць у жыццё. Слаўная дзяўчына, што толькі з яе выйдзе? Яна і сабою хораша. Бледнае, свежае аблічча, вочы і губы такія сур'ёзныя, і погляд часны і нявінны. Шкада, яна, здаецца, захоплена крышку. Рост слаўны, і так лёгка ходзіць, і голас ціхі. Вельмі я люблю, калі яна раптам застановіцца, слухае ўважліва, без усмешкі, потым задумаецца і адкіне назад свае валасы. Праўда, мне самому здаецца, Паншын яе не варты. Аднак, чым-жа ён дрэнны? А прынамсі, што гэта я разлетуценіўся? Пабяжыць і яна па той-жа сцежцы, па якой усе бегаюць. Лепш я пасплю“. І Лаўрэцкі заплюшчыў вочы.

Заснуць ён не мог, але акунуўся ў дрымотнае дарожнае здранцвенне. Абразы мінулага, па-старому, не спяшаючы, падымаліся, усплывалі ў яго душы, мяшаючыся і блытаючыся з іншымі ўяўленнямі Лаўрэцкі, бог ведае чаму, пачаў думаць пра Роберта Піля... пра французскую гісторыю... пра тое, як-бы ён выйграў бойку, калі-б ён быў генералам; яму чуліся стрэлы і крыкі... Галава яго хілілася на бок, ён адкрываў вочы... Тыя-ж

самыя палі, тыя-ж стэпавыя малюнкi; сцёртыя падковы прыпражнх папераменна блішчаць скрозь зыбісты пыл; кашуля фурмана, жоўтая, з чырвонымі ластаўкамі, надуваецца ад ветру... „Нішто вяртаюся я на радзіму“ прамільгнула ў Лаўрэцкага ў галаве; і ён закрычаў: „Пайшоў!“—захінуўся ў шынель і шчыльней прыгарнуўся да падушкі. Тарантас штурханула: Лаўрэцкі выпрастаўся і шырока адкрыў вочы. Перад ім на ўзгорку цягнулася невялікая вёска; крыху ўправа бачыўся стары панскі домік, з зачыненымі акянiцамі і крывым ганкам; па шырокаму двару, ад самых варот, расла крапіва, зялёная і густая, як канапля; тут-жа стаяў дубовы, яшчэ моцны, амбарчык. Гэта было Васільеўскае.

Фурман павярнуў да варотаў, спыніў коней; лёкай Лаўрэцкага прыпадняўся на козлах і, як-бы рыхтуючыся саскочыць, закрычаў: гэі! Пачуўся сіплы, глухі брэх; але нават сабакі не паказалася; лёкай зноў прыгатаваўся саскочыць, ізноў закрычаў: гэі! Паўтарыўся старэчы брэх і, праз момант, на двор, невядома адкуль, выбег чалавек у нанкавым жупане, з белай, як снег, галавой; ён паглядзеў, закрываючы вочы ад сонца, на тарантас, ударыў сябе раптам абедзвума рукамі па ляжках, спачатку крыху замітусіўся на месцы, потым кінуўся адчыняць вароты. Тарантас уехаў на двор, грукаючы коламі па крапіве, і спыніўся перад ганкам. Белгаловы чалавек, вельмі відаць рухавы, ужо стаяў, шырока і крыва расставіўшы ногі на апошняй ступеньцы, аддзяліў перадак, сударгава таргануўшы ўгару скурат і, дапамагаючы пану спусціцца на зямлю, пацалаваў у яго руку.

— Здароў, здароў, браце,—прагаварыў Лаўрэцкі:—цябе, здаецца, Антонам завуць? Ты жывы яшчэ?

Стары моўчкі пакланіўся і пабег за ключамі. Покуль ён бегаў, фурман сядзеў нерухома, збочыўшыся і пазіраючы на зачыненыя дзверы; а лёгкай Лаўрэцкага, як саскочыў, так і застаўся ў маляўнічай позе, закінуўшы адну руку на козлы. Стары прынёс ключы і, без усякай патрэбы выгінаючыся, як змяя, высока падымаючы локці, адчыніў дзверы, саступіў з дарогі і зноў пакланіўся ў пояс.

„Вось я і дома, вось я і звярнуўся“,—падумаў Лаўрэцкі, уваходзячы ў малюсенькую прыхожую, тым часам, як акяніцы з стукатам і віскам адчыняліся адна за адною і днеўны свет пранікаў у апусцелыя пакоі.

XIX

Невялікі домік, куды прыехаў Лаўрэцкі і дзе два гады таму назад памерла Глафіра Петроўна, быў пабудаваны ў мінулым стагоддзі, з моцнага сасновага лесу; ён на выгляд здаваўся хілым, але мог прастаяць яшчэ год пяцьдзесят ці больш. Лаўрэцкі абышоў усе пакоі і, на вялікі спалох старых, вялых мух з белым пылам на спіне, нерухома сядзеўшых пад столлю, загадаў усюды адчыніць вокны: ад самай смерці Глафіры Петроўнай ніхто не адчыняў іх. Усё ў доме засталася, як было: тонканогія, белыя канапчыкі ў гасцінай, абітыя глянцавым шэрым штофам, працёртыя і прадаўленыя, жыва нагадвалі Кацярынінскія часы; у гасцінай-жа стаяла любімае крэсла гаспадыні, з высокай і простаў спінкай, да якой яна і ў старасці не прысланялася. На галоўнай сцяне вісеў старасвецкі партрэт Фёдарова прадзеда, Андрэя Лаўрэцкага, цёмны, зласлівы твар, ледзь выяўляўся на счарнелым і пакарабачаным фоне, невялікія злыя вочы хмура глядзелі з-пад навіслых, нібы апух-

лых павек, чорныя валасы без пудры шчоткай уздымаліся над цяжкім, зрытым лобам. На рагу партрэта вісеў вянок з запыленых імартэляў. „Самі Глафіра Петровна пажадалі плесці“, паведаміў Антон. У спальні ўзвышаўся вузкі ложкак, пад палагам з старадаўняй, вельмі дабротлівай паласатай матэры; горка палінялых падушак і шытая жыдкая коўдра ляжалі на ложку, а ў галавах вісеў абраз увядзення ў храм маткі боскай, той самы абраз, да якога старая дзяўчына, паміраючы адна і ўсімі забытая, у апошні раз прыклалася ўжо халадзеючымі губамі. Туалетны столік з штучнага дрэва, з меднымі бляхамі і крывым люстэркам, з счарнелай пазалотай, стаяў каля акна. Побач з спальняй знаходзілася абразная, маленькі пакойчык, з голымі сценамі, і цяжкім ківотам у куце; на падлозе ляжаў сцёрты, закапаны воскам дыванок; Глафіра Петроўна клала на ім земныя паклоны. Антон адправіўся з лёкаем Лаўрэцкага адчыняць канюшню і хлеў; на месца яго з'явілася бабулька, амаль ці не равесніца яму, завязаная хусткай па самыя бровы; галава яе трэслася, і вочы глядзелі тупа, але выяўлялі стараннасць, даўнюю прывычку служыць аддана, і тым часам нейкае ўважлівае спачуванне. Яна падышла да ручкі Лаўрэцкага і спынілася ля дзвярэй, чакаючы загаду. Ён зусім не памятаў, як яе звалі; не памятаў нават, ці бачыў яе калі-небудзь; выявілася, што яе звалі Апраксеяй; год сорак таму назад, тая-ж Глафіра Петроўна саслала яе з панскага двара і загадала ёй быць птушніцай; аднак, яна гаварыла мала,—нібы страціла розум,—а толькі глядзела дагодліва. Апрача гэтых двух старых, ды трох пузатых дзетак у даўгіх кашульках, Антонавых праўнукаў, жыў яшчэ на панскім двары аднарукі бесцягольны мужычок; ён мармытаў

як цецярук, і не быў здатны ні нашошта; мала чым карысней за яго быў стары пёс, прывітаўшы брэхам зварот Лаўрэцкага: ён ужо год дзесяць сядзеў на цяжкім ланцугу, купленым па загаду Глафіры Петроўны, і ледзь-ледзь быў у сілах рушыцца і валачыць сваю ношу. Агледзеўшы дом, Лаўрэцкі вышаў у сад і застаўся ім задаволены. Ён увесь зарос бур'янам, лапухамі, агрэстам і малінай; але ў ім было шмат ценю, многа старых ліп, якія здзіўлялі сваёю аграмаднасцю і здзіўным размяшчэннем сучча; яны былі залішне цесна пасаджаны і калісьці—год сто таму назад—стрыжаны. Сад скончыўся невялікім светлым возерам з берагамі, заросшымі высокім чырванаватым чаротам. Сляды чалавечага жыцця глохнуць вельмі хутка: сяліба Глафіры Петроўны не паспела здзічэць, але ўжо здавалася ахутанай той ціхай драмой, якой дрэмле ўсё на зямлі, дзе толькі няма людской непакойнай заразы. Фёдар Іваныч прагуляўся таксама па вёсцы: бабы глядзелі на яго з парогаў сваіх хат, падпіраючы шчаку рукою; мужыкі здалёку кланяліся, дзеці беглі прэч, сабакі млявабрахалі. Яму, нарэшце, захацелася есці; але ён чакаў сваю прыслугу і кухара толькі ўвечары; абоз з правізіяй з Лаўрыкаў яшчэ не прыехаў,—давалася звярнуцца да Антона. Антон зараз паклапаціўся: злавіў, зарэзаў і абскуб старую курыцу; Апраксея доўга цёрла і мыла яе, як бялізну, раней чым пакласці ў каструлю; калі-ж яна, нарэшце, зварылася, Антом накрыў і прыбраў стол, паставіў перад прыборам счарнеўшую саянку апліке з трьма ножкамі і гранёны графінчык з круглай шкляной пробкай і вузкай шыйкай, потым паведаміў Лаўрэцкага п'явучым голасам, што страва гатова,—і сам стаў за яго крэслам, абкруціўшы правы кулак сурвэткай і распаўсюджваючы нейкі моцны, ста-

радаўні пах, падобны на пах кіпарысавага дрэва. Лаўрэцкі пакаштаваў супу і дастаў курыцу; скура яе была ўся пакрыта буйнымі пупыркамі; тоўстая жыла ішла па кожнай назе, мяса пахла драўнінай і шчолакам. Паабедаўшы, Лаўрэцкі сказаў, што ён выпіў-бы чаю, калі... „У адзін момант падам с“, перапыніў яго стары,—і стрымаў сваё абяцанне. Адшукаўся драбок чаю, закручаны ў кавалак чырвонай паперкі; адшукаўся невялікі, але заўзяты і шумлівы самаварчык, адшукаўся і цукар у вельмі маленькіх, нібы абтаяўшых кавалачках. Лаўрэцкі напіўся чаю з вялікай чашкі; ён яшчэ з дзяцінства памятаў гэтую чашку: ігральныя карты былі намаляваны на ёй; з яе пілі толькі госці,—і ён піў з яе, быццам госць. Увечары прыбыла прыслуга; Лаўрэцкаму не захацелася легчы ў цёткіным ложку; ён загадаў паслаць сабе пасцель у сталовай. Пагасіўшы свечку, ён доўга глядзеў вакол сябе і думаў невясёлую думу; ён перажываў пачуццё, знаёмае кожнаму чалавеку, якому даводзіцца ўпершыню начаваць у даўно нежылым месцы; яму здавалася, што абступіўшы яго з усіх бакоў змрок не мог прывыкнуць да новага жыхара, што самыя сцены дома недаўразумяваюць. Нарэшце, ён уздыхнуў, нацягнуў на сябе коўдру і заснуў. Антон больш за ўсіх заставаўся на нагах; ён доўга шаптаўся з Апраксеяй, вохкаў упоўголаса, разы два перахрысціўся: яны або не чакалі, каб пан пасяліўся ў іх, у Васільеўскім, калі ў яго пад бокам быў такі слаўны маёнтак з вельмі добра абсталяванай сялібай; яны і не падазравалі, што самая гэта сяліба была агідна Лаўрэцкаму: яна ўзбуджвала ў ім тужлівыя ўспаміны. Нашаптаўшыся ўдосталь, Антон узяў палку, пастукаў у вісячую, даўно бязмоўную дошку ля амбару і тут-жа прыкурнуў на дварэ, ні-

чым не прыкрыўшы сваю белую галаву. Майская ноч была ціхая і ласкавая,—і соладка спалася старому.

XX

На другі дзень Лаўрэцкі ўстаў даволі рана, пагутарыў з старастам, пабываў на гумне, загадаў зняць ланцуг з дваровага сабакі, які толькі пабрахаў крыху, але нават не адышоў ад сваёй кануры;—і, звярнуўшыся дадому, акнуўся ў нейкае мірнае здранцвенне, з якога не выходзіў цэлы дзень. „Вось калі я папаў на самае дно ракі“,—сказаў ён самому сабе не раз. Ён сядзеў пад акном, не кратаўся і нібы прыслухоўваўся да цячэння ціхага жыцця, якое яго акружала, да рэдкіх гукаў вясковай глушы. Вось недзе за крапівой нехта спявае тонкім-тонкім галаском; камар нібы ўторыць яму. Вось ён перастаў, а камар усё пішчыць; скрозь дружнае, назойлівае жалобнае гудзенне мух чуецца гудзенне тоўстага чмяля, які раз-у-раз стукаецца галавою аб столь; певень на вуліцы закрываў, хрыпла выцягваючы апошнія ноты; прагрукацелі калёсы, на вёсцы рыпяць вароты „Чаго?“ забраскатаў раптам голас бабы. „Ох, ты мой, пястун“, гаворыць Антон двухгадовай дзяўчынцы, якую няньчыць на руках. „Квас нясі“, паўтарае той жа голас бабы,—і раптам прыходзіць цішыня мёртвая; нішто не стукне, не зварухнецца; вецер лістком не шавяльне; ластаўкі нясуцца без крыку адна за адной па зямлі, і смутліва робіцца на душы ад іх маўклівага налёту. „Вось калі я на дне ракі“, думае зноў Лаўрэцкі. „І заўсёды, у кожны час ціха і няспешна тут жыццё“, думае ён:—„хто ўваходзіць у яе кола,—пакарайся: тут няма чаго хвалявацца, няма чаго каламуціць, тут толькі таму і ўдача, хто пракладае сваю сцэжку, не спяшаючыся, як араты ба-

разну плугам. І якая моц вакол, якое здароўе ў гэтай бяздзейнай цішыні! Вось тут, пад акном, прысадзісты лапух лезе з густой травы; над ім выцягвае зара сваю сочную цявіну, багародзіцыны слёзкі яшчэ вышэй выкідваюць свае ружовыя кудры; а там, далей, у палях, блішчыцца жыта, і ўжо авёс пайшоў у трубачку, і шырыцца ва ўсю шырыню сваю кожны ліст на кожным дрэве, кожная траўка на сваім сцябле. „На жаночае каханне пайшлі мае лепшыя гады“,—не перастае думаць Лаўрэцкі:—„няхай-жа выцвярэзіць мяне тут нуда, хай супакоіць мяне, падрыхтуе да таго, каб і я здолеў не спяшаючыся рабіць справу“. Ён зноў бярэцца прыслухоўвацца да цішыні, нічога не чакаючы,—і тым часам нібыта без перастанку чакаючы нечага: цішыня ахутвае яго з усіх бакоў; сонца коціцца ціха па спакойным сінім небе, і воблакі ціха плывуць па ім; здаецца, яны ведаюць, куды і навошта яны плывуць. Тым самым часам, у другіх месцах на зямлі, кіпела, спяшалася, грукацела жыццё; тут тое-ж самае жыццё плыло нячутна як вада па балотных травах; і да самага вечару Лаўрэцкі не мог адарвацца ад сусірання гэтага адыходзячага, уплываючага жыцця; туга аб мінулым таяла ў яго душы, як вясенні снег—і, дзіўная рэч!—ніколі не было ў ім так глыбока і моцна пачуццё радзімы.

XXI

У працягу двух тыдняў Фёдар Іванчыч упарадкаваў домік Глафіры Петроўны, расчысціў двор, сад; з Лаўрыкаў прывезлі яму выгодную мэблю, з гораду віно, кнігі, журналы; на стайні з'явіліся коні; словам, Фёдар Іванчыч абсталяваўся ўсім неабходным і пачаў жыць—ці то памешчыкам,

ці то пустэльнікам. Дні яго праходзілі аднастайна, але ён не нудзіўся і хаця нікога не бачыў, ён старанна і ўважліва займаўся гаспадаркай, ездзіў верхам па ваколіцы, чытаў. Аднак, ён чытаў мала: яму прыемней было слухаць апавяданні старога Антона.

Звычайна Лаўрэцкі садзіўся з люлькай табакі, і чашкай халоднага чаю да акна; Антон станавіўся каля дзвярэй, заклаўшы назад рукі,—і пачынаў свае павольныя апавяданні пра старадаўнія часы, пра тыя казачныя часы, калі авёс і жыта прадаваліся не меркамі, а ў вялікіх мяхах, па дзве і па тры капейкі за мех; калі ва ўсе бакі, нават пад горадам, цягнуліся непраходныя лясы, някранутыя стэпы. „А цяпер“, скардзіўся стары, якому ўжо стукнула год за восемдзсят;—„так усё высеклі, ды ўзаралі, што праехаць недзе“. Таксама расказваў Антон шмат пра сваю паню, Глафіру Петроўну: якія яны былі разважлівыя і беражлівыя; як нейкі пан, малады сусед, падладжаўся быў да іх, часта пачаў прыезджаць—і як яны для яго пажадалі нават надзяваць свойсва точны чэпчык з стужкамі колеру масакá і жоўтую сукенку з тру-тру-левантына; але як потым, разгневаўшыся на пана суседа за непрыстойнае запытанне: „што, скажыце, павінен быць у вас, васпані, капітал“? загадалі яму ад дому адмовіць, і як яны тады ж загадалі, каб усё, пасля іх скону, да самамалейшай трапачкі, было аддадзена Фёдару Іванавічу. І праўда, Лаўрэцкі знайшоў увесь цёткін скарб у цэласці, не выключаючы святочнага чапца з стужкамі колеру масакá і жоўтай сукенкі з тру-тру-левантына. Старасвецкіх папер і цікавых дакументаў, на якія разлічваў Лаўрэцкі, не знайшлося ніякіх, апроч адной старой кніжкі, у якую дзед яго, Пётр Андрэіч, запісваў—альбо „Свят-

каванне ў горадзе Санкт-Пецербургу замірэння, заключанага з Турэцкай імперыяй яго светласцю князем Александр Александравічам Прызароўскім“; альбо рэцэпт груднога *дэкохта* з увагай: „Гэта парада дадзена генеральшы Праскоўі Фёдараўне Салтыковай ад протапрэвітара царквы жываначальныя тройцы Фёдара Аўксенцьевіча“; альбо палітычную навіну наступнага роду: „Пра тыграў французай нешта не чуваць“; і тут-жа побач: „У маскоўскіх ведамасцях паказана, што памёр пан прэм’ер-майёр Міхаіл Петровіч Колычэў. Ці не Пётра Васільевіча Колычэва сын?“ Лаўрэцкі знайшоў таксама некалькі старых календароў і соннікаў і таямнічы твор п. Амбодзіка; шмат успамінаў абудзілі ў ім даўно забытыя, але знаёмыя „Сімвалы і Эмблемы“. У туалетным століку Глафіры Петроўны Лаўрэцкі знайшоў невялікі пакет, завязаны чорнай істужкай, зашчытананы чорным сургучом і засунуты ў самую глыбіню скрыні. У пакеце ляжалі тварам да твара пастэлевы партрэт яго бацькі ў маладосці, з мяккай чупрынай, рассыпанай па лобе, з даўгімі, томнымі вачыма і поўадчыненым ротам—і амаль сцёрты партрэт бледнай жанчыны ў белай сукенцы, з белай ружай у руцэ,—яго мацеры. З самой сябе Глафіра Пётроўна ніколі не дазваляла зняць партрэта. „Я, паночку, Фёдар Іваныч“,— гаварыў Лаўрэцкаму Антон:—„хоша і ў панскіх палацах тады жыхарства не меў, а вашага прадзедку, Андрэя Афанас’іча, памятую,—як жа: мне, як яны сканалі, восемнаццаты гадоў пайшоў. Раз я ім у садзе сустрэўся,—дык нават паджыжкі затрэсліся; аднак, яны нічога, толькі запыталі, як завуць,—і ў свае пакоі за насавой хустачкай паслалі. Пан быў, што і казаць,—і большага над сабою не ведаў. Бо скажу вам, была ў вашага

прадзедкі цудоўная такая ладунка: з Афонскай гары ім манах тую ладунку падарыў. І сказаў ён яму гэта, манах, значыць: за тваю, баярын, гасцінасьць, гэта табе дарую; насі—і суда не бойся. Ну, але-ж тады, паночку, вядома, якія былі часы: што пан усхацеў, тое і рабіў. Бывала, хто нават з паноў уздумае ім прэчыць, дык яны толькі паглядзяць на яго ды скажуць: неглыбока плаваеш; самае гэта ў іх было любое слова. І жыў ён, ваш вечнай памяці, прадзедка, у палацах драўняных малых; а што добра пасля сябе пакінуў, срэбра што, усялякіх запасаў—усе падвалы бітма набіты былі. Гаспадар быў. Той жа графічык, што вы пахваліць пажадалі,—іхні быў: з яго гарэлку каштавалі. А вось дзедка ваш, Пётр Андрэвіч, і палацы сабе пабудавалі каменныя, а добра не нажылі; усё ў іх пайшло ў разлад; і жылі яны горш за татачку, і раскошаў ніякіх сабе не тварылі,—а грошыкі ўсе распасожыў, і спамянуць яго няма чым; лыжкі срэбранай ад іх не засталася,—і то яшчэ дзякуй, Глафіра Петроўна паспрыяла“.

— А ці праўда,—перапыняў яго Лаўрэцкі:—яе старой калатушкай звалі?

— Але-ж хто зваў!—адказваў з прыкрасцю Антон.

— А што, паночку,—адважыўся спытацца аднойчы стары:—што наша барынька, дзе жадае сваё прабыванне мець?

— Я разлучыўся з жонкаю,—прагаварыў насілу Лаўрэцкі.—калі ласка, не пытайся пра яе.

— Слухаю-с,—смутліва адказаў стары.

Праз тры тыдні Лаўрэцкі паехаў верхам у О... да Каліціных, і правёў у іх вечар. Лем быў там; ён вельмі спадабаўся Лаўрэцкаму. Хаця, з ласкі бацькі, ён ні на якім інструменце не іграў, аднак

палка любіў музыку, музыку сур'ёзную, класічную. Паншына ў той вечар у Каліціных не было. Губернатар выслаў яго некуды за горад. Ліза іграла адна і вельмі выразна; Лем ажывіўся, расхадзіўся, скруціў паперку трубачкай і дырыжыраваў. Мар'я Дзімітраўна спачатку смяялася, гледзячы на яго, потым пайшла спаць; па яе словах, Бетховен залішне хваляваў яе нервы. Апоўначы Лаўрэцкі праводзіў Лема на кватэру і прасядзеў у яго да трэцяй гадзіны раніцы. Лем шмат гаварыў; сутуліна яго выпрасталася, вочы расшырыліся і заблішчэлі; самыя валасы прыпадняліся над лобам. Ужо так даўно ніхто не спачуваў яму, а Лаўрэцкі відаць цікавіўся ім, рупатліва і ўважліва распытваў яго. Старога гэта кранула; ён скончыў тым, што паказаў госцю сваю музыку, сыграў і нават спеў мярцвяным голасам некаторыя ўрыўкі з сваіх твораў, між іншым цэлую, пакладзеную ім на музыку, балладу Шылера: Фрыдолін. Лаўрэцкі пахваліў яго, прымусіў што-небудзь паўтарыць і, ад'язджаючы, запрасіў яго да сябе пагасціць на некалькі дзён. Лем, праводзіўшы яго да вуліцы, зараз-жа згадзіўся і моцна паціснуў яго руку; але, застаўшыся адзін на свежым і сырым паветры, пры толькі што запалаўшым золку, азірнуўся, прыжмурыўся, скорчыўся і, як вінаваты, пацягнуўся ў свой пакойчык: „Ich bin wohl nicht klug“ (я страціў розум), прамармытаў ён, кладучыся ў сваю жорсткую і кароткую пасцель. Ён паспрабаваў прыкінуцца хворым, калі, праз некалькі дзён, Лаўрэцкі заехаў за ім у фурманцы; але Фёдар Іванчыч увайшоў да яго ў пакой і ўгаварыў яго. Мацней за ўсё ўздзейнічалі на Лема тыя абставіны, што Лаўрэцкі ўласна для яго загадаў прывезці да сябе ў вёску фартэп'яна з горада. Яны ўдвух адправіліся да Каліціных і правялі ў іх вечар, але ўжо не так пры-

емна, як у апошні раз. Паншын быў там, шмат расказваў пра сваю паездку, вельмі забаўна перадражніваў і паказваў бачаных ім памешчыкаў; Лаўрэцкі смяўся, але Лем не выходзіў з свайго кутка, маўчаў, ціха кратаўся ўвесь, як павук, глядзеў хмура і тупа, і ажывіўся толькі тады, калі Лаўрэцкі пачаў развітвацца. Нават седзячы ў фурманцы, стары не пераставаў дзічыцца і скорчвацца; але ціхае, цёплае паветра, лёгкі ветрык, лёгкія цені, пах травы, бярозавых почак, мірнае ззянне безмесяцовага зорнага неба, дружны тупат і чмыханне коней, усё зачараванне дарогі, вясны, ночы—спусціліся ў душу беднага немца, і ён сам першы загаварыў з Лаўрэцкім.

XXII

Ён пачаў гаварыць пра музыку, пра Лізу, потым зноў пра музыку. Ён нібыта павольней вымаўляў словы, калі гаварыў пра Лізу. Лаўрэцкі навёў гутарку на яго творы і, крыху жартам, прапанаваў яму напісаць для яго лібрэто.

— Гм, лібрэто!—адказаў Лем:—не, гэта не па мне; у мяне ўжо няма той жвавасці, той ігры фантазіі, якая патрэбна для оперы; я ўжо цяпер страціў сілы свае... Але калі-б я мог яшчэ што-небудзь зрабіць,—я-б задаволіўся рамансам; вядома, я жадаў-бы добрых слоў...

Ён змоўк, і доўга сядзеў нерухома і падняўшы вочы ў неба.

— Напрыклад,—праказаў ён, нарэшце:—што-небудзь накшталт гэтага: вы, зоркі, о вы, чыстыя зоркі!..

Лаўрэцкі злёгка абярнуўся да яго тварам і пачаў глядзець на яго.

— Вы, зоркі, чыстыя зоркі,—паўтарыў Лем.—

Вы пазіраеце аднолькава на справядлівых і на вінаватых... але адны нявінныя сэрцам,—альбо што-небудзь накштальт гэтага... вас разумеюць, альбо не,—вас любяць. Аднак, я не паэт,—куды мне! Але што-небудзь накштальт гэтага, што-небудзь высокае...

Лем адсунуў капялюш на патыліцу; у тонкім змроку светлай ночы твар яго здаваўся блядней і маладзей.

— І вы таксама,—прадоўжваў ён паступова сціхаўшым голасам:—вы ведаеце, хто любіць, хто ўмее любіць, бо вы, чыстыя, вы адны можаце сущэстваць... Не, гэта ўсё не тое! Я не паэт,—праказаў ён:—але што-небудзь накштальт гэтага...

— Мне шкада, што і я не паэт,—заўважыў Лаўрэцкі.

— Пустыя летуценні.—адказаў Лем і забіўся ў куток фурманкі. Ён заплюснуў вочы, як-бы збіраючыся заснуць.

Прайшло некалькі хвілін... Лаўрэцкі прыслухаўся... „Зоркі, чыстыя зоркі, каханне“,—шантаў стары.

— Каханне.—паўтарыў сам сабе Лаўрэцкі, задумаўся, і цяжка зрабілася ў яго на душы.

— Прыгожую вы напісалі музыку на Фрыдоліна, Хрыстафор Фёдарыч,—праказаў ён гучна:—а як вы думаеце, гэты Фрыдолін, пасля таго, як граф прывёў яго да жонкі, ён-жа тут і зрабіўся яе каханкам,—а?

— Гэта вы так думаеце,—адказаў Лем:—бо, мабыць, практыка...—Ён раптам змоўк і збянтэжана адварнуўся. Лаўрэцкі прымушана засмяяўся, таксама адварнуўся і пачаў глядзець на дарогу.

Ужо зоркі пачыналі бляднець і неба шарэла, калі фурманка пад'ехала да ганка доміка ў Васільеўскім. Лаўрэцкі праводзіў свайго госця ў пры-

значаны яму пакой, звярнуўся ў габінет і сеў перад акном. У садзе спяваў салавей сваю апошнюю, досвітную песню. Лаўрэцкі ўспомніў, што і ў Каліціных у садзе спяваў салавей; ён успомніў таксама ціхі рух Лізіных вачэй, калі, пры першых яго гуках, яны звярнуліся да цёмнага акна. Ён пачаў думаць пра яе, і сэрца ў ім сціхла. „Чыстая дзяўчына, — праказаў ён упоўголаса: — чыстыя зоркі“, — дадаў ён з усмешкай і спакойна лёг спаць.

А Лем доўга сядзеў на сваім ложку з нотным сшыткам на каленях. Здавалася, небывалая, салодкая мелодыя збіралася наведць яго; ён ужо гарэў і хваляваўся, ён адчуваў ужо тамленне і салодкасць яе набліжэння... але ён не дачакаўся яе...

— Не паэт і не музыкант! — прашаптаў ён, нарэшце...

І стомленая галава яго цяжка апусцілася на падушку.

XXIII

На другую раніцу гаспадар і госць пілі чай у садзе пад старой ліпай.

— Маэстра! — сказаў між іншым Лаўрэцкі: — вам давядзецца неўзабаве пісаць урачыстую кантату.

— З якой прычыны?

— А з прычыны шлюбавання п. Паншына з Лізай. Ці заўважылі вы, як ён учора ёю захапляўся? Здаецца, у іх ужо ўсё ідзе на лад.

— Гэтага не будзе! — усклікнуў Лем.

— Чаму?

— Бо гэта немагчыма. Аднак, — дадаў ён, счакаўшы крыху: — на свеце ўсё магчыма. Асабліва тут у вас, у Расіі.

— Пра Расію мы покуль не будзем гаварыць; але што-ж дрэннага знаходзіце вы ў гэтым шлюбе?

— Усё дрэнна, усё. Лізавета Міхайлаўна дзяў-

чына справядлівая, сур'ёзная, з узвышанымі пачуццямі, а ён.. ён ды-ле-тант, адным словам.

— Але-ж яна яго кахае?

Лем устаў з лавачкі.

— Не, яна яго не кахае, альбо яна вельмі чыстая сэрцам і не ведае сама, што гэта значыць: кахаць. Мадам фон-Каліцін ёй гаворыць, што ён харошы малады чалавек, а яна слухаецца мадам фон-Каліцін, бо яна яшчэ зусім дзіця, хаця ёй і дзевятнаццаць год: моліцца раніцою, моліцца ўвечары.— і гэта вельмі пахвальна; але яна яго не кахае. Яна можа кахаць адно прыгожае, а ён не прыгожы, гэта значыць, душа яго не прыгожая.

Лем сказаў усю гэту прамову звязна і палка, расхаджваючы маленькімі крокамі ўзад і ўперад перад чайным столікам і бегаючы вачыма па зямлі.

— Найдаражэйшы маэстра!—усклікнуў раптам Лаўрэцкі:—мне здаецца, што вы самі закаханы ў маю кузіну.

Лем раптам застанавіўся.

— Калі ласка,—пачаў ён няпэўным голасам:— не жартуйце так са мною. Я не вар'ят. Я ў цёмную магілу гляджу, не ў ружовую будучыню.

Лаўрэцкаму зрабілася шкада старога; ён папрасіў у яго прабачэння. Лем пасля чаю сыграў яму сваю кантату, а за абедам, выкліканы самім Лаўрэцкім, зноў разгаварыўся пра Лізу. Лаўрэцкі слухаў яго ўважліва і з цікавасцю.

— Як вы думаеце, Хрыстафор Фёдарыч,—сказаў ён, нарэшце:—у нас-жа цяпер, здаецца, усё ў парадку, сад закрасваў. Ці не запрасіць яе сюды на дзень, разам з яе мацер'ю і маёй бабуляй-цёткай—а? Вам гэта будзе прыемна?

Лем нахіліў галаву над талеркай.

— Запрасіце,—прыказаў ён ледзь чутна:

— А Паншына не трэба?

— Не трэба,—адказаў стары з амаль дзіцячай усмешкай.

Дні праз два Фёдар Іваныч адправіўся ў горад да Каліціных.

XXIV

Ён застаў усіх дома, але ён не адразу абвясціў ім пра свае намеры; ён хацеў спачатку перагаварыць сам-на-сам з Лізай. Выпадак дапамог яму: іх пакінулі ўдвух у гасцінай. Яны разгаварыліся; яна паспела ўжо звыкнуцца з ім,—ды яна і наогул нікога не дзічылася. Ён слухаў яе, глядзеў ёй у твар і ў думках паўтараў словы Лема, згаджаўся з ім. Бывае часам, што двое ўжо знаёмыя, але не блізкія адзін аднаму людзі, нечакана і хутка сыходзяцца ў працягу некалькіх хвілін,—і ўсведамленне гэтага збліжэння зараз-жа выяўляецца ў іх поглядах, у іх прыхільных і ціхіх усмешках, у самых іх рухах. Менавіта гэта здарылася з Лаўрэцкім і Лізай. „Вось ён які“, падумала яна, ласкава гледзячы на яго; „вось ты якая“, падумаў і ён. А таму ён не вельмі здзівіўся, калі яна, не без маленькай аднак запінкі, абвясціла яму, што даўно мае на сэрцы сказаць яму нешта, але баіцца яго ўгнавіць.

— Не бойцеся, кажыце,—прамовіў ён і заставаўся перад ёю.

Ліза падняла на яго свае ясныя вочы.

— Вы такія добрыя,—пачала яна, і тым часам падумала: „так, ён праўда добры“...—Вы прабачце мяне, я-б не павінна адважыцца гаварыць пра гэта з вамі... але як маглі вы... чаму вы разлучыліся з вашай жонкай?

Лаўрэцкі здрыгнуў, паглядзеў на Лізу і падсеў да яе.

— Дзіця маё,—загаварыў ён:—не дакранайцеся,

калі ласка, да гэтай раны; рукі ў вас квоल्या, а ўсё-ж такі мне будзе балець.

— Я ведаю,—не пераставала Ліза,—нібы недачуўшы яго: — яна перад вамі вінавата, я не хачу яе апраўдваць; але як-жа можна разлучаць тое, што бог злучыў?

— Нашы пераконанні наконт гэтага вельмі розныя, Лізавета Міхайлаўна, —праказаў Лаўрэцкі даволі рэзка:—мы не зразумеем адно аднаго.

Ліза збляднела; усё цела яе злёжку затрапятала, але яна не змоўчала.

— Вы павінны дараваць,—праказала яна ціха:—калі хочаце, каб і вам даравалі.

— Дараваць!—падхапіў Лаўрэцкі.—Вы-б раней павінны былі даведацца, за каго вы просіце? Дараваць гэтай жанчыне, прыняць яе зноў у свой дом, яе, гэтае пустое, бессардэчнае стварэнне! І хто вам сказаў, што яна хоча звярнуцца да мяне? Змілуйцеся, яна зусім задаволена сваім становішчам... Ды што тут яшчэ разважаць! Імя яе вы не павінны нават вымаўляць. Вы вельмі чыстыя, вы не ў сілах нават зразумець такое стварэнне.

— Навошта абражаць?—насілу праказала Ліза. Дрыжанне яе рук рабілася прыкметным.—Вы самі яе пакінулі, Фёдар Іваныч.

— Але-ж я вам кажу,—адказаў з мімавольным выбухам нецярпліваці Лаўрэцкі:—вы не ведаеце, якое гэта стварэнне!

— Так чаму-ж вы ажаніліся з ёй?—прашаптала Ліза і ўтупіла вочы.

Лаўрэцкі хутка падняўся з крэсла.

— Чаму я жаніўся? Я быў тады малады і наіўны; я ашукаўся, я захапіўся прыгожай знешнасцю. Я не ведаў жанчыні, я нічога не ведаў.

Дай вам бог заключыць больш шчаслівы шлюб!
але паверце, ні за што не можна ручацца.

— І я магу таксама быць няшчаснай,—праказала Ліза (голас яе пачаў перарывацца):—але тады трэба будзе пакарыцца; я не ўмею гаварыць, але калі мы не будзем пакарацца...

Лаўрэцкі сціснуў рукі і тупнуў нагой.

— Не гневайцеся, даруйце мне,—спешна праказала Ліза.

У гэты момант увайшла Мар'я Дзімітраўна. Ліза ўстала і хацела выйсці.

— Чакайце,—нечакана крыкнуў ёй услед Лаўрэцкі.—У мяне ёсць да вашай мацеры і да вас вялікая просьба: наведайце мяне на маім наваселлі. Вы ведаеце, я набыў фартэп'яна; Лем гасцюе ў мяне; бэз цяпер красуе; вы падыхаеце вясковым паветрам і можаце звярнуцца ў той самы дзень—згодны вы?

Ліза зірнула на маці, а Мар'я Дзімітраўна зрабіла хваравіты выгляд; але Лаўрэцкі не даў ёй разявіць рот і тут-жа пацалаваў у яе абедзве рукі. Мар'я Дзімітраўна, заўжды чулая на ласку і ўжо зусім не чакаўшая такой ласкавасці ад „цюленя“, уласцілася душою і згадзілася. Пакуль яна размышляла, які прызначыць дзень. Лаўрэцкі падышоў да Лізы і, усё яшчэ ўсхваляваны, цішком шапнуў ёй: „дзякую, вы добрая дзяўчына; я вінаваты...“ І яе бледны твар зачырванеў вясёлай і сарамлівай усмешкай; вочы яе таксама ўсміхнуліся,—яна да таго моманту баялася, ці не абразіла яна яго?

— Владзімір Нікалаіч з намі можа ехаць?—пытала Мар'я Дзімітраўна.

— Вядома,—адказаў Лаўрэцкі,—але ці не лепей нам быць у сваім сямейным коле?

— Але-ж здаецца...—пачала была Мар'я Дзімітраўна...—аднак, як хочаце,—дадала яна.

Вырашана было ўзяць Леначку і Шурачку. Марфа Цімафееўна адмовілася ад паездкі.

— Цяжка мне, свецік, сказала яна:—косці старыя ламаць; і начаваць у цябе, мабыць, недзе; ды мне і не спіцца ў чужым ложку. Няхай гэта моладзь скача.

Лаўрэцкаму ўжо не ўдалося больш пабываць сам-на-сам з Лізай; але ён так глядзеў на яе, што ёй і хораша рабілася, і сорамна крышку, і шкада яго. Развітваючыся з ёй, ён моцна паціснуў ёй руку; яна задумалася, застаўшыся адна.

XXV

Калі Лаўрэцкі звярнуўся дадому, яго сустрэў на парозе гасцінай чалавек высокага росту і худы, у абшарпаным сінім сурдуце, з маршчыністым, але жывым абліччам, з растрапанымі сівымі бакенбардамі, даўгім, простым носам і невялікімі запаленымі вочкамі. Гэта быў Міхалевіч, былы яго таварыш па універсітэту. Лаўрэцкі спачатку не пазнаў яго, але горача яго абняў, як толькі той назваў сябе. Яны не бачыліся з Масквы. Пасыпаліся воклікі, распыты; выступілі на свет божы даўно заглохлыя ўспаміны. Спешна выкурваючы люльку за люлькай, адпівваючы пакрыху чаю і размахваючы даўгімі рукамі, Міхалевіч расказаў Лаўрэцкаму свае прыгоды; у іх не было нічога вельмі вясёлага, удачай у прадпрыемствах сваіх ён пахвастацца не мог,—а ён без перастанку смяяўся сіплым, нервічным рогатам. Месяц таму назад атрымаў ён месца ў прыватнай канторы багатага адкупшчыка, вёрст за 300 ад горада О... і, даведаўшыся пра зварот Лаўрэцкага з-за граніцы, звяр-

нуў з дарогі, каб пабачыцца з старым прыяцелем. Міхалевіч гаварыў таксама парывіста, як і ў маладосці, шумеў і кіпеў па-старому. Лаўрэцкі спамянуў-быў пра свае абставіны, але Міхалевіч перапыніў яго, спешна прамармытаўшы: „чуў, браце, чуў,—хто гэтага мог чакаць?“—і зараз жа перавёў гутарку ў галіну агульных разважанняў.

— Я, браце,—праказаў ён:—заўтра павінен ехаць: сёння мы ўжо, ты прабач мне, ляжам позна. Мне хочацца абавязкова даведацца, што ты, якія твае погляды, пераконанні, чым ты стаў, чаму жыццё цябе навучыла? (Міхалевіч прытрымліваўся яшчэ фразеалогіі 30-х гадоў.) Што тычыцца мяне, я шмат у чым змяніўся, браце: хвалі жыцця ўпалі на мае грудзі.—хто, бач, гэта сказаў?—хаця ў важным, у істотным я не змяніўся; я па-старому веру ў дабро, у ісціну; але я не толькі веру,—я верую і цяпер, так—я верую, верую. Паслухай, ты ведаеш, я папісваю вершы; у іх паэзіі няма, але ёсць праўда. Я табе прачытаю маю апошнюю п'есу; у ёй я выказаў самыя сардэчныя мае пераконанні. Слухай.—Міхалевіч узяўся чытаць свой верш, ён быў даволі доўгі і скончваўся наступнымі радкамі:

Новым чувствам всем сердцем отдался,
Как ребенок душою я стал:
И я сжег все, чему поклонялся,
Поклонился всему, что сжигал*.

Прамовіўшы апошнія два радкі, Міхалевіч амаль не заплакаў; лёгкія сударгі—адзнака моцнага пачуцця—прабеглі па яго шырокіх губах, непрыгожы твар яго прасвятлеў. Лаўрэцкі слухаў яго, слухаў... дух супярэчлівасці закратаўся ў ім: яго раздражняла заўжды-гатова, заўжды-кіпучая захопленасць маскоўскага студэнта. Чверці гадзіны не прайшло, як ужо распаліліся між імі спрэчкі, адны з тых бясконцых спрэчак, на якія здольны

толькі рускія людзі. З оніка, пасля шматгадовай разлукі, праведзенай у двух розных светах, не разумеючы ясна ні чужых, ні нават уласных думак, чапляючыся за словы і адказваючы аднымі словамі, заспрачаліся яны аб прадметах самых абстрактных,—і спрачаліся так, нібыта справа ішла адносна жыцця і смерці абаіх; галасілі і лемантавалі так, што ўсе людзі ўспалашыліся ў доме, а бедны Лем, які з самага прыезду Міхалевіча зачыніўся ў сябе ў пакоі, адчуў недаўразуменне і пачаў нават нечага няясна баяцца.

— Што-ж ты пасля гэтага? расчараваны?—крычаў Міхалевіч а першай гадзіне ночы.

— Хіба такія расчараваныя бываюць?—адказаў Лаўрэцкі:—тыя ўсе бываюць бледныя і хворыя,—а хочаш, я цябе адной рукою падыму?

— Ну, калі не *расчараваній* дык *скептык*, гэта яшчэ горш (вымаўленне Міхалевіча адзывалася яго радзімай, Маларосіяй). А з якога права можаш ты быць скептыкам? Табе ў жыцці не пашанцавала, скажам; у гэтым тваёй віны не было; ты быў народжан з душою палкай, любячай, а цябе гвалтам адводзілі ад жанчын; першая жанчына, якая табе трапілася, павінна была цябе ашукаць.

— Яна і цябе ашукала,—заўважыў хмура Лаўрэцкі.

— Дапусцім, дапусцім; я быў тут падначален лёсу,—аднак, што гэта я брашу,—лёсу тут няма; старая прывычка недакладна выказвацца. Але што-ж гэта даказвае?

— Даказвае тое, што мяне з дзяцінства звіхнулі.

— А ты сябе выправі!—бо ты чалавек, ты мужчына, энергіі ў цябе аж праз край!—Але, як-бы там не было, хіба можна, хіба дазволена,—прыватны, так сказаць, факт узводзіць у агульны закон, няўхільнае правіла?

— Якое тут правіла?—перापыніў Лаўрэцкі:—я не прызнаю...

— Не, гэта тваё правіла, правіла,—перापыніў яго ў сваю чаргу Міхалевіч.

— Ты эгаіст, вось што!—грымеў ён праз гадзіну:—ты жадаў самаасалоды, ты жадаў шчасця ў жыцці; ты хацеў жыць толькі для сябе...

— Што такое самаасалода?

— І ўсё цябе ашукала; усё рухнула пад тваімі нагамі.

— Што такое самаасалода, пытаю я цябе?

— І яно павінна было рухнуць. Бо ты шукаў апоры там, дзе яе знайсці нельга; бо ты будаваў свой дом на зыбучым пяску...

— Гавары ясна, без параўнанняў, бо я цябе не разумею.

— Бо,—калі хочаш, смейся,—бо няма ў цябе веры, няма цеплыні сардэчнай; розум, усё адзін толькі грашовы розум... ты, проста, мізэрны, адсталы вальтэрыянец—вось ты хто.

— Хто, я вальтэрыянец?

— Так, такі-ж самы, як твой бацька, і сам таго не падазраваеш.

— Пасля гэтага,—усклікнуў Лаўрэцкі:—я маю права сказаць, што ты фанатык!

— На жаль,—адказаў з сумам Міхалевіч:—я, на маё няшчасце, ні чым не заслужыў яшчэ такой высокай назвы...

— Я цяпер знайшоў, як цябе назваць,—крычаў той-жа Міхалевіч а трэцяй гадзіне ночы:—ты не скептык, не расчараваны, не вальтэрыянец, ты—абібок, і ты злосны абібок, абібок з свядомасцю, не наіўны абібок. Наіўныя абібокі ляжаць сабе на печцы і нічога не робяць, бо не ўмеюць нічога рабіць; яны і не думаюць нічога, а ты чалавек з думкамі—і ляжыш; ты мог-бы што-небудзь рабіць—

і нічога не робіш; ляжыш сытым брухам дагары і гаворыш: так яно і трэба ляжаць, бо усё, што людзі не робяць, — усё бязглуздзіца і нікчэмная лухта.

— Ды з чаго ты ўзяў, што я ляжу?—паўтарыў Лаўрэцкі:—скуль ты ведаеш што ў мяне такія думкі?

— А апрача таго, усе вы, ваш брат,—не пераставаў шумлівы Міхалевіч:—начытаня абібокі. Вы ведаеце, на якую ножку немец кульгае; ведаеце, што дрэнна ў англічан і французаў,—і вам ваша мізэрнае веданне не дапамагае, ляну вашу ганебную, бяздзейнасць вашу гнусную апраўдвае. Іншы нават ганарыцца тым, што я, вось, разумніца—ляжу, а тыя, дурныя, клапацяцца. Так!—а яшчэ ёсць у нас такія людзі—прынамсі, я гэта кажу не наконт цябе,—якія ўсё жыццё сваё праводзяць у нейкай млявасці нуды, звыкаюцца з ёй, сядзяць у ёй, як... як грыб у смятане,—падхапіў Міхалевіч і сам засмяўся свайму параўнанню.—О, гэта млявасць нуды—згуба рускіх людзей! Увесь век збіраецца работаць, агідны абібок...

— Ды што-ж ты сварышся?—лемантаваў у сваю чаргу Лаўрэцкі.—Роботаць... рабіць... Скажы лепей, што рабіць, а не сварыся, Дэмасфен палтаўскі!

— Бач, чаго захацеў! Гэта я табе не скажу, браце, гэта кожны сам павінен ведаць,—адказваў з іроніяй Дэмасфен.—Памешчык! дваранін! і не ведае, што рабіць! Веры няма, а то-ж ты ведаў-бы, веры няма—і няма шчырасці.

— Дай жа, хаця, аддыхнуць, чорт; дай азірнуцца,—прасіў Лаўрэцкі.

— Ні минуты адпачынку, ні секунды!—адказаў з уладарным рухам рукі Міхалевіч.—Ні адной секунды!—смерць не чакае, і жыццё чакаць не павінна.

— І калі-ж, дзе-ж уздумалі людзі забібочыцца?— крычаў ён а чацвертай гадзіне раніцы, але ўжо крыху асіплым голасам:— у нас! цяпер! у Расіі! калі на кожнай асобе ляжыць абавязак, адказнасць вялікая перад богам, перад народамі, перад самім сабою! Мы спім, а час ідзе; мы спім...

— Дазволь мне заўважыць табе, — праказаў Лаўрэцкі:— што мы зусім не спім цяпер, а хутчэй за ўсё іншым не даем спаць. Мы, як пеўні, дзярэм горла. Паслухай, гэта здаецца ўжо трэця крычаць.

Гэты выбрык расмяшыў і супакоіў Міхалевіча. „Да заўтра“, — праказаў ён з усмешкай і ўсунуў люльку ў кісет. „Да заўтра“, — паўтарыў Лаўрэцкі. Але сябры яшчэ больш за гадзіну гутарылі... Аднак, галасы іх не ўзвышаліся больш, і размовы іх былі ціхія, сумныя, добрыя размовы.

Міхалевіч паехаў на другі дзень, як не затрымаваў яго Лаўрэцкі. Фёдару Іванчы не ўдалося ўгаварыць яго застацца; але нагаварыўся ён з ім удосталь. Выявілася, што ў Міхалевіча граша за душою не было. Лаўрэцкі ўжо напярэдадні з жалем заўважыў у ім усе адзнакі і прывычкі застарэлай беднасці; боты ў яго былі стаптаны, адзаду на сурдуце не ставала аднаго гузіка, рукі яго не ведалі пальчатак, у валасах тырчэў пух, прыехаўшы, ён і не падумаў папрасіць памыцца, а за вячэрай еў, як акула, раздзіраючы рукамі мяса і з трэскам перагрызаючы косці сваімі моцнымі чорнымі зубамі. Выявілася таксама, што служба не пайшла яму на карысць, што ўсё надзеі свае ён ускладаў на адкупшчыка, які ўзяў яго толькі для таго, каб мець у сябе ў канторы „асвечанага чалавека“. Разам з тым Міхалевіч не сумаваў і жыў сабе — цынікам, ідэалістам, паэтам, шчыра дбаючы і сакрушаючыся аб лёсе чалавецтва, аб уласным

прызначэнні, — і вельмі мала турбуючыся аб тым, каб не памерці з голаду. Міхалевіч жанаты не быў, але захапляўся без ліку і пісаў вершы на ўсіх сваіх каханых; асабліва палка апяяў ён адну таемную, чорнакудрую „панну“ ... хадзілі, праўда, чуткі, нібы гэта панна была простая яўрэйка, добра вядомая многім кавалерыйскім афіцэрам... але, як падумаеш, хіба і гэта не ўсё роўна?

З Лемам Міхалевіч не сышоўся: немца, з непрывычкі, запалохалі яго многашумныя размовы, яго рэзкія манеры... Небарака здалёку і зараз-жа чуе другога небараку, але пад старасць рэдка сыходзіцца з ім, — і гэта зусім не дзіўна: яму з ім няма чым дзяліцца, — нават надзеямі.

Перад ад'ездам Міхалевіч яшчэ доўга гутарыў з Лаўрэцкім, прадсказваў яму згубу, калі ён не схамянецца, упрашваў яго сур'ёзна зняцца бытам сваіх сялян, ставіў сябе ў прыклад, кажучы, што ён ачысціўся ў горне няшчасцяў, — і тут-жа некалькі раз назваў сябе шчаслівым чалавекам, параўнаў сябе з птушкай нябеснай, з ліліяй даліны...

— З чорнай ліліяй, ва ўсякім выпадку, — заўважыў Лаўрэцкі.

— Э, браце, не арыстакратнічай, — адказаў дабрадушна Міхалевіч, а лепш дзякуй бога, што і ў тваіх жылах цячэ чэсная плебейская кроў. Але я бачу, табе патрэбна цяпер якое-небудзь чыстае няземнае стварэнне, якое-б выцягнула-б цябе з тваёй апатыі.

— Дзякую, браце, — праказаў Лаўрэцкі: — з мяне хопіць гэтых няземных стварэнняў.

— Маўчы, *цынык!* — усклікнуў Міхалевіч.

— „Цынік“, — паправіў яго Лаўрэцкі.

— Якраз цынык, — паўтарыў без замяшання Міхалевіч.

Нават седзячы ў тарантасе, куды вынеслі яго плоскі, жоўты, на дзіва лёгкі чамадан, ён яшчэ гарварыў; захутаны ў нейкі іспанскі плашч з рудым каўнерам і львінымі лапамі замест засцёжак, ён яшчэ развіваў свае погляды на лёс Расіі і вадзіў смуглай рукой у паветры, як-бы рассяваючы семя будучага добрабыту. Коні рушылі нарэшце... „Памятай мае апошнія тры словы,—закрычаў ён, высунаўшыся ўсім целам з тарантаса і стоячы на балансе:—рэлігія, прагрэс, чалавечнасць!.. Бывай!“ Галава яго, з насунутай на вочы шапкай, знікла. Лаўрэцкі застаўся адзін на ганку і зіркліва глядзеў удалечыню па дарозе, пакуль тарантас не схваўся з вачэй. „Але-ж ён, мабыць, праўду сказаў, думаў ён, вяртаючыся дадому:—„магчыма, што я абібок““. Многія з слоў Міхалевіча мімаволі вайшлі яму ў душу, хоць ён і спрачаўся і не згаджаўся з ім. Калі толькі чалавек добры,—яго павабнасці ніхто не можа процістаць.

XXVI

Праз дні два Мар'я Дзімітраўна, па абяцанню, прыехала з усёй сваёй моладдзю ў Васільеўскае. Дзяўчынкі пабеглі зараз-жа ў сад, а Мар'я Дзімітраўна томна прайшлася па пакоях і томна ўсё пахваліла. Візіт свой Лаўрэцкаму яна лічыла адзнакай вялікай спагадлівасці, амаль ці не добрым учынкам. Яна ветліва ўсміхнулася, калі Антон і Апраксея па-старасвецкаму двароваму звычайу, падыйшлі да яе ручкі,—і млявым голасам, у нос, папрасіла напіцца чаю. На вялікую прыкрасць Антона, надзеўшага вязаныя белыя пальчаткі, чай падаў прыезджай пані не ён, а наёмны камердынер Лаўрэцкага, не разумеўшы, па словах старога, ніякіх парадкаў. Аднак Антон за абедам узяў сваё: цвёрдай стапою стаў ён за крэслам Мар'і Дзі-

мітраўны — і ўжо нікому не ўступіў свайго месца. Даўно небывалае з'яўленне гасцей у Васільеўскім і ўстрывожыла, і ўзрадвала старога: яму было прыемна бачыць, што з яго панам важныя паны водзяцца. Аднак, не ён адзін хваляваўся ў той дзень: Лем хваляваўся таксама. Ён надзеў кароценькі тытуновага колеру фрак з вострым хвосцікам, туга зацягнуў сваю нашыйную хустку і без перастанку адкашліваўся і збочваўся з прыемным і ветлівым выглядам. Лаўрэцкі з прыемнасцю заўважыў, што збліжэнне між ім і Лізай не спынялася; яна, як толькі ўвайшла, прыхільна працягнула яму руку. Пасля абеду Лем дастаў з задняй кішэні фрака, куды ён раз-у-раз запускаў руку, невялікі скрутак нотнай паперы і, сціснуўшы губы, моўчкі, паклаў яго на фартэп'яна. Гэта быў раманс, напісаны ім напярэдадні на старамодныя нямецкія словы, у якіх спамяналася пра зоркі. Ліза зараз-жа села за фартэп'яна і разабрала раманс... На жаль музыка была забытаная і непрыемна напружаная відаць было, што кампазітар тужыўся выказаць нешта палкае, глыбокае, але нічога не вышла: патугі так і засталіся аднымі патугамі. Лаўрэцкі і Ліза абое гэта адчулі, — і Лем гэта зразумеў: ні слова не сказаўшы, паклаў ён свой раманс назад у кішэню, і, у адказ на прапанову Лізы сыграць яго яшчэ раз, пакачаўшы толькі галавой, значна сказаў: „цяпер — годзе!“ — згорбіўся, скорчыўся і адышоў.

Увечары пайшлі ўсёй кампаніяй лавіць рыбу. У возеры за садам вадзілася шмат карасёў і гальцоў. Мар'ю Дзімітраўну пасадзілі на крэсла каля берагу, у ценю, паслалі ёй дыван пад ногі, далі лепшую вудачку; Антон, як стары спрактыкаваны рыбалоў, прапанаваў ёй свае паслугі. Ён старанна надзяваў чарвякоў, пляскаў па іх рукою, пляваў

і нават сам закідваў вудачку, грацыёзна нахіляючыся ўперад усёю постаццю. Мар'я Дзімітраўна ў той-жа дзень выказалася пра яго Фёдару Іванчы наступнай фразай на інстытуцка-французскай мове: „Il n'y a plus maintenant de ces gens comme ça comme autrefois“¹. Лем з двума дзяўчынкамі адправіўся далей, да самай плаціны. Лаўрэцкі змясціўся каля Лізы. Рыба клявала бесперастанку; злоўленыя карасі раз-у-раз блішчэлі ў паветры сваімі і залатымі, і срэбранымі бакамі; радасныя воклікі дзяўчынак не змаўкалі; сама Мар'я Дзімітраўна томна віснула разы два. Радзей за ўсіх бралася ў Лаўрэцкага і ў Лізы; мабыць, гэта было таму, што яны менш за іншых звярталі ўвагу на лоўлю і далі паплаўкам сваім падплыць да самага берагу. Чырванаваты высокі чарот ціха шамацеў вакол іх, наперадзе ціха зіхацела нерухомае вада, і размова ў іх ішла ціхая. Ліза стаяла на маленькім плыце; Лаўрэцкі сядзеў на нахіленым ствале вярбы; на Лізе было белае адзенне, перахопленое вакол пояса шырокай, таксама белай тасьмой; салямяны капялюш вісеў у яе на адной руцэ,—другую яна з некаторай патугай падтрымлівала гнуткае вудзільна. Лаўрэцкі глядзеў на яе чысты, некалькі строгі профіль, на закінутыя за вушы валасы, на нежныя шчокі, якія загарэлі ў яе, як у дзіцяці,—і думаў: „О, як любя стаіш ты над маім возерам!“ Ліза не зварочвалася да яго, а глядзела на ваду—і альбо жмурылася, альбо ўсміхалася. Цень ад блізкай ліпы падаў на абаіх.

— А ведаеце.—пачаў Лаўрэцкі:—я шмат думаў пра нашу апошнюю размову з вамі і прышоў да таго вываду, што вы надзвычай добрыя.

— Я зусім не з тымі намерамі...—адказала была Ліза—і засаромелася.

¹Цяпер ужо няма такіх слуг, якія бывалі даўней (фр.).

— Вы добрыя,—паўтарыў Лаўрэцкі.—Я тапорны чалавек, а адчуваю, што ўсе павінны вас любіць. Вось хоць-бы Лем. Ён проста закаханы ў вас.

Бровы ў Лізы — не нахмурыліся, а здрыгнулі; гэта з ёю заўжды бывала, калі яна чула нешта непрыемнае.

— Дужа яго мне было шкада сёння,—падхапіў Лаўрэцкі:—з яго няўдалым рамансам. Быць маладым і не ўмець—гэта яшчэ нішто; але састарэцца і не быць у сілах—гэта цяжка. Але-ж крыўдна тое, што не чуеш, калі знікаюць сілы. Старому цяжка вытрымаць такія ўдары.. Сцеражыцеся, у вас ключе... Кажуць,—дадаў Лаўрэцкі, памаўчаўшы:—Владзімір Нікалаіч напісаў вельмі добры раманс.

— Так,—адказала Ліза:—гэта дробязь, але нядрэнная.

— А як па-вашаму,—спытаў Лаўрэцкі:—добры ён музыкант?

— Мне здаецца, у яго вялікія здольнасці да музыкі; але ён да гэтага часу не займаўся ёю, як належыць.

— Так. А чалавек ён добры?

Ліза засмяялася і хутка зірнула на Фёдара Іваныча.

— Якое дзіўнае запытанне! — усклікнула яна, выцягнула вудачку і далёка закінула яе зноў.

— Чаму ж дзіўнае?—Я пытаюся пра яго ў вас, як чалавек, нядаўна сюды прыехаўшы, як сваяк.

— Як сваяк?

— Так. Я-ж вам, здаецца, даводжуся дзядзькам?

— У Владзіміра Нікалаіча добрае сэрца,—загаварыла Ліза:—ён разумны, татап¹ яго вельмі любіць.

¹ Мачі (фр.)

— А вы яго любіце?

— Ён добры чалавек; чаму-ж мне яго не любіць?

— А!—праказаў Лаўрэцкі і змоўк. Крыху смутлівы, крыху кплівы выраз прамільгнуў у яго на твары. Упарты погляд яго бянтэжыў Лізу, але яна не пераставала ўсміхацца,—„Ну, і дай бог ім шчасця!“—прамармытаў ён, нарэшце, нібы сам сабе—і адварнуў галаву.

Ліза пачырванела.

— Вы памыляецеся, Фёдар Іваныч, — сказала яна:—вы дарэмна думаеце... А хіба вам Владзімір Нікалаіч не падабаецца?—спытала яна раптам.

— Не падабаецца.

— Чаму-ж?

— Мне здаецца, сэрца ў яго і няма.

Усмешка сышла з твара Лізы.

— Вы прывыклі строга судзіць людзей,—правовіла яна пасля доўгага маўчання.

— Я не думаю. Якое права маю я строга судзіць людзей, змілуйцеся, калі мне самому патрэбна спагадлівасць? Альбо вы забыліся, што з мяне толькі гультай не смяецца?.. А што,—дадаў ён:—стрымалі вы сваё абяцанне?

— Якое?

— Памаліліся вы за мяне?

— Так, я за вас малілася і малюся штодзень. А вы, калі ласка, не гаварыце лёгка пра гэта.

Лаўрэцкі пачаў запэўняць Лізу, што яму гэта і ў галаву не прыходзіла, што ён глыбока паважае ўсялякія пераконанні; потым ён пусціўся размаўляць пра рэлігію, пра яе значэнне ў гісторыі чалавецтва, пра значэнне хрысціянства...

— Хрысціянінам трэба быць,—загаварыла не без некаторай натугі Ліза:—не для таго, каб пазна-

ваць нябеснае... там... зямное, а для таго, што кожны чалавек павінен памерці.

Лаўрэцкі з мімавольным здзіўленнем падняў вочы на Лізу і сустрэў яе ўзрок.

— Якое вы сказалі слова!—сказаў ён.

— Гэта слова не маё,—адказала яна.

— Не ваша... Але чаму вы загаварылі пра смерць?

— Не ведаю. Я часта пра яе думаю.

— Часта?

— Так.

— Гэтага не скажаш, гледзячы на вас цяпер: у вас такое вясёлае, светлае аблічча, вы ўсміхаецеся...

— Так, мне вельмі весела цяпер,—наіўна адказала Ліза.

Лаўрэцкаму захацелася ўзяць яе абедзве рукі і моцна сціснуць іх...

— Ліза, Ліза,—закрычала Мар'я Дзімітраўна:— ідзі сюды, паглядзі якога карася я злавіла.

— Зараз, татап,—адказала Ліза і пайшла да яе, а Лаўрэцкі застаўся на сваёй вярбе. „Я гавару з ёй, нібы я не аджыўшы чалавек“, думаў ён. Адыходзячы, Ліза павесіла свой капялюш на сук; з дзіўным, амаль пяшчотным пачуццём паглядзеў Лаўрэцкі на гэты капялюш, на яго даўгія, крыху змятыя істужкі, Ліза неўзабаве да яго звярнулася і зноў стала на плыт.

— Чаму-ж вам здаецца, што ў Владзіміра Нікалаіча сэрца няма?—запытала яна праз некалькі хвілін.

— Я вам ужо сказаў, што я мог памыліцца; аднак, час усё пакажа.

Ліза задумалася. Лаўрэцкі загаварыў пра сваё жыццё-быццё ў Васільеўскім, пра Міхалевіча, пра Антона; ён адчуваў патрэбнасць гаварыць з Лізай, расказаць ёй усё, што прыходзіла яму ў душу:

яна так слаўна, так уважліва яго слухала; яе рэдкія заўвагі і супярэчанні здаваліся яму такімі простымі і разумнымі. Ён нават сказаў ёй гэта.

Ліза здзівілася.

— Праўда?—праказала яна:—а я так думала, што ў мяне, як у маёй пакаёўкі Насці, *сваіх* слоў няма. Яна аднойчы сказала свайму жаніху: табе, мабыць, нудна са мною; ты мне гаворыш усё такое гожае, а ў мяне *сваіх* слоў няма.

„І славу богу!“ падумаў Лаўрэцкі.

XXVII

Тым часам, вечар надыходзіў, і Мар'я Дзімітраўна выказала жаданне звярнуцца дадому. Дзяўчынак на-сілу адарвалі ад возера, падрыхтавалі. Лаўрэцкі абвясціў, што праводзіць гасцей да поўдарогі і загадаў асядлаць сабе каня. Усаджваючы Мар'ю Дзімітраўну ў карэту ён успомніў пра Лема; але старога нідзе не маглі знайсці. Ён зараз-жа знік, як толькі скончылася лоўля. Антон, з дзіўнай для яго год сілай, зачыніў дзверцы і сурова закрычаў: пайшоў, фурман! Карэта рушыла. На задніх месцах змяшчаліся Мар'я Дзімітраўна і Ліза; на пярэдніх дзяўчынкі і пакаёўка. Вечар стаяў цёплы і ціхі, і вокны з абаіх бакоў былі апушчаны. Лаўрэцкі ехаў трусцою каля карэты з боку Лізы, паклаўшы руку на дзверцы— ён кінуў паводы на шыю павольна бегшаму каню— і зрэдку мяняючыся двума-трыма словамі з маладой дзяўчынай. Зара знікла; надышла ноч, а паветра нават пацяплела, Мар'я Дзімітраўна неўзабаве задрамала; дзяўчынкі і пакаёўка заснулі таксама. Шпарка і роўна кацілася карэта; Ліза нахілілася ўперад; толькі што выплыўшы месяц свяціў ёй у твар, начны пахучы ветрык дыхаў ёй у вочы і шчокі. Ёй было хораша. Рука яе абапіралася на

дзверцы карэты побач з рукою Лаўрэцкага. І яму было хораша: ён нёсся па спакойнай начной цяп-лыні, не спускаючы вачэй з добрага маладога аб-лічча, слухаючы малады, і ў шэпце звінеўшы го-лас, гаварыўшы простыя, добрыя рэчы; ён і не заўважыў, як праехаў поўдарогі. Ён не захацеў будзіць Мар'ю Дзімітраўну, паціснуў злёгка руку Лізы і сказаў: „Мы-ж сябры цяпер, ці-ж няпраўда?“ Яна кіўнула галавой, ён спыніў каня. Карэта пакацілася далей, паціху калыхаючыся і ныраючы; Лаўрэцкі адправіўся шагам дадому. Зачараванне летняй ночы ахутала яго; усё вакол здавалася так нечакана дзіўна і тым часам так даўно і так салодка знаёма; блізка і воддаль,— а далёка было відаць, хаця вочы шмат чаго не разумелі з таго, што бачылі,—усё было ахутана спакоем; маладое красуючае жыццё выяўлялася ў самым гэтым спакоі. Конь Лаўрэцкага бадзёра ішоў, крок за крокам раскачваючыся направа і на-лева; вялікі чорны цень яго ішоў з ім побач; было нешта таемна-прыемнае ў тупаце яго капытаў, штосьці вясёлае і дзіўнае ў грывячым вокліку перапёлак. Зоркі знікалі ў нейкім светлым дыме; няпоўны месяц блішчэў цвёрдым блескам; свет яго разліваўся блакітным патокам па небе і па-даў плямай дымаватага золата на прабягаўшыя блізка тонкія хмаркі; свежасць паветра выклікала лёгкую вільгаць на вочы, ласкава ахутвала ўсе члены, лілася вольным струменем у грудзі. Лаў-рэцкі захапляўся і радваўся свайму захапленню. „Ну, мы яшчэ пажывем,—думаў ён:—не зусім яшчэ нас заела...“ Ён не дагаварыў, хто альбо што... Потым ён пачаў думаць пра Лізу, пра тое, што наўрад ці яна кахае Паншына; што спаткайся ён з ёй пры іншых абставінах,—бог ведае, што магло-б з гэтага выйсці; што яна разумее Лема,

хаця ў яе „сваіх“ слоў няма. Ды і гэта няпраўда: у яе ёсць свае словы... „Не кажыце пра гэта лёгкадумна“, успомнілася Лаўрэцкаму. Ён доўга ехаў панурыўшы галаву, потым выпрастаўся, паволі сказаў:

„И я сжег все, чему поклонялся;
Поклонился всему, что сжигал...“

але зараз-жа выцяў каня прутам і скакаў аж да самага дома.

Злазячы з каня, ён у апошні раз азірнуўся, з мімавольнай і ўдзячнай усмешкай. Ноч, маўклівая, ласкавая ноч, ляжала на ўзгорках і на далінах; здалёку, з яе душыстай глыбіні, бог ведае скуль—ці з неба, альбо з зямлі—патыхала ціхай і мяккай цеплынёй. Лаўрэцкі паслаў апошні паклон Лізе і ўзбег на ганак.

Наступны дзень прайшоў даволі вяла. З раніцы ішоў дождж. Лем глядзеў спадлобу і ўсё мацней і мацней сціскаў губы, нібы даваў сабе зарок ніколі не адкрываць іх. Кладучыся спаць, Лаўрэцкі ўзяў з сабою ў ложка цэлы жмут французскіх журналаў, якія ўжо больш двух тыдняў ляжалі ў яго на стале не распакаваныя. Ён узяўся раўнадушна рваць вокладкі і прабягаць гранкі газет, у якіх аднак не было нічога новага. Ён ужо хацеў кінуць іх—і раптам ускочыў з пасцелі, як укушаны. У фельетоне адной з газет, вядомы ўжо нам мос'ё Жуль паведамляў сваім чытачам „жалобную навіну“: прыгожая, чароўная маскоўка, — пісаў ён, — адна з царыц моды, пекната парыжскіх салонаў, Madame de Lavretzki памерла амаль раптоўна, — і вестка гэта, на жаль, вельмі пэўная, толькі што дайшла да яго, п. Жуля. Ён быў, — так пісаў ён, — можна сказаць, сябрам нябожчыцы...

Лаўрэцкі адзеўся, вышаў у сад і да самай раніцы хадзіў узад і ўперад усё па адной прысадзе.

Наступнай раніцы, за чаем, Лем папрасіў Лаўрэцкага даць яму коней для таго, каб звярнуцца ў горад. „Мне пара ўзяцца за справу, гэта значыць, за лекцыі“,—заўважыў стары:—„а тут я толькі марна трачу час“. Лаўрэцкі не адразу адказаў яму: ён здаваўся безуважным. „Добра“,—сказаў ён, нарэшце: „я з вамі сам паеду“.—Без дапамогі слугі, крэкчучы і сярдуючы, падрыхтаваў Лем невялікі свой чамадан, парваў і спаліў некалькі аркушаў нотнай паперы. Падалі коней. Выходзячы з габінета, Лаўрэцкі паклаў у кішэню ўчарайшы нумар газеты. За ўвесь час дарогі і Лем, і Лаўрэцкі мала гаварылі адзін з адным: кожнага з іх займалі ўласныя думкі, і кожны быў рад, што другі яго не турбуе. І развіталіся яны даволі суха, што, прынамсі, часта бывае між сябрамі на Русі. Лаўрэцкі падвёз старога да яго доміка: той вылез, дастаў свой чамадан і, не працягваючы свайму прыяцелю рукі (ён трымаў чамадан абодвума рукамі перад грудзьмі), не глядзячы нават на яго, сказаў яму па-руску: бывайце-сі! Бывайце, паўтарыў Лаўрэцкі і загадаў фурману ехаць да сябе на кватэру. Ён наймаў, на кожны выпадак, кватэру ў горадзе О... Напісаўшы некалькі лістоў і наспех паабедаўшы, Лаўрэцкі адправіўся да Каліціных. Ён застаў у іх у гасцінай аднаго Паншына, які абвясціў яму, што Мар'я Дзімітраўна зараз выйдзе, і зараз-жа з самай гасціннай ласкавасцю распачаў з ім размову. Да таго дня Паншын абыходзіўся з Лаўрэцкім—хаця і не звысака, але спагадліва; але Ліза, расказваючы Паншыну сваю ўчарайшую паездку, выказалася пра Лаўрэцкага, як пра добрага і разумнага чалавека; гэтага было досыць: належыла заваяваць „добрага“ ча-

лавека. Паншын пачаў з кампліментаў Лаўрэцкаму, з апісання захаплення, з якім, па яго словах, уся сям'я Мар'і Дзімітраўны выказвалася пра Васільеўскае, і потым, па свайму звычаю, удала перайшоўшы да самога сябе, пачаў гаварыць пра свае заняткі, пра погляды свае на жыццё, на свет і на службу; сказаў словы два пра будучыню Расіі, пра тое, як належыць губернатараў у руках трымаць; тут-жа весела пасмяяўся з самога сябе і дадаў, што між іншым яму ў Пецербургу даручылі— „de populariser l'idée du cadastre“¹. Ен гаварыў даволі доўга, з нядбайнай самаўпэўненасцю развязваючы ўсе цяжкасці і, як цыркавы жанглёр, іграючы самымі важнымі адміністратыўнымі і палітычнымі пытаннямі. Выразы: „Вось што-б я зрабіў, калі-б я быў урадам“; „вы, як разумны чалавек, зараз-жа са мною згодзіцеся“—не сыходзілі ў яго з языка. Лаўрэцкі халодна слухаў раздабарыванні Паншына: не падабаўся яму гэты прыгожы, разумны і развязна-ласкавы чалавек, з сваёй светлай усмешкай, ветлівым голасам і цікаўнымі вачыма. Паншын неўзабаве дагадаўся, з уласцівым яму хуткім разуменнем адчуванняў іншага, што не дастаўляе асаблівай прыемнасці свайму субяседніку і, знайшоўшы ўдачны повад, знік, сказаўшы сам-сабе, што Лаўрэцкі, магчыма, і добры чалавек, але несімпатычны, „aigri“² „en somme“³ крыху смешны.—Мар'я Дзімітраўна з'явілася ў суправаджэнні Гедэонаўскага; потым прышла Марфа Цімафееўна з Лізай; за імі прышлі астатнія хатнія; потым прыехала і аматарша музыкі, Беленіцына, маленькая, худзенькая дама, з

¹ Папулярываваць думку аб пазямельным перапісе (фр.).

² Раздражнёны (фр.).

³ Увогуле.

амаль дзіцячым, стомленим і прыгожым тварыкам у шумлівым чорным адзенні, з пярэстым веерам і тоўстымі залатымі браслетами; прыехаў і муж яе, чырвонашчокі, пухлы чалавек, з вялікімі нагамі і рукамі, з белымі павекамі і нерухомай усмешкай на тоўстых губах; у гасцях жонка ніколі з ім не гаварыла, а дома, у мінуты пяшчоты, называла яго сваім парсючком; Паншын звярнуўся: вельмі зрабілася людна і шумна ў пакоях. Лаўрэцкаму такое мноства народу было не па-душы; асабліва злавала яго Беленіцына, якая раз-у-раз глядзела на яго ў ларнет. Ён-бы зараз-жа пайшоў, калі-б не Ліза: яму хацелася сказаць ёй два словы сам-на-сам, але ён доўга не мог знайсці ўдачны момант і задаволіўся тым, што з захаванай радасцю сачыў за ёй узрокам; ніколі яшчэ яе аблічча не здавалася яму больш узвышаным і любым. Яна шмат выйгрывала ад блізкасці Беленіцынай. Тая бесперастанку крталася на крэсле, паціскала сваімі вузкімі плечыкамі, смяялася знежаным смехам і жмурылася, і раптам шырока адкрывала вочы. Ліза сядзела ціха, глядзела проста і зусім не смяялася. Гаспадыня села гуляць у карты з Марфай Цімафееўнай, Беленіцыным і Гедэонаўскім, які гуляў дужа марудліва, бесперастанку памыляўся, міргаў вачыма і выціраў твар хусткаю. Паншын зрабіў меланхалічны выгляд, выказваўся коратка, глыбокадумна і смутліва,—ні даць, ні ўзяць нявыяўлены артыст,—але, не глядзячы на просьбы Беленіцынай, якая вельмі з ім какетнічала, не згаджаўся спяваць свой раманс. Лаўрэцкі яму перашкаджаў. Фёдар Іванчы таксама гаварыў мала; асаблівае выяўленне яго твара здзівіла Лізу, як толькі ён увайшоў у пакой: яна зараз-жа адчула, што ён мае сказаць ёй нешта, але, сама не ведаючы чаму, баялася запытаць яго. Нарэшце, пераходзячы ў залу налі-

ваць чай, яна мімаволі павярнула галаву ў яго бок. Ён зараз-жа пайшоў за ёй.

— Што з вамі?—праказала яна, ставячы чайнік на самавар.

— А хіба што вы заўважылі?—праказаў ён.

— Вы сёння не такі, якім я вас бачыла да гэтай пары.

Лаўрэцкі нахіліўся над сталом.

— Я хацеў,—пачаў ён:—перадаць вам адну вестку, але цяпер немагчыма.—Аднак, прачытайце вось, што адзначана алоўкам ў гэтым фельетоне,—дадаў ён, падаючы ёй нумар узятага з сабою журна-нала.—Прашу захаваць гэта ў сакрэце; я зайду заўтра раніцою.

Ліза здзівілася... Паншын з'явіўся на парозе дзвярэй: яна паклала журнал сабе ў кішэню.

— Чыталі вы Обермана, Лізавета Міхайлаўна?— задумлена спытаў яе Паншын.

Ліза адказала яму мімаходзь і пайшла з-заль наверх. Лаўрэцкі звярнуўся ў гасціную і падышоў да ігральнага стала. Марфа Цімафееўна, распу-сціўшы істужкі чапца і пачырванеўшы, пачала яму скардзіцца на свайго партнёра, Гедэонаўскага, які, па яе словах, ступіць не ўмеў.

— Відаць, у карты гуляць,—гаварыла яна,—не тое, што плёткі выдумляць.

Той не пераставаў міргаць вачыма і выцірацца. Ліза прышла ў гасціную і села ў куток; Лаўрэцкі паглядзеў на яе, яна на яго паглядзела,—і абам зрабілася амаль жудасна. Ён прачытаў недаўразу-менне і нейкі захаваны дакор на яе твары. Пага-варыць з ёю, як бы яму хацелася, ён не мог; за-ставацца ў адным пакоі з ёю, гасцём у ліку іншых гасцей—было цяжка: ён наважыўся адыйсці. Раз-вітваючыся з ёю, ён паспеў паўтарыць, што пры-дзе заўтра, і дадаў, што спадзяецца на яе дружбу.

— Прыходзьце, — адказала яна — з тым-жа недаўразуменнем на твары.

Паншын ажывіўся пасля адыходу Лаўрэцкага; ён пачаў даваць парады Гедэонаўскаму, смяшліва захапляўся Беленічынай і, нарэшце, праспяваў свой раманс. Але з Лізай ён гаварыў і глядзеў на яе па-ранейшаму: значна і крыху смутліва.

А Лаўрэцкі зноў не спаў усю ноч. Яму не было сумна, ён не хваляўся, ён сціхнуў увесь; але ён не мог спаць. Ён нават не ўспамінаў мінулага; ён проста глядзеў у сваё жыццё: сэрца яго білася цяжка і роўна, гадзіны ляцелі, ён і не думаў пра сон. Часамі толькі ўсплывала ў яго галаве думка: „ды гэта не праўда, гэта ўсё глупства“, — і ён застанаўліваўся, знікаў галавою і зноў прымаўся глядзець у сваё жыццё.

XXIX

Мар'я Дзімітраўна не вельмі ласкава прыняла Лаўрэцкага, калі ён з'явіўся да яе на наступны дзень. „Бач, унадзіўся“, — падумала яна. Ён ёй сам па сабе не вельмі падабаўся, ды і Паншын, пад уплывам якога яна знаходзілася, вельмі хітра і безуважна пахваліў яго напярэдадні. З той прычыны, што яна не лічыла яго госцем і не лічыла патрэбным забаўляць сваяка, амаль хатняга чалавека, то і поўгадзіны не прайшло, як ён ужо ішоў з Лізай у садзе па прысадах. Леначка і Шурачка бегалі за некалькі крокаў ад іх па кветніку.

Ліза была спакойна, як зазвычай, але больш звычайнага бледная. Яна дастала з кішэні і працягнула Лаўрэцкаму дробна складзены аркуш журнала.

— Гэта жахліва, — праказала яна.

Лаўрэцкі нічога не адказаў.

— Але, можа быць, гэта яшчэ і не праўда,— дадала Ліза.

— Вось таму я і прасіў вас не гаварыць пра гэта нікому.

Ліза прайшлася крыху.

— Скажыце,—пачала яна:—вы не засмучаны? ніколькі?

— Я сам не ведаю, што я адчуваю,—адказаў Лаўрэцкі.

— Але-ж вы яе кахалі раней?

— Кахаў.

— Вельмі?

— Вельмі.

— І не засмучаны яе смерцю?

— Яна не цяпер для мяне памерла.

— Гэта грэх так гаварыць... Не гневайцеся на мяне. Вы мяне называеце сваім сябрам: сябра ўсё можа гаварыць. Мне, праўда, нават страшна... Учора ў вас такі нядобры быў твар... Памятайце, нядаўна, як вы скардзіліся на яе?—а яе ўжо тады можа быць, на свеце не было. Гэта страшна. Нібы гэта вам у пакаранне паслана.

Лаўрэцкі горка ўсміхнуўся.

— Вы думаеце?.. Аднак, я цяпер свабодны.

Ліза злёгка ўздрыгнула.

— Што вы, не гаварыце так. Навошта вам ваша свабода? Вам не пра гэта цяпер трэба думаць, а аб дараванні...

— Я даўно ёй дараваў,—перапыніў Лаўрэцкі і махнуў рукой.

— Не, не тое,—адказала Ліза і пачырванела.— Вы не так мяне зразумелі. Вы павінны паклапаціцца аб тым, каб вам даравалі...

— Каму мне дараваць?

— Каму?—Богу. Хто можа нам дараваць, апрача бога!

Лаўрэцкі схапіў яе за руку.

— Ах, Лізавета Міхайлаўна, паверце, — усклікнуў ён: — я і так даволі быў пакараны. Я ўжо ўсё апраўдаў паверце.

— Гэта вы не можаце ведаць, — праказала Ліза ўпоўголаса. — Вы забыліся, — яшчэ нядаўна, вось, калі вы са мной гаварылі, — вы не хацелі ёй дараваць...

Абое моўчкі прайшліся па прысадах.

— А што-ж ваша дачка? — запытала раптам Ліза і спынілася.

Лаўрэцкі ўстрапянуўся.

— О, не турбуйцеся! Я паслаў ўжо лісты ва ўсе месцы. Будучыня маёй дачкі, як вы яе... як вы кажаце... забяспечана. Не турбуйцеся.

Ліза сумна ўсміхнулася.

— Але вы праўду кажаце, — прадаўжаў Лаўрэцкі: што мне рабіць з маёй свабодай? Навошта мне яна?

— Калі вы атрымалі гэты журнал? — праказала Ліза, не адказваючы на яго запытанне.

— На другі дзень пасля вашага наведвання.

— І няўжо... няўжо вы нават не заплакалі?

— Не. Я быў здзіўлен; але скуль было ўзяцца слязам? Плакаць пра мінулае, — але-ж яно ў мяне ўсё спалена. Самы ўчынак яе не зруйнаваў маё шчасце, а давёў мне толькі, што яго зусім ніколі не было. Пра што-ж тут было плакаць? Аднак, хто ведае? — я, магчыма, быў-бы больш засмучаны, калі-б атрымаў гэту вестку двума тыднямі раней...

— Двума тыднямі? — адказала Ліза. — Ды што-ж такое здарылася за гэтыя два тыдні?

Лаўрэцкі нічога не адказаў, а Ліза раптам пачырвінела яшчэ больш.

— Так, так, вы адгадалі, — падхапіў раптам Лаўрэцкі: — у працягу гэтых двух тыдняў я даведаўся,

што значыць чыстая жаночая душа, і маё мінулае яшчэ больш ад мяне аддалілася...

Ліза збянтэжылася і ціха пайшла ў кветнік да Леначкі і Шурачкі.

— А я задаволен тым, што паказаў вам гэты журнал.—гаварыў Лаўрэцкі, ідучы за ёю следам:—я ўжо прывычаўся нічога не хаваць ад вас, і спадзяюся, што і вы заплаціце мне такім-жа давер'ем.

— Вы думаеце?—праказала Ліза і спынілася.— У такім выпадку я павінна была-б... ды не! Гэта немагчыма.

— Што такое? Гаварыце, гаварыце.

— Сапраўды, мне здаецца, я не павінна... Але, прынамсі,—дадала Ліза і з усмешкай звярнулася да Лаўрэцкага:—што за адкрытасць на-палову?—Ведаеце? я атрымала сённяя ліст.

— Ад Паншына?

— Так, ад яго... Скуль вы ведаеце?

— Ён просіць вашай рукі?

— Так,—прамовіла Ліза, і проста і сур'ёзна паглядзела Лаўрэцкаму ў вочы.

Лаўрэцкі ў сваю чаргу сур'ёзна паглядзеў на Лізу.

— Ну, і што-ж вы яму адказалі?—праказаў ён нарэшце.

— Я не ведаю, што адказаць,—адказала Ліза і апусціла сашчэпленыя рукі.

— Як? Вы-ж яго любіце?

— Так, ён мне падабаецца; ён здаецца, харошы чалавек.

— Вы тое-ж самае і ў тых-жа самых словах сказалі мне чацвертага дня. Я жадаю ведаць, ці кахаеце вы яго тым моцным, палкім пачуццём, якое мы звычайна называем каханнем?

— Як вы разумееце,—не.

— Вы ў яго незакаханы?

— Не. Ды хіба гэта трэба?

— Як?

— Маме ён падабаецца,—прадоўжвала Ліза:— і ён добры; я нічога супроць яго не маю.

— Аднак, вы раздумваеце?

— Так... І можа быць,—вы, вашы словы гэтаму прычына. Памятайце, што вы трэцяга дня гаварылі? Але гэта слабасць...

— О, дзіцё маё!—раптам усклікнуў Лаўрэцкі— і голас яго задрыжэў:—не мудруйце, не называйце слабасцю крык вашага сэрца, якое не хоча аддацца без кахання. Не бярыце на сябе такой страшнай адказнасці перад тым чалавекам, якога вы не кахаеце і якому хочаце належаць...

— Я слухаюся, я нічога не бяру на сябе,—сказала была Ліза...

— Слухайцеся вашага сэрца; яно адно вам скажа праўду,—перапыніў яе Лаўрэцкі. Дасведчанне, развага—усё гэта прах і мары! Не адбірайце ў сябе лепшага, адзінага шчасця на зямлі.

— Ці вы гэта кажаце, Фёдар Іваныч? Вы самі жаніліся па каханню—і ці былі вы шчаслівыя?

Лаўрэцкі ўсплёснуў рукамі.

— Ах, не кажыце пра мяне! Вы і зразумець не можаце ўсяго таго, што малады, наіўны, дрэнна выхаваны хлапчук можа палічыць за каханне! Ды і нарэшце, навошта хлусіць на сябе? Я зараз вам гаварыў, што я не ведаў шчасця... не! Я быў шчаслівы!

— Мне здаецца, Фёдар Іваныч,—сказала ціхім голасам Ліза (калі яна не згаджалася з сваім субяседнікам, яна заўсёды гаварыла ціхім голасам; да таго-ж, яна адчувала вялікае хваляванне):—шчасце на зямлі залежыць ад нас...

— Ад нас, ад нас, паверце мне (ён схопіў яе

за абедзве рукі. Ліза збляднела і амаль з спалохам, але ўважліва глядзела на яго):—абы толькі мы не псавалі самі свайго жыцця. Для іншых людзей шлюб па каханню можа быць няшчасцем; але не для вас, з вашым спакойным характарам, з вашай яснай душой! Прашу вас, не выходзьце замуж без кахання, з пачуцця абавязку, заракання, ці што... Гэта ж тое самае бязвер'е, той-жа разлік—і яшчэ горшы. Паверце мне,—я маю права гэта гаварыць: я дорага заплаціў за гэтае права. І калі ваш бог...

У гэты момант Лаўрэцкі заўважыў, што Леначка і Шурачка стаялі каля Лізы і з нямым здзіўленнем глядзелі на яго. Ён выпусціў Лізіну руку, спешна праказаў:—прабачце мяне, калі ласка,—і накіраваўся да дома.

— Пра адно толькі прашу я вас,—праказаў ён, звяртаючыся да Лізы:—не наважвайцеся зараз, пачакайце, падумайце пра тое, што я вам сказаў. Калі-б вы нават не паверылі мне, калі-б вы наважыліся на шлюб па развазе,—і ў гэтым выпадку не за п. Паншына вам выходзіць: ён не можа быць вашым мужам... Ці-ж няпраўда,—вы абяцаеце мне не спяшацца?

Ліза хацела адказаць Лаўрэцкаму і ні слова не вымавіла,—не таму, што яна наважылася „спяшацца“; але таму, што сэрца ў яе залішне моцна білася, і пачуццё, падобнае на страх, заняло дыханне.

XXX

Выходзячы ад Каліціных, Лаўрэцкі сустрэўся з Паншыным; яны халодна пакланіліся адзін аднаму. Лаўрэцкі прышоў да сябе на кватэру і зачыніўся. Ён перажываў пачуцці, наўрад ці калі-небудзь ім перажытыя. Ці даўно знаходзіўся ён у стане „ціхамірнага здранцвення“? Ці даўно адчуваў сябе,

як ён выказваўся, на самым дне ракі? што-ж змяніла яго становішча? што вынесла яго вонку, на паверхню? Самае звычайнае, неўнікнёнае, хоць заўжды нечаканае здарэнне: смерць? Так; але ён не столькі думаў пра смерць жонкі, пра сваю свабоду, сколькі пра тое,—які адказ дасць Паншыну Ліза? Ён адчуваў, што ў працягу трох апошніх дзён ён пачаў глядзець на яе інакшымі вачыма; ён успамінаў, як, вяртаючыся дадому і думаючы пра яе ў цішы ночы, ён гаварыў самому сабе: „калі бл..“ Гэта „калі-б“, аднесенае ім да мінулага, да немагчымага, збылося, хоць і не так, як ён думаў,—але адной яго свабоды было мала. „Яна паслухаецца мацеры“, думаў ён: „яна выйдзе за Паншына; але калі нават яна яму адмовіць,—ці-ж не ўсё роўна для мяне?“ Праходзячы перад люстрам, ён мільгам зірнуў на свой твар і паціснуў плячыма.

Дзень прамінуў хутка ў гэтых развагах; надыйшоў вечар. Лаўрэцкі адправіўся да Каліціных. Ён ішоў спешна, але да дому іх наблізіўся павольнымі крокамі. Перад ганкам стаялі дрожкі Паншына. „Ну,—падумаў Лаўрэцкі, не буду згаістам“—і ўвайшоў у дом. У доме ён нікога не сустрэў, і ў гасцінай было ціха; ён адчыніў дзверы і ўбачыў Мар'ю Дзімітраўну, гуляўшую ў пікет з Паншыным. Паншын моўчкі яму пакланіўся, а гаспадыня дома ўсклікнула:—вось нечакана!—і злёгка нахмурыла бровы. Лаўрэцкі падсеў да яе і пачаў глядзець ёй у карты.

— Вы хіба ўмеете ў пікет?—запытала яна яго з нейкай захаванай прыкрасцю і тут-жа абвясціла, што разнеслася.

Паншын налічыў дзевяноста і пачаў ветліва і спакойна браць узяткі, з строгім і ганарлівым выразам на твары. Так павінны гуляць дыпламаты,

магчыма так і ён гуляў у Пецербургу з якім-небудзь выдатным саноўнікам, якому жадаў надаць выгольны погляд пра сваю сталасць і спеласць. „Сто адзін, сто два, чырва, сто тры“, мерна гучэў яго голас, і Лаўрэцкі не мог зразумець, чым ён гучэў: дакорам ці самаздавальненнем.

— Можна бачыць Марфу Цімафееўну?—запытаў ён, прыкмячаючы, што Паншын яшчэ з большай ганарлівасцю браўся картаваць калоду. Мастака ў ім ужо не прыкмячалася і ценю.

— Я думаю, можна. Яна ў сябе, наверсе,—адказала Мар'я Дзімітраўна:—даведайцеся.

Лаўрэцкі адправіўся наверх. І Марфу Цімафееўну ён застаў за картамі: яна гуляла ў дурня з Настассяй Карпаўнай. Роска забрахала на яго; але абедзве бабулі ветліва яго прынялі; асабліва Марфа Цімафееўна здавалася была ў гуморы.

— А! Федзя! Калі ласка,—праказала яна:—сядай, мой пане. А мы зараз дагуляем. Хочаш варэння? Шурачка, дастань яму слоік з клубніцамі. Не хочаш? Ну, дык сядзі так, а курыць—не куры, не магу я табакі вашай вытрываць, ды і Матрос ад яе чхае.

Лаўрэцкі паспяшаўся сказаць, што зусім не жадае курыць.

— Быў ты ўнізе?—не пераставала бабуля:—каго там бачыў? Паншын усё там тырчыць? А Лізу не бачыў? Не? Яна сюды хацела прысці... Ды вось і яна, лёгкая на ўспамін.

Ліза ўвайшла ў пакой і, убачыўшы Лаўрэцкага, пачырванела.

— Я да вас на хвілінку, Марфа Цімафееўна,—пачала-была яна...

— Навошта на хвілінку?—адказала бабуля.—Што гэта вы ўсе, маладыя дзяўчаты, за непаседы

такія? Ты бачыш, у мяне госць, пагутары з ім, забаў яго.

Ліза прысела на ўскрай крэсла, падняла вочы на Лаўрэцкага і адчула, што ёй нельга было не даць яму ведаць, чым скончылася яе спатканне з Паншыным. Але як гэта зрабіць? Ёй і сорамна было, і нязручна. Ці даўно яна пазнаёмілася з ім, з гэтым чалавекам, які і ў царкву рэдка ходзіць; і так абыякава зносіць скананне жонкі,—і вось ужо яна паведамляе яму свае сакрэты... Праўда, ён спачувае ёй, яна сама верыць яму і адчувае да яго сімпатыю, але ўсё-такі ёй сорамна зрабілася, нібы чужы ўвайшоў у дзявочы, чысты пакойчык.

Марфа Цімафееўна прышла ёй на дапамогу.

— Калі-ж ты яго забаўляць не будзеш,—загаварыла яна:—хто-ж яго, небараку, забавіць? Я для яго залішне старая, а ён для мяне залішне разумны, а для Настасі Карпаўны ён залішне стары, ёй усё маладзенькіх падавай.

— Чым-жа я магу забавіць Фёдара Іваныча?—праказала Ліза.—Калі ён хоча, я лепей яму што-небудзь на фартэп'яна сыграю,—дадала яна нерашуча.

— Вельмі добра, ты ў мяне разумніца,—адказала Марфа Цімафееўна.—Ідзіце, мае любя, уніз; калі скончыце—прыходзьце, а я вось у дурніцах засталася, мне крыўдна, я адгуляцца хачу.

Ліза ўстала. Лаўрэцкі пайшоў за ёй. Сыходзячы па сходнях, Ліза спынілася.

— Праўду кажуць;—пачала яна:—што сэрца людское перапоўнена супярэчнасцямі. Ваш прыклад павінен быў напалохаць мяне, зрабіць мяне недаверлівай да шлюбзў па каханню, а я..

— Вы адмовілі яму?—перapyніў Лаўрэцкі.

— Не, але і не згадзілася. Я яму ўсё сказала,

усё, што я адчувала, і папрэсіла яго — ачакаць. Задаволены вы?—дадала яна з хуткай усмешкай,— і злёгка кратаючы парэнчы рукою, збегла па сходах.

— Што мне сыграць вам?—запытала яна, падымаючы пакрышку фартэп'яна.

— Што хочаце,—адказаў Лаўрэцкі і сеў так, што мог глядзець на яе.

Ліза пачала іграць і доўга не адвадзіла вачэй ад сваіх пальцаў. Яна зірнула, нарэшце, на Лаўрэцкага і спынілася: так дзіўны здаўся ёй яго твар.

— Што з вамі?—запытала яна?

— Нічога,—адказаў ён:—мне вельмі хораша, я рад за вас, я рад вас бачыць,—прадоўжвайце.

— Мне здаецца,—гаварыла Ліза праз некалькі хвілін:—калі-б ён сапраўды мяне кахаў, ён бы не напісаў гэтага ліста, ён павінен быў-бы адчуваць, што я не магу адказаць яму цяпер.

— Гэта не важна,—праказаў Лаўрэцкі:—важна тое, што вы яго не кахаеце.

— Перастаньце, што гэта за гутарка! Мне ўсё марыцца ваша нябожчыца-жонка, і вы мне страшны.

— Ці ж не праўда, Вольдэмар, як міла іграе мая Лізет?—гаварыла тым часам Мар'я Дзімітраўна Паншыну.

— Так—адказаў—вельмі міла.

Мар'я Дзімітраўна з пяшчотнасцю паглядзела на свайго маладога партнёра, але той зрабіў яшчэ больш паважны і заклапочаны выгляд і абвясціў чатырнаццаць каралёў.

XXXI

Лаўрэцкі не быў маладым чалавекам; ён не мог доўга ашуквацца наконт пачуцця, выкліканага ў ім Лізай; ён канчаткова ў той-жа дзень перака-

наўся ў тым, што пакахаў яе. Не многа радасці прынесла яму гэта перакананне. „Няўжо,—падумаў ён,—мне ў трыццаць пяць год няма чаго іншага рабіць, як зноў аддаць сваю душу ў рукі жанчыны? Але Ліза не такая, як тая: яна-б не патрабавала ад мяне ганебных ахвяр; яна не адцягнула-б мяне ад маіх заняткаў; яна-б сама ватхніла мяне на чэсную, строгую працу, і мы пайшлі-б абое ўперад, да прыгожай мэты. Так,—скончыў ён свае развагі:—усё гэта добра, але дрэнна тое, што яна зусім не захоча пайсці са мною. Нездарма яна сказала мне, што я ёй страшны. Аднак і Паншына яна не кахае... Слабое суцяшэнне!“

Лаўрэцкі паехаў у Васільеўскае; але і чатырох дзён там не пражыў,—так яму здалося нудна. Яго таміла таксама чаканне: вестка, паведамлёная мос'ё Жулем, патрабавала сцвярджэння, а ён не атрымоўваў ніякіх лістоў. Ён звярнуўся ў горад і прасядзеў вечар у Каліціных. Яму лёгка было прыкмеціць, што Мар'я Дзімітраўна была супроць яго настроена; але яму ўдалося крыху ўлашчыць яе, прайграўшы ёй рублёў пятнаццаць у пікет,—і ён правёў каля поўгадзіны амаль сам-на-сам з Лізай, не гледзячы на тое, што маці ёй яшчэ напярэдадні радзіла не быць залішне фамільярнай з чалавекам „*quia un si grand ridicule*“¹. Ён знайшоў у ёй змену: яна зрабілася нібы задумлёнай, дакарала яго за адсутнасць і спытала яго ці не пойдзе ён на другі дзень да абедні? (на другі дзень была нядзеля).

— Схадзіце,—сказала яна раней, чым ён паспеў адказаць:—мы разам памолімся за спакой яе душы. Потым яна дадала, што не ведае, як ёй быць,

¹ З якім здарылася такая смешная гісторыя (фр.).

не ведае ці мае яна права прымушаць Паншына далей чакаць яе адказу.

— Чаму-ж?—спытаў Лаўрэцкі.

— Таму,—сказала яна:—што я ўжо цяпер пачынаю падазраваць, які гэта будзе адказ.

Яна абвясціла, што ёй галава баліць, і пайшла да сябе наверх, нерашуча працягнуўшы Лаўрэцкаму кончыкі пальцаў.

На другі дзень Лаўрэцкі адправіўся да абедні. Ліза ўжо была ў царкве, калі ён прышоў. Яна заўважыла яго, хаця не звярнулася да яго. Яна старанна малілася; ціха свяціліся яе вочы, ціха схілялася і падымалася яе галава. Ён адчуў, што яна малілася і за яго,—і дзіўнае расчуленне напаўняла яго душу. Яму было і хораша, і крыху совесна. Прыстойна стаяўшы народ, родныя абліччы, дружнае паянне, пах ладану, даўгія, касыя праменні ад вокнаў, самая цемень сцен і зводаў—усё гаварыла яго сэрцу. Даўно не быў ён у царкве, даўно не звяртаўся ён да бога: ён і цяпер не прамовіў ніякіх малебных слоў,—ён без слоў нават не маліўся,—але хаця на момант, калі не целам, то ўсімі думкамі сваімі кінуўся ніцма і прынікнуў па-корна да зямлі. Успомнілася яму, як у дзяцінстве ён кожны раз у царкве да той пары маліўся, пакуль не адчуваў у сябе на лобе як-бы нечага свежага датыкання: гэта, думаў ён тады, анёл-абаронца прымае мяне, кладзе на мяне пячаць прызначэння. Ён зірнуў на Лізу... „Ты мяне сюды прывяла“, падумаў ён: „дакраніся-ж да мяне, дакраніся да маёй душы“. Яна ўсё таксама ціха малілася; аблічча яе здалося яму радасным, ён расчуліўся зноў, ён прапсіў другой душы—спакою, сваёй—даравання...

Яны сустрэліся на царкоўным ганку; яна прывітала яго з вясёлай і ласкавай важнасцю. Сонца ярка асвятляла маладую траву на цвінтары, пя-

рэстыя; сукенкі і хусткі жанчыны; званы суседніх царкваў гудзелі ў вышыні; вераб'і цвіркалі па платах. Лаўрэцкі стаяў з непакрытай галавой і ўсміхаўся; лёгкі ветрык уздымаў яго валасы і канцы істужак Лізінага капелюша. Ён пасадзіў Лізу і бышую з ёй Леначку ў карэту, раздаў усе свае грошы жабракам і ціхенька пайшоў дадому.

XXXII

Надышлі цяжкія дні для Фёдара Іванчыча. Ён знаходзіўся ў безупынным гарачцы. Кожную раніцу ён адпраўляўся на пошту, з хваляваннем распакоўваў лісты, журналы,—і нідзе не знаходзіў нічога, што магло-б сцвердзіць або зняпраўдзіць ракавую вестку. Часам ён сам сабе рабіўся агідным: „што гэта я“,—думаў ён:—чакаю, як воран крыві, пэўнай весткі пра смерць жонкі!“ Да Каліціных ён хадзіў штодзённа; але і там яму не было лягчэй: гаспадыня яўна была ім нездаволена, прымала яго толькі з спагадлівасці; Паншын абыходзіўся з ім пераўвядлічана-ветліва; Лем напусціў на сябе мізантропію і ледзь кланяўся яму, а галоўнае: Ліза нібыта яго ўнікала. Калі-ж ёй даводзілася заставацца з ім сам-на-сам, у ёй, замест ранейшай даверлівасці, выяўлялася замяшанне; яна не ведала, што сказаць яму, і ён сам адчуваў збянтэжанасць. Ліза за некалькі дзён зрабілася не тая, якою ён яе ведаў: у яе рухах, голасе, у самым смеху прыкмячалася захаваная трывога, небывалая раней няроўнасць. Мар'я Дзімітраўна, як зацятая эгаістка, нічога не падазравала; але Марфа Цімафееўна пачынала прыглядаць за сваёй любімкай. Лаўрэцкі не раз дакараў сябе за тое, што паказаў Лізе атрыманы ім нумар журнала: ён не мог не прызнацца, што ў яго душэўным стане

было штосьці абураючае для чыстага пачуцця. Ён думаў таксама, што змена ў Лізе стварылася ад яе барацьбы з самой сабою, ад яе сумненняў: які адказ даць Паншыну? Аднойчы яна прынесла яму кнігу, раман Вальтэр-Скота, які яна сама ў яго папрасіла.

— Вы прачыталі гэтую кнігу?—праказаў ён.

— Не; мне цяпер не да кніг,—адказала яна і хацела ісці.

— Пастойце на мінуту; я з вамі так даўно не быў сам-на-сам. Вы нібыта мяне баіцеся.

— Так.

— Чаму-ж, змілуйцеся?

— Не ведаю.

Лаўрэцкі памаўчаў.

— Скажыце,—пачаў ён:—вы яшчэ не наважыліся?

— Што вы хочаце сказаць?—праказала яна, не падымаючы вачэй.

— Вы разумееце мяне...

Ліза раптам успыхнула.

— Не пытайцеся мяне ні пра што,—праказала яна жвава:—я нічога не ведаю; я сама сябе не ведаю...

І яна зараз-жа вышла.

Наступным днём Лаўрэцкі прыехаў да Каліціных пасля абеду і застаў у іх усе прыгатаванні да ўсяночнай. У куце сталовай, на чатырохкутным сталe, пакрытым чыстым абрусам, ужо знаходзіліся прыхіленыя да сцяны невялікія абразы ў залатых рамках, з маленькімі цмянымі алмазамі на каронах. Стары слуга, у шэрым фраку і чаравіках, прайшоў, не спяшаючыся і не стукаючы абсацамі, праз увесь пакой, паставіў дзве васковыя свечкі ў тонкіх падсвечніках перад абразамі, перахрысціўся, пакланіўся і ціха выйшаў. Неасветленая гасціная была пустая. Лаўрэцкі пахадзіў па сталовай, спы-

таў—ці не імянініца хто? Яму адказалі шэптам, што не, а што ўсяночную заказалі па жаданню Лізаветы Міхайлаўны ды Марфы Цімафееўны; што хацелі-былі чудатворны абраз падняць, але што яго павезлі за трыццаць вёрст да хворага. Неўзабаве прыбыў разам з дзякамі і свяшчэннік, чалавек ужо немалады, з вялікай лысінай, і гучна кашлянуў у прыхожай; дамы зараз-жа чарадою пацягнуліся з габінета і падышлі да яго пад бла-гаславенне; Лаўрэцкі моўчкі ім пакланіўся; і яны яму пакланіліся моўчкі. Свяшчэннік пастаяў крыху, яшчэ раз адкашлянуўся і спытаў упоўголаса басам:

— Распачынаць загадаеце?

— Распачніце, бацюшка,—адказала Мар'я Дзімітраўна.

Ён пачаў надзявацца; дзячок у стыхары лісліва папрасіў вугалька; запахла ладанам. З прыхожай вышлі пакаеўкі і лёкай і спыніліся шчытным гуртком перад дзвярыма. Роска, ніколі не схадзіўшая зверху, раптам з'явілася ў сталовай: яе пачалі выганяць—яна спалохалася, закруцілася і села; лёкай падхапіў яе і вынес. Усяночная пачалася. Лаўрэцкі прытуліўся ў кутку, адчуванні яго былі дзіўныя, амаль сумныя; ён сам не мог добра разабраць, што ён адчуваў. Мар'я Дзімітраўна стаяла паперадзе ўсіх, перад крэсламі; яна хрысцілася стомлена, няўважліва, па-панску—і азіралася, і раптам узнімала вочы ўгару, ёй было нудна. Марфа Цімафееўна здавалася заклапочанай; Настасся Карпаўна клала земныя паклоны і ўставала з нейкім скромным і мяккім шумам; Ліза, як стала, так і не рушылася з месца і не крталася. Па задумлёнаму выразу яе твара можна было дагадацца, што яна глыбока і гарача малілася. Прыкладаючыся да крыжа па сканчэнню ўсяночнай,

яна таксама пацалавала вялікую, чырвоную руку свяшчэнніка. Мар'я Дзімітраўна запрасіла яго адведаць чаю; ён зняў эпітрахіль, зрабіў крыху свецкі выгляд і разам з дамамі перайшоў у гасціную. Пачалася гутарка, не вельмі жвавая. Свяшчэннік выпіў чатыры чашкі, бесперастанку выціраючы хусткай сваю лысіну, расказаў, між іншым, што купец Авошнікаў ахвяраваў семсот рублёў на пазалоту царкоўнага „кумпала“, і паведаміў верны сродак супроць вяснушак. Лаўрэцкі падсеў быў да Лізы, але яна трымалася строга, амаль сурова, і ні разу не зірнула на яго. Яна нібы знарок яго не прыкмячала; нейкая халодная, важная захопленасць нашла на яе. Лаўрэцкаму чамусьці ўсё хацелася ўсміхнуцца і сказаць што-небудзь забавнае; але на сэрцы ў яго было замяшанне, і ён вышаў, нарэшце, у глыбіні душы недаўразумяваючы... Ён адчуваў: нешта было ў Лізе, куды ён пранікнуць не мог.

Другім разам Лаўрэцкі, седзячы ў гасцінай і слухаючы ціхія, але цяжкія раздабарыванні Гедэонаўскага, раптам, сам не ведаючы, чаму, абярнуўся і злавіў глыбокі, уважлівы, запытальны погляд у вачах Лізы... Ён быў накіраваны на яго, гэты загаданы погляд. Лаўрэцкі цэлую ноч потым пра яго думаў. Ён любіў не як хлапчук, не да твару яму было ўздыхаць і таміцца, ды і сама Ліза не такое пачуццё ўзбуджала; ды каханне на кожны ўзрост мае свае пакуты,—і ён цалкам іх выпрабаваў.

XXXIII

Аднойчы Лаўрэцкі, па звычаю свайму, сядзеў у Каліціных. Пасля млосна-спякотнага дня надышоў такі прыгожы вечар, што Мар'я Дзімітраўна, не глядзячы на свзю агіду да скразнога ветру,

загадала адчыніць усе вокны і дзверы ў сад і абвясціла, што ў карты гуляць не будзе, што ў такое надвор'е ў карты гуляць грэх, а трэба захапляцца прыродай. З гасцей яе быў толькі Паншын. Настроены вечарам і не жадаючы спяваць перад Лаўрэцім, але адчуваючы прыліў пачуццяў мастака ён пусціўся ў паэзію: прачытаў добра, але залішне свядома і з непатрэбнымі тонкасцямі, некалькі вершаў Лермантава (тады Пушкін не паспеў яшчэ зноў вайсці ў моду)—і раптам, як-бы засароміўшыся сваёй залішняй чуласці, пачаў, з поваду вядомай „Думы“, дакараць і палікаць навейшае пакаленне; прычым не прамінуў выпадку паведаміць, як-бы ён усё закруціў па-свойму, калі-б улада ў яго была руках. „Расія,—гаварыў ён,—адстала ад Еўропы; трэба падагнаць яе. Запэўняюць, што мы маладыя—гэта глупства; ды і да таго-ж у нас вынаходлівасці няма; сам Хамякоў прызнаецца ў тым, што мы нават мышалоўкі не выдумалі. А значыць, мы мімаволі павінны запазычаць у іншых. Мы хворыя, гаворыць Лермантаў,—я згодзен з ім. Але мы хворыя таму, што толькі напалову зрабіліся еўрапейцамі; чым мы скалечыліся, тым мы і лячыцца павінны („le cadastre“, падумаў Лаўрэцік).—У нас,—не пераставаў ён,—лепшыя галовы—les meilleures têtes—даўно ў гэтым пераканаліся; усе народы ў сутнасці аднолькавыя; заводзьце толькі добрыя ўстановы—і ўсё будзе добра. Я думаю, можна дапасоўвацца да існуючага народнага побыту; гэта наша справа, справа людзей... (ён ледзь не сказаў: дзяржаўных) служачых; але, у выпадку патрэбы; не турбуйцеся: установы пераробяць самы гэты побыт“. Мар'я Дзімітраўна з спагадлівасцю падтаквала Паншыну. „Вось які,—думала яна,—разумны чалавек у мяне разважае“. Ліза маўчала,

присланіўшыся да акна; Лаўрэцкі маўчаў таксама; Марфа Цімафееўна, гуляўшая ў куточку ў карты з сваёй прыцельніцай, мармытала сабе нешта пад нос. Паншын расхаджваў па пакоі і гаварыў прыгожа, але з захаванай злосцю: здавалася, ён сварыўся не на цэлае пакаленне, а на некалькіх вядомых яму людзей. У садзе Каліціных, у вялікім кусце бэзу жыў салавей; яго першыя вячэрнія гукі чуліся ў перапынках красамоўнай прамовы, першыя зоркі запаліліся на ружовым небе, над нерухомымі верхавінамі ліп. Лаўрэцкі падняўся і пачаў спрацацца з Паншыным; завязаліся спрэчкі. Лаўрэцкі адстойваў маладосць і самастойнасць Расіі; аддаваў сябе, сваё пакаленне на ахвяру,—але заступаўся за новых людзей, за іх пераконанні і жаданні; Паншын не згаджаўся раздражліва і рэзка, абвясціў, што разумныя людзі павінны ўсё перарабіць, і занёсся, нарэшце, да таго, што, забыўшыся на сваю годнасць камер-юнкера і чыноўніцкую кар'еру, назваў Лаўрэцкага адсталым кансерватарам, нават намякнуў,—праўда, вельмі здалёку,—на яго фальшывае становішча ў грамадстве. Лаўрэцкі не разлаваўся, не ўзвысіў галаса (ён успомніў, што Міхалевіч таксама называў яго адсталым,—толькі вальтэр'янкам)—Гспакойна разбіў Паншына па ўсіх пунктах. Ён давёў яму немагчымасць скачкоў і надутых пераробак з вышыні чыноўніцкай самасвядомасці—пераробак, не апраўданых ні веданнем роднай зямлі, ні сапраўднай верай у ідэал, хаця-бы адмоўны; прывёў у прыклад сваё ўласнае выхаванне, патрабаваў перш за ўсё прызнання народнай праўды і пакорлівасці перад ёю,—той пакорлівасці, без якой і смеласць супроць няпраўды немагчыма; не адхіліўся, нарэшце, ад заслужанага, на яго погляд, дакору ў лёгкадумнай растраце часу і сіл.

— Усё гэта вельмі добра!—усклікнуў, нарэшце, прыкрасцю Паншын:—вось, вы звярнуліся ў Расію,—што ж вы думаеце рабіць?

— Араць зямлю,—адказаў Лаўрэцкі:—і старацца, як мага лепей яе араць.

— Гэта вельмі пахвальна, бяспрэчна,—адказаў Паншын:—і мне гаварылі, што вы ўжо вялікія зрабілі поспехі ў гэтай галіне; але згадзіцеся, што не кожны здолен на такога роду заняткі...

— Une nature poétique¹,—загаварыла Мар'я Дзімітраўна:—вядома, не можа араць.. et puis², вы закліканы, Владзімір Нікалаевіч, рабіць усё en grand³.

Гэта было залішне нават для Паншына: ён збянтэжыўся і замяў гутарку. Ён паспрабаваў перавесці яе на характава зорнага неба, на музыку Шуберта—усё неяк не ладзілася; ён скончыў тым, што прапанаваў Мар'і Дзімітраўне сыграць з ёй у пікет.—„Як! у такі вечар?“ слаба здзівілася яна; аднак, загадала прынесці карты.

Паншын з трэскам распакаваў новую калоду, а Ліза і Лаўрэцкі, нібы змовіўшыся, абое ўсталі і змясціліся каля Марфы Цімафееўны. Ём зрабілася раптам так хораша абаім, што яны нават набаяліся застацца ўдвух,—і тым часам яны адчулі абое, што перажытае імі за апошнія дні замяшанне знікла і не звернецца больш. Бабуля патрапала цішком Лаўрэцкага па шчацэ, хітра прыжмурылася і некалькі разоў пакачала галавою, прыгаварваючы шэптам: „адчысціў разумніка, дзякую“. Усё сціхла ў пакоі; чулася толькі слабае патрэскванне васковых свечак, ды часам стук рукі

¹ Паэтычная натура (фр.).

² Да таго-ж (фр.).

³ У вялікім маштабе (фр.).

па сталае, ды воклік, альбо лічэнне ачкоў,—ды шырокай хваляй увівалася ў вокны разам з роснай прахаладай, магутная, да смеласці звонкая, песня салаўя.

XXXIV

Ліза не вымавіла ні аднаго слова ў працягу спрэчкі між Лаўрэцкім і Паншыным, але ўважліва сачыла за ёй і ўся была на баку Лаўрэцкага. Палітыка яе займала вельмі мала; але самаўпэўнены тон свецкага чыноўніка (ён ніколі яшчэ так не выказваўся) яе адштурхоўваў; яго пагарда да Расіі яе абражала. Лізе і ў галаву не прыходзіла, што яна патрыётка; але ёй было па душы з рускімі людзьмі; рускі ўклад розуму яе радаваў, яна, без замяшання, цэлымі гадзінамі гутарыла з старастам матчынага маёнтка, калі ён прязджаў у горад, і гутарыла з ім, як з роўным, без усякай панскай спагадлівасці. Лаўрэцкі ўсё гэта адчуваў; ён не спрачаўся-б з адным Паншыным, ён гаварыў толькі для Лізы. Адно аднаму яны нічога не казалі, нават вочы іх рэдка сустракаліся; але абое яны зразумелі, што цесна сышліся ў гэты вечар, зразумелі, што і любяць і не любяць адно і тое-ж самае. У адным толькі яны разыходзіліся, але Ліза потай спадзявалася прывесці яго да бога. Яны сядзелі каля Марфы Цімафееўны і, здавалася, сачылі за яе гульнёй; але яны і сапраўды за ёй сачылі,—а тым часам у кожнага з іх сэрца расло ў грудзях і нічога для іх не гублялася: для іх спяваў салавей, і зоркі гарэлі, і дрэвы ціха шапталі, залюляныя і сном, і кунегай лета, і цеплынёй. Лаўрэцкі аддаваўся ўвесь захапіўшай яго хвалі—і радаваўся; але слова не выкажа таго, што адбывалася ў чыстай душы дзяўчыны: яно было тайнай для яе самой; няхай-жа

яно застанеца і для ўсіх тайнай. Ніхто не ведае, ніхто не бачыў і не ўбачыць ніколі, як, закліканае да жыцця і красавання, наліваецца і спее зерне ва ўлонні зямлі.

Прабіла дзесятая гадзіна. Марфа Цімафееўна адправілася да сябе наверх з Настассяй Карпаўнай; Лаўрэцкі і Ліза прайшліся па пакоі, спыніліся перад адчыненымі дзвярыма саду, зірнулі ў цёмную даль, потым адно на аднаго—і ўсміхнуліся; так, здаецца, узяліся-б яны за рукі, нагаварыліся-б удосталь. Яны звярнуліся да Мар'і Дзімітраўны і да Паншына, у якіх пікет зацягнуўся. Апошні „кароль“ скончыўся, нарэшце, гаспадыня ўстала, крэкчучы і вохкаючы, з абложанага падушкамі крэсла; Паншын узяў капялюш, пацалаваў у Мар'і Дзімітраўны руку, заўважыў, што іншым шчасліўцам цяпер нішто не перашкаджае спаць альбо захапляцца ноччу, а яму давядзецца да раніцы праседзець над бязглуздымі паперамі, халодна развітаўся з Лізай (ён не чакаў, што ў адказ на яго прапазіцыю яна папросіць пачакаць,—і таму злавася на яе)—і вышаў. Лаўрэцкі адправіўся ўслед за ім. Каля варот яны развіталіся; Паншын абудзіў свайго фурмана, штурхнуўшы яго ханцом палкі ў шыю, сеў на дрожкі і пакаціў. Лаўрэцкаму не хацелася ісці дадому: ён вышаў з горада ў поле. Ноч была ціхая і светлая, хаця месяца не было; Лаўрэцкі доўга бродзіў па роснай траве; вузкая сцежка папалася яму; ён пайшоў па ёй. Яна прывяла яго да даўгога плота, да каліткі; ён паспрабаваў, сам не ведаючы навошта, штурхнуць яе: яна слаба рыпнула і адчынілася, нібы чакала датыкання яго рукі. Лаўрэцкі апынуўся ў садзе, зрабіў некалькі крокаў па ліпавай прысадзе і раптам застанавіўся ў здзіўленні: ён пазнаў сад Каліціных.

Ён зараз-жа ўвайшоў у чорную пляму ценю, па-

даўшага ад густога арэхавага куста, і доўга стаяў
нерухома, здзіўляючыся і паціскаючы плячыма.

„Гэта нездарма“, падумаў ён.

Усё было ціха вакол, з боку дома не чулася
ніякага гуку. Ён асцярожна пайшоў уперад. Вось,
на звароце прысады, увесь дом раптам зірнуў на
яго сваім цёмным фасам; у двух толькі вокнах
наверсе мільгаў свет: у Лізы гарэла свечка за
белай фіранкай, ды ў Марфы Цімафееўны ў
спальні перад вобразам цяплілася чырвоным агань-
ком лампадка, адлюстроўваючыся роўным бляскам
на золаце рамы; унізе дзверы на балконе шырока
зеўрылі, адчыненыя насцеж. Лаўрэцкі сеў на драў-
няную лавачку, падпёрся рукой і пачаў глядзець
на гэтыя дзверы ды на акно Лізы. У горадзе пра-
біла поўнач; у доме маленькі гадзіннічак тонка
празвінеў дванаццаць, вартаўнік дробна пастукаў
па дошцы. Лаўрэцкі нічога не думаў, нічога не
чакаў; яму прыемна было адчуваць сябе блізка
каля Лізы, сядзець у яе садзе на лавачцы, дзе і
яна сядзела не аднойчы... Свет знік у Лізіным
пакоі. „Спакойнай ночы, мая любая дзяўчынка“,
прашаптаў Лаўрэцкі, прадоўжваючы сядзець не-
рухома і не адводзячы ўзроку з пацямнелага акна.

Раптам свет з'явіўся ў адным з вокнаў ніжняга
паверха, перайшоў у другое, у трэцяе... Нехта
ішоў з свечкай па пакоях. „Няўжо Ліза? Не можа
быць?..“ Лаўрэцкі прыпадняўся... Мільгнула зна-
ёмге аблічча, і ў гасцінай з'явілася Ліза. У белым
адзенні, з нерасплеценымі косамі па плячах, яна
ціхенька падышла да стала, нагнулася над ім, па-
ставіла свечку і штосьці пашукала, потым звяр-
нуўшыся тварам да саду, яна наблізілася да ад-
чыненых дзвярэй, і ўся белая, лёгкая, стройная,
застанавілася на парогу. Трапятанне прабегла па
членах Лаўрэцкага.

— Ліза!—сарвалася ледзь чутна з яго губ.

Яна здрыгнулася і пачала ўглядацца ў змрок.

— Ліза!—паўтарыў Лаўрэцкі гучней і вышаў з ценю прысады.

Ліза з спалохам выцягнула галаву і пахіснулася назад: яна пазнала яго. Ён назваў яе ў трэці раз і працягнуў да яе рукі. Яна аддзялілася ад дзвярэй і ўступіла ў сад.

— Вы?—прагаварыла яна.—Вы тут?

— Я... я... выслухайце мяне,—прашаптаў Лаўрэцкі і, схапіўшы яе за руку, павёў да лавачкі.

Яна ішла за ім без супраціўлення, яе бледны твар, нерухомыя вочы, усе яе рухі выяўлялі няказанае здзіўленне. Лаўрэцкі пасадзіў яе на лавачку і сам стаў перад ёй...

— Я не думаў прыйсці сюды,—пачаў ён:—мяне прывяло... Я... я... я кахаю вас,—прамовіў ён з мімавольным жахам.

Ліза павольна зірнула на яго; здавалася, яна толькі ў гэты момант зразумела, дзе яна і што з ёю. Яна хацела падняцца, не магла і закрыла твар рукамі.

— Ліза,—прамовіў Лаўрэцкі:—Ліза,—паўтарыў ён і схіліўся да яе ног...

Яе плечы пачалі злёгка дрыжэць, пальцы бледных рук мацней прыгарнуліся да твара.

— Што з вамі?—прамовіў Лаўрэцкі і пачуў ціхае рыданне. Сэрца яго захаланула... Ён зразумеў, што азначалі гэтыя слёзы.

— Няўжо вы мяне кахаеце?—прашаптаў ён і крануўся яе каленей.

— Устаньце.—пачуўся яе голас:—устаньце, Фёдар Іваныч. Што мы гэта робім з вамі?

Ён устаў і сеў побач з ёю на лавачку. Яна ўжо не плакала і ўважліва глядзела на яго сваімі вільготнымі вачыма.

— Мне страшна; што гэта мы робім?—паўтарыла яна.

— Я вас кахаю,—прагаварыў ён зноў:—я гатоў аддаць вам усё жыццё маё.

Яна зноў здрыгнулася, нібы яе штосьці ўжаліла, і падняла вочы ў неба.

— Гэта ўсё ў руках бога,—прамовіла яна.

— Але вы мяне кахаеце, Ліза? Мы будзем шчаслівы?

Яна апусціла вочы; ён ціха прытуліў яе да сябе, і галава яе ўпала да яго на плячо... Ён адхіліў крыху сваю галаву і крануўся яе бледных губ.

* * *

Праз поўгадзіны, Лаўрэцкі ўжо стаяў перад каліткай саду. Ён знайшоў яе зачыненай і вымушан быў пераскочыць цераз плот. Ён звярнуўся ў горад і пайшоў па заснуўшых вуліцах. Пачуццё нечаканай, вялікай радасці напаўняла яго душу; усе сумненні ў ім замерлі. „Знікні, мінулае, цёмны прывід,—думаў ён:—яна мяне кахае, яна будзе мая“. Раптам яму здалося, што ў паветры, над яго галавою, разліліся нейкія дзіўныя, пераможныя гукі; ён застанавіўся: гукі загрымелі яшчэ надзвычайней, напеўным, моцным патокам струменіліся яны,—і ў іх, здавалася, гаварыла і спявала ўсё яго шчасце. Ён азірнуўся: гукі несліся з двух верхніх вокнаў невялікага дома.

— Лем!—усклікнуў Лаўрэцкі і пабег да дома.— Лем! Лем!—паўтарыў ён гучна.

Гукі замерлі, і постаць старога ў шляфроку, з расхрыстанымі грудзьмі і раскудлачанымі валасамі, з'явілася ў акне.

— Ага!—прагаварыў ён з гонарам:—гэта вы?

— Хрыстафор Фёдарыч, што гэта за цудоўная музыка; на ўсё святое, упусціце мяне.

Стары, ні слова не кажучы, велічным рухам рукі кінуў з акна ключ ад дзвярэй на вуліцу. Лаўрэцкі жвава ўзбег нагару, увайшоў у пакой і хацеў-быў кінуцца да Лема; але той уладарна паказаў яму на крэсла, адрывіста сказаў па-руску: „сядайце і слушыць“; сам сеў за фартэп’яна, горда і строга зірнуў вакол і зайграў. Даўно Лаўрэцкі не чуў нічога падобнага: салодкая, палкая мелодыя з першага гуку ахапіла яго сэрца; яна ўся ззяла, уся тамілася натхненнем, шчасцем, хараством; яна расла і таяла; яна закранала ўсё, што ёсць на зямлі дарагое, таёмнае і святое; яна дыхала бессмяротнай тугою і адыходзіла паміраць у нябёсы: Лаўрэцкі выпрастаўся і стаяў, пахаладзелы і бледны ад захаплення. Гэтыя гукі так і ўпіваліся ў яго душу, толькі што ўзрушаную шчасцем кахання; яны самі палалі каханнем. „Паўтарыце“, прашаптаў ён, як толькі празвінеў апошні акорд. Стары кінуў на яго арліны зірк, пастукаў рукою па грудзях і, праказаўшы павольна на роднай сваёй мове: „гэта я зрабіў, бо я вялікі музыкант“, зноў сыграў сваю цудоўную кампазіцыю. У пакоі не было свячэй; свет выплыўшага месяца скосу падаў у вокны; звонка трапятала чуткае паветра; маленькі, бедны пакойчык здаваўся святыняй, і высока, і натхнёна падымалася ў срабрыстым поўзмроку галава старога. Лаўрэцкі падышоў да яго і абняў яго. Спачатку Лем не адказваў на яго абняцце, нават адхіліў яго локцем; доўга, не кратаючыся ні адным членам, глядзеў ён усё так-жа строга, амаль груба, і толькі разы два прамычэў: ага! Нарэшце, яго зменены твор супакоіўся, апусціўся, і ён, у адказ на гарачыя віншаванні Лаўрэцкага, спачатку ўсміхнуўся крыху, потым заплакаў, слаба ўсхліпваючы, як дзіця.

— Гэта цікава,—сказаў ён; што вы менавіта цяпер прышлі;—але я ведаю, усё ведаю.

— Вы ўсё ведаеце? — праказаў з замяшаннем Лаўрэцкі.

— Вы мяне чулі,—адказаў Лем:—хіба вы не зразумелі, што я ўсё ведаю?

Лаўрэцкі да раніцы не мог заснуць: ён усю ноч праседзеў на ложку. І Ліза не спала: яна малілася

XXXV

Чытач ведае, як вырас і развіваўся Лаўрэцкі; скажам некалькі слоў пра выхаванне Лізы. Ёй мінуў 10-ы год, калі бацька яе памёр; але ён мала займаўся ёю. Завалены справамі, заўсёды заклапочаны павелічэннем сваёй маёмасці, зласлівы, рэзкі, нецярплівы, ён не скупіўшыся даваў грошы на настаўнікаў, гувернёраў, на адзенне ды іншыя патрэбы дзяцей; але цярапец не мог, як ён выказаўся, „няньчыцца з пісклятамі“,—ды і некалі яму было няньчыцца з імі: ён працаваў, вазіўся з справамі, спаў мала, зрэдку гуляў у карты, зноў працаваў; ён сам сябе параўноўваў з канём, запрэжаным у малатарню. „Хуценька жыццё мае праскочыла“, прамовіў ён на смяротным ложы з горкай усмешкай на засмаглых губах. Мар’я Дзімітраўна ў сутнасці не многа больш за мужа займалася Лізай, хаця яна і хвасталася перад Лаўрэцкім, што яна выхавала дзяцей сваіх: яна адзявала яе, як ляльку, пры гасцях гладзіла яе па галоўцы і называла ў вочы разумніцай і душкай—і толькі: млявую барыню стамляла кожная безупынная турбота. Пры жыцці бацькі Ліза знаходзілася на руках гувернанткі, дзяўчыны Маро з Парыжа; а пасля яго смерці паступіла ў веданне Марфы Цімафееўны. Марфу Цімафееўну чытач ведае; а дзяў-

чына Маро была малюсенькае, зморшчанае стварэнне з птушынымі манерамі і птушым разумком. У маладосці яна вяла жыццё вельмі лёгкадумнае, а пад старасць засталіся ў яе толькі дзве слабасці— да ласункаў і да картаў. Калі яна была сытая, не гуляла ў карты і не балбатала,—твар у яе зараз-жа прымаў выгляд амаль змярцвелы: сядзіць, бывала, глядзіць, дыхае—і так і відаць, што ніякай думкі не прабягае ў галаве. Яе нават не можна было назваць добраю: не бываюць-жа добрыя птахі. Ці з прычыны лёгкадумна праведзенай маладосці, альбо ад парыжскага паветра, якім яна надыхалася з маленства,—у ёй гнездзілася нешта накшталт усеагульнага дзяшовенькага скептыцызма, які выказваўся звычайна словамі: „tout ça c'est des bêtises“¹. Яна гаварыла няправільным, але чыста-парыжскім жаргонам, не пляткарыла і не капрызнічала,—што-ж больш яшчэ жадаць ад гувернанткі? На Лізу яна мела мала ўплыву; тым мацней быў уплыў на яе нянькі, Агаты Уласаўны.

Лёс гэтай жанчыны быў цікавы. Яна паходзіла з сялянскай сям'і; 16-ці год яе аддалі за мужыка; але ад сваіх сяцёр-сялянак яна вызначалася рэзка. Бацька яе год дваццаць быў старацам, нажыў грошай многа і песціў яе. Красуня яна была незвычайная, першая фарсуння па ўсёй ваколiцы, разумніца, гаварлівая, смелая. Яе пан, Дзімітры Пестоў, бацька Мар'і Дзімітраўны, чалавек скромны і ціхі, убачыў яе аднойчы на малацьбе, пагаварыў з ёй і палка ў яе закахайся. Яна неўзабаве аўдавала; Пестоў, хаця і жанаты быў чалавек, узяў яе да сябе ў дом, адзеў яе па-двароваму. Агата зараз-жа асвойталася з новым сваім становішчам, нібы яна век свой інакш не жыла. Яна пабялела, папаўнела;

¹ Усё гэта глупства.

рукі ў яе пад кісейнымі рукавамі зрабіліся „крупчастыя“, як у купчыхі; самавар не схадзіў са стала, апрача шоўку ды бархату яна нічога насіць не хацела, спала на пуховых пярэнах. Год пяць прадоўжвалася гэта шчаслівае жыццё, але Дзімітры Пестоў памёр; удава яго, паня добрая, шкадуючы памяць нябожчыка, не хацела абыйсціся са сваёй супраціўніцай несумленна, тым больш, што Агата ніколі перад ёю не забывалася; аднак аддала яе за скотніка і саслала прэч з вачэй. Прайшло гады тры. Раз неяк, у душны летні дзень, паня заехала да сябе на скотны двор. Агата пачаставала яе такімі слаўнымі халоднымі вяршкамі, так скромна сябе трымала, і сама была такая акуратная, вясёлая, усім здаволеная, што паня змілавалася над ёю і дазволіла хадзіць у дом: а месяцаў праз шэсць так да яе прывязалася, што зрабіла яе эканомкай і даручыла ёй усю гаспадарку. Агата зноў увайшла ў сілу, зноў раздабрэла і пабялела; барыня зусім ёй даверылася. Так прайшло яшчэ год пяць. Няшчасце паўторна звалілася на Агату. Муж яе, якога яна вывела ў лёкаі, запіў, пачаў прападаць з дома і скончыў тым, што выкраў шэсць панскіх срэбраных лыжак і схаваў іх—да выпадку—у жончын куфар. Гэта выкрылася. Яго зноў звярнулі ў скотнікі, а на Агату наклалі няміласць, з дома яе не выгналі, але перавялі з эканомак у краўчыкі і загадалі ёй замест чапца насіць хустку. На здзіўленне ўсіх Агата з ціхім пакорам прыняла выбухнуўшы над ёю ўдар. Ёй ужо было тады за трыццаць год, дзеці ў яе ўсе памерлі, і муж жыў нядоўга. Прышла ёй пара схямнуцца: яна схямнулася. Яна зрабілася вельмі маўклівая і багамольная, не прапускала ні адной заутрані, ні адной абедні, падаравала ўсе свае прыгожыя сукенкі. Пятнаццаць год правяла яна ціха, мірна, станавіта,

ні на каго не сварыўшыся, усім саступаючы. Қалі хто нагрубіць ёй—яна толькі паклоніцца і падзякуе за навучанне. Барыня даўно ёй даравала, і няміласць зняла з яе, і з сваёй галавы чапец падаравала; але яна сама не захацела зняць сваю хустку і ўсё хадзіла ў цёмным адзенні; а пасля смерці барыні яна зрабілася яшчэ цішэй і ніжэй. Рускі чалавек баіцца і прывязваецца лёгка, але пашану яго заслужыць цяжка; даецца яна не хутка і не кожнаму. Агату ўсе ў доме вельмі паважалі; ніхто і не ўспамінаў аб мінулым грахах, нібы іх разам са старым панам у зямлю пахавалі.

Зрабіўшыся мужам Мар'і Дзімітраўны, Каліцін хацеў-быў даручыць Агаце хатнюю гаспадарку; але яна адмовілася „баючыся спакусы“; ён закрычаў на яе, яна нізка пакланілася і вышла вон. Разумны Каліцін разумеў людзей: ён і Агату зразумеў і не забыўся на яе. Перасяліўшыся ў горад, ён, з яе згоды, прыставіў яе ў якасці нянькі да Лізы, якой толькі што пайшоў пяты год.

Лізу спачатку спалохаў сур'ёзны і строгі твар новай нянькі, але яна неўзабаве звыклася з ёю і моцна яе палюбіла. Яна сама была сур'ёзнае дзіця; рысы яе нагадвалі рэзкае і правільнае аблічча Каліціна; толькі вочы ў яе былі не бацькавы, яны свяціліся ціхай увагай і дабратай, што рэдка ў дзецях. Яна ў лялькі не любіла гуляць. Смяялася не гучна і не доўга, трымалася прыстойна. Яна задумвалася не часта, але амаль заўсёды нездарма; памаўчаўшы крыху, яна звычайна канчала тым, што зварочвалася да каго-небудзь старэйшага з запытаннем, якое паказвала, што галава яе работала над новым уражаннем. Яна вельмі хутка перастала шапялявіць і ўжо на чацвёртым годзе гаварыла зусім чыста. Бацькі яна баялася, пачуццё яе да мацеры было невыразнае,—

яна не баялася яе і не ласцілася да яе; аднак, яна і да Агаты не ласцілася, хаця толькі яе адну і любіла. Агата з ёй не разлучалася. Дзіўна было бачыць іх удвух. Бывала, Агата, уся ў чорным, з цёмнай хусткай на галаве, з схудалым, як воск празрыстым, але ўсё яшчэ прыгожым і выразным тварам, сядзіць проста і вяжа панчоху; каля ног яе, на маленькім крэсліцы, сядзіць Ліза і таксама стараецца над якой-небудзь работай, альбо важна ўзняўшы светлыя вочкі, слухае, што расказвае ёй Агата; а Агата расказвае ёй не казкі: мерным і роўным голасам расказвае яна жыццё прачыстай дзевы, жыццё пустэльнікаў, угоднікаў боскіх, святых мучаніц; гаворыць яна Лізе, як жылі святые ў пустынях, як ратаваліся, голад цярпелі і галечу,— і цароў не баяліся, хрыста спавядалі; як ім птахі нябесныя корм насілі, і звяры іх слухаліся; як на тых месцах, дзе кроў іх падала, кветкі выросталі.— „Жоўтафіёлі?“ спытала аднойчы Ліза, якая вельмі любіла кветкі... Агата гаварыла з Лізай паважна і смірэнна, нібы яна сама адчувала, што не ёй-бы вымаўляць такія высокія і святые словы. Ліза яе слухала—і вобраз усюды існуючага, усё ведаючага бога з нейкай салодкай сілай усяляўся ў яе душу, напаўняў яе чыстым, пакорлівым страхам, а хрыстос рабіўся ёй нечым, блізкім, знаёмым, амаль не родным. Агата і маліцца яе навучыла. Часам яна абуджвала Лізу рана на золку, спешна яе адзівала і выходзіла цішком да заўтрані; Ліза ішла за ёй на цыпачках, ледзь дыхаючы; холад і поўзмрок раніцы, свежасць і пустэча царквы, самая таемнасць гэтых нечаканых адлучак, асцярожнае зварачэнне ў дом, у пасцельку,—уся гэта сумесь забароненага, дзіўнага, святога, узрушвала дзяўчынку, пранікла ў самую глыбіню яе істоты. Агата ніколі нікога не асуджвала і на Лізу не сварылася

за свавольствы. Калі яна бывала чым незадоволена, яна толькі маўчала, і Ліза разумела гэта маўчанне; з хуткай пранікліваасцю дзіцяці яна таксама добра разумела, калі Агата была незадоволена іншымі—ці Мар'яй Дзімітраўнай альбо самім Каліціным. Гады тры з лішкам хадзіла Агата за Лізай, дзяўчына Маро яе змяніла; але лёгкадумная французжанка з сваімі сухімі манерамі ды воклікамі: *tout ça c'est des bêtises*—не магла выжыць з сэрца Лізы яе любую няньку: пасеянае семя пусціла залішне глыбокія корні. Да таго-ж, Агата, хаця і перастала хадзіць за Лізай, засталася ў доме і часта бачылася са сваёй выхаванкай, якая ёй верыла па-ранейшаму.

Агата, аднак, не ўжылася з Марфай Цімафееўнай, калі тая пераехала ў Каліцінскі дом. Строгая важнасць былой „панёўніцы“ не падабалася нецярплівай і самавольнай бабулі. Агата адпрасілася на багамолле і не звярнулася. Хадзілі цёмныя чуткі, нібы яна аддалілася ў раскольніцкі скіт. Але след, пакінуты ёю ў душы Лізы, не згладзіўся. Яна па-старому ішла да абедні, як на свята, малілася з захапленнем, з нейкім стрыманым і сарамлівым парываннем, чаму Мар'я Дзімітраўна потай не мала здзіўлялася, ды і сама Марфа Цімафееўна, хаця ні чым не абмяжоўвала Лізу, аднак старалася ўмеркаваць яе імпэт і не дазваляла ёй класці залішнія земныя паклоны: не дваранская, бач, гэта манера. Вучылася Ліза добра, г. зн. уседліва; асабліва бліскучымі здольнасцямі, вялікім розумам яе бог не ўзнагародзіў. Без стараннасці ёй нічога не давалася. Яна добра іграла на фартэп'яна, але адзін Лем ведаў, чаго ёй гэта каштавала. Чытала яна не шмат; у яе не было „сваіх слоў“, але былі свае думкі, і ішла яна сваім шляхам. Нездарма падобна яна была на бацьку: ён таксама не пытаўся ў іншых, што яму

рабіць. Так расла яна—спакойна, няспешна, так дасягнула дзевятнаццацігадовага ўзросту. Яна была вельмі мілая, сама таго не ведаючы. У кожным яе руху выяўлялася мімавольная, крыху нязграбная грацыя; голас яе гучэў срэбрам някранутага юнацтва, малейшае адчуванне прыемнасці выклікала прывабную ўсмешку на яе губы, надавала глыбокі блеск і нейкую таемную ласкавасць яе прасвятлеўшым вачам. Уся пранікнутая пачуццём абавязку, баязню абразіць каго-б там не было, з сэрцам добрым і ціхім, яна любіла ўсіх і нікога ў прыватнасці. Яна любіла аднаго бога захоплена, нясмела, пяшчотна. Лаўрэцкі першы парушыў яе ціхае ўнутранае жыццё.

Такою была Ліза.

XXXVI

Наступным днём, гадзіне а дванаццатай, Лаўрэцкі адправіўся да Каліціных. На дарозе ён сустрэў Паншына, які праскакаў міма яго верхам, насунуўшы капялюш на самыя бровы. У Каліціных Лаўрэцкага не прынялі—у першы раз з той пары, як ён з імі пазнаёміўся. Мар'я Дзімітраўна „адпачывалі“,—так паведаміў лёкай; „ім“ галава балела. Марфы Цімафееўны і Лізаветы Міхайлаўны не было дома. Лаўрэцкі пахадзіў каля саду, у няяснай надзеі сустрэцца з Лізай, але не убачыў нікога. Ён звярнуўся праз дзве гадзіны і атрымаў той-жа самы адказ, прычым лёкай неяк скосу паглядзеў на яго. Лаўрэцкаму здалося непрыстойным наведвацца ў той-жа дзень у трэці раз—і ён наважыўся з'ездзіць у Васільеўскае, дзе у яго без таго былі справы. Па дарозе ён меркаваў аб розных планах, адзін лепш за другога; але ў вёсцы яго цёткі на яго напаў сум; ён рас-

пачаў гутарку з Антонам; у старога, як знарок усё невясёлыя думкі ў галаве былі Ён раскажаў Лаўрэцкаму, як Глафіра Петроўна перад смерцю сама сябе за руку ўкусіла,—і, памаўчаўшы, сказаў, уздыхнуўшы: „Кожны чалавек, паночку, сам сабе на з'ядзенне аддадзены“. Ужо было позна, калі Лаўрэцкі пусціўся ў зваротную дарогу. Учарайшыя гукі ахапілі яго, вобраз Лізы ўзняўся ў яго душы ва ўсёй сваёй ціхай яснасці; ён расчуліўся пры думцы, што яна яго кахае—і пад'ехаў да свайго гарадскога доміка, заспакоены і шчаслівы.

Першае, што здзівіла яго пры ўваходзе ў прыхожую, быў пах пачулі, вельмі яму агідны; тут-жа стаялі нейкія высокія куфры і баулы. Твар выскачыўшага да яго насустрач камердынера здаўся яму дзіўным. Яшчэ не разабраўшыся ў сваіх уражаннях, пераступіў ён парог гасцінай... Яму насустрач з канапы паднялася дама ў чорным шоўкавым адзенні з валанамі і, паднёсшы батыставую хустку да бледнага твара, пераступіла некалькі крокаў, схіліла старанна-расчасаную галаву—і упала да яго ног... Тут толькі ён пазнаў яе: гэта дама была яго жонка.

У яго заняло дыханне... Ён прыхіліўся да сцяны.

— Тэадор, не праганяйце мяне!—сказала яна па-французску, і голас яе, як нажом, разануў яго па сэрцу.

Ён глядзеў на яе незразумела, і аднак, зараз-жа мімаволі заўважыў, што яна і пабялела і ацякла.

— Тэадор!—не пераставала яна, зрэдку ўскідаючы вачыма і асцярожна ламаючы свае надзіва прыгожыя пальцы з ружовымі, глянсаванымі пазногцямі:—Тэадор, я перад вамі вінавата, глыбока вінавата,—скажу больш, я злачыніца; але выслухайце мяне; раскажыце мяне мучае; я зрабілася

сама сабе нязноснай, я не магла больш выносіць маё становішча; колькі разоў я думала звярнуцца да вас, але я баялася вашага гневу; я наважылася парваць усякую сувязь з мінулым... puis, j'ai été si malade¹ — я была такая хворая,—дадала яна і правяла рукой па лобе і па шчацэ,—я выкарыстала распаўсюджаную чутку пра маю смерць, я пакінула ўсё; не заставаўліваючыся, дзень і ноч спяшалася я сюды; я доўга не адважвалася з'явіцца перад вамі, маім суддзёй—paraitre devant vous, топ juge; але я наважылася, нарэшце, успомніўшы вашу заўсёдашнюю дабрату, ехаць да вас; я даведалася пра ваш адрас у Маскве. Паверце,—не пераставала яна,—паціху паднімаючыся з падлогі і садзячыся на самы ўскрай крэсла:—я часта думала пра смерць, і я-б знайшла ў сабе даволі мужаства, каб пазбавіць сябе жыцця—ах, жыццё цяпер для мяне нязносна цяжар!—але думка пра маю дачку, пра маю Адачку, мяне заставаўлівала; яна тут, яна спіць у суседнім пакоі, беднае дзіцятка! Яна змарылася—вы яе ўбачыце: яна, аднак, перад вамі не вінавата, а я так няшчасліва, так няшчасліва!—усклікнула пані Лаўрэцкая і залілася слязмі.

Лаўрэцкі, нарэшце, апамятаўся; ён аддзяліўся ад сцяны і павараціўся да дзвярэй.

— Вы адыходзіце?—з адчаем прагаварыла яго жонка:—о, гэта жорстка! Не сказаўшы мне ні аднаго слова, ні аднаго нават дакору... Гэта пагарда мяне дабівае, гэта жахліва!

Лаўрэцкі застанавіўся.

— Што вы хочаце пачуць ад мяне?—прамовіў ён бязгучным голасам.

— Нічога, нічога,—жвава падхапіла яна,—я ве-

¹ Да таго-ж я была такая хворая (фр.).

даю, я не маю права нічога патрабаваць; я не звар'яцелая, паверце; я не спадзяюся, я не смею спадзявацца на ваша дараванне; я толькі асмельваюся прасіць вас, каб вы загадалі мне, што мне рабіць, дзе мне жыць? Я, як раба, выканаю ваш загад, які-б ён ні быў.

— Мне няма чаго вам загадваць,—адказаў тым-жа голасам Лаўрэцкі:—вы ведаеце—між намі ўсё скончана... і цяпер больш, чым калі-небудзь. Вы можаце жыць, дзе вам падабаецца; і калі вам мала вашай пенсіі...

— Ах, не кажыце такіх жаклівых слоў,—перапыніла яго Варвара Паўлаўна:—злітуйцеся надмною, хаця... хаця для гэтага анёла...

І, сказаўшы гэтыя словы, Варвара Паўлаўна імкліва выбегла ў другі пакой і зараз-жа звярнулася з маленькай, вельмі пекна адзетай дзяўчынкай на руках. Буйныя, русыя кудзёркі падалі ёй на прыгожанькі румяны тварык, на вялікія, чорныя, заспаныя вочы; яна і ўсміхалася і жмурылася ад агню, і ўпіналася пульхнай ручонкай у шыю мацеры.

— *Ada, vois, c'est ton père*¹,—прагаварыла Варвара Паўлаўна, адводзячы ад яе вачэй кудзёркі і моцна цалуючы яе: *prie le avec moi*².

— *C'est ça, papa*³,—залапатала дзяўчынка, шаплявячы.

— *Oui, mon enfant, n'est ce pas, que tu l'aimes?*⁴

Але тут зрабілася неўмагату Лаўрэцкаму.

— У якой гэта меладраме ёсць якраз такая сцэна?—прамармытаў ён і вышаў вон.

¹ Ада, глядзі, гэта твой бацька (фр.).

² Прасі яго са мною (фр.).

³ Гэта татусь (фр.).

⁴ Але, маё дзіця. Ты-ж яго любіш? (фр.).

Варвара Паўлаўна пастаяла некаторы час на месцы, злёгка паціснула плячыма, аднесла дзяўчынку ў другі пакой, раздзела і паклала яе. Потым яна дастала кніжку, села каля лямпы, пачакала каля гадзіны, і, нарэшце, сама легла ў пасьцель.

— Eh bien, madame? ¹ — запытала яе служанка, французжанка, вывезеная ёю з Парыжа, знімаючы з яе карсет.

— Eh bien, Justine ²—адказала яна:—ён вельмі пастарэў, але, мне здаецца, ён усё-такі-ж самы добры. Падайце мне пальчаткі на ноч, падрыхтуйце на заўтрашні дзень шэрае адзенне да-верху; але не забудзьцеся бараніх катлетак для Ады... Праўда, іх тут цяжка знайсці, але трэба пастарацца.

— A la guerre, comme á la guerre ³,—адказала Жустына і загасіла свечку.

XXXVII

Больш як дзве гадзіны блукаў Лаўрэцкі па вуліцах горада. Прышла яму на ўспамін ноч, праведзеная ў ваколіцах Парыжа. Сэрца ў яго надрывалася, і ў галаве, пустой і нібы аглушанай, круціліся ўсё адны і тыя-ж думкі, цёмныя, бязглуздыя, злыя. „Яна жыва, яна тут“, шаптаў ён з безупынна выбухаўшым здзіўленнем. Ён адчуваў, што страціў Лізу. Злосць яго душыла; вельмі раптоўна выбухнуў над ім гэты ўдар. Як мог ён так лёгка паверыць хлуслівай балбатні фельетона, кавалку паперы? „Ну, я-б не паверыў,—падумаў

¹ Ну, як, мадам? (фр.).

² Што-ж, Жустына (фр.).

³ На вайне, як на вайне (фр.).

Ён: якая была-б розніца? Я-б не ведаў, што Ліза мяне кахае, яна-б сама гэтага не ведала“. Ён не мог адагнаць ад сябе вобраза, голаса, узрокаў сваёй жонкі... і ён праклінаў сябе, праклінаў усё на свеце.

Змучаны, прышоў ён перад раніцай да Лема. Доўга ён не мог дастукацца; нарэшце, у акне з'явілася галава старога ў каўпаку, кіслая, зморшчаная, ужо зусім не падобная на тую натхнёна-суровую галаву, якая, дваццаць чатыры гадзіны назад, з усёй вышыні сваёй велічы мастака пацарску зірнула на Лаўрэцкага.

— Што вам трэба?—запытаў Лем:—я не магу кожную ноч іграць, я дэкокт прыняў.

Але, відаць твар, у Лаўрэцкага быў вельмі дзіўны: стары зрабіў сабе з рукі над вачыма казырок, угледзеўся ў свайго начнога наведвальніка і ўпусціў яго.

Лаўрэцкі ўвайшоў у пакой і апусціўся на крэсла; стары спыніўся перад ім, захінуўшы полы свайго прыстага старога халата, скорчыўшыся і шамкаючы губамі.

— Мая жонка прыехала,—праказаў Лаўрэцкі, падняў галаву і раптам сам мімаволі засмяяўся.

Твар Лема выказаў здзіўленне, але ён нават не ўсміхнуўся, толькі мацней закруціўся ў халат.

— Вы-ж не ведаеце,—прадоўжваў Лаўрэцкі:—я думаў... я прачытаў у газеце, што яе ўжо няма на свеце.

— О-о, гэта вы нядаўна прачыталі?—спытаў Лем.

— Нядаўна.

— О-о,—паўтарыў стары і высока падняў бровы.—І яна прыехала?

— Прыехала. Яна цяпер у мяне; а я... я няшчасны чалавек.

І ён зноў усміхнуўся.

— Вы няшчасны чалавек,—павольна паўтарыў Лем.

— Хрыстафор Фёдарыч,—пачаў Лаўрэцкі:—возьмецеся вы даставіць запіску?

— Гм. Можна даведацца, каму?

— Лізав...

— А, так, так, разумею. Добра. А калі трэба будзе даставіць запіску?

— Заўтра, як можна раней.

— Гм. Можна паслаць з Катрын, маю кухарку. Не, я сам пайду.

— І прынясеце мне адказ?

— І прынесу адказ.

Лем уздыхнуў.

— Так, мой бедны малады друг; вы сапраўды,—няшчасны малады чалавек.

Лаўрэцкі напісаў два словы Лізе: ён паведаміў яе аб прыездзе жонкі, прасіў яе прызначыць яму спатканне,—і кінуўся на вузенькую канапу, тварам да сцяны; а стары лёг на ложак і доўга варушыўся, кашляючы і адпываючы па-крыху свой дэкокт.

Настала раніца; абое яны падняліся. Дзіўнымі вачыма паглядзелі яны адзін на аднаго. Лаўрэцкаму хацелася ў гэты момант забіць сябе. Кухарка Катрын прынесла ім дрэнную каву. Прабіла восьмая гадзіна. Лем надзеў капялюш і, сказаўшы, што лекцыю ён дае ў Каліціных а дзiesiąтай гадзіне, але што ён знойдзе ўдачны повед, адправіўся. Лаўрэцкі зноў кінуўся на канапу і зноў садна яго душы зашавяліўся гаротны смех. Ён думаў пра тое, як жонка выгнала яго з дома; ён уяўляў сабе становішча Лізы, заплюшчваючы вочы і закідваў рукі за галаву. Нарэшце, Лем звярнуўся і прынёс яму кавалак паперы, на якім Ліза напісала алоўкам наступныя словы: „Мы сёння не

можам бачыцца; можа быць—заўтра ўвечары. Бывайце“. Лаўрэцкі суха і безуважна падзякваў Лема і пайшоў да сябе дадому.

Ён застаў жонку за сьнеданнем; Ада, уся ў буклях, у беленькай сукеначцы, з блакітнымі істу жачкамі, ела баранюю катлетку. Варвара Паўлаўна зараз-жа ўстала, як толькі Лаўрэцкі ўвайшоў у пакой. і з пакорлівасцю на твары падышла да яго. Ён папрасіў яе паследваць за ім у габінет, зачыніў за сабою дзверы і пачаў хадзіць узад і ўперад; яна села, скромна паклала адну руку на другую і ўзялася сачыць за ім сваімі, усё яшчэ прыгожымі, хаця злёгка падмаляванымі, вачыма.

Лаўрэцкі доўга не мог загаварыць: ён адчуваў, што не ўладаў сабою; ён бачыў ясна, што Варвара Паўлаўна зусім яго не баялася, а рабіла выгляд, што вось зараз страціць прытомнасць.

— Паслухайце, васпані,—пачаў ён, нарэшце, цяжка дыхаючы і часам сціскваючы зубы:—нам няма чаго прыкідвацца адно перад адным; я вашаму пакаянню не веру: ды калі-б яно і было шчырае, сыйсціся зноў з вамі, жыць з вамі—мне немагчыма.

Варвара Паўлаўна сціснула губы і прыжмурылася. „Гэта агіднасць,—падумала яна:—скончана: я для яго нават не жанчына“.

— Немагчыма,—паўтарыў Лаўрэцкі і зашпіліўся даверху.—Я не ведаю, навошта вам патрэбна было прыехаць сюды: мабыць, у вас грошай больш не было.

— О, гора! вы абражаеце мяне,—прашаптала Варвара Паўлаўна.

— Як-бы там ні было—вы, усё-такі, на жаль, мая жонка.—Не магу-ж я вас прагнаць... і вось што я вам прапаную. Вы можаце сёння ж, калі жадаеце, адправіцца ў Лаўрыкі; жыўце там; там,

вы ведаеце, добры дом; вы будзеце атрымоўваць усё неабходнае, звыш пенсіі... Згодны вы?

Варвара Паўлаўна паднесла вышываную хустачку да твара.

— Я вам ужо сказала,—прамовіла яна, нервічна торгаючы губамі:—што я на ўсё буду згодна, што-б вам не пажадана было зрабіць са мною; на гэты раз застаецца мне запытаць у вас: ці дазволіце вы мне хаця-бы падзякаваць вас за вашу велікадушнасць?

— Без падзякі, прашу вас,—гэтак лепей,—паспешна праказаў Лаўрэцкі.—Значыць—прадоўжваў ён, набліжаючыся да дзвярэй.—я магу разлічваць...

— Заўтра-ж я буду ў Лаўрыках,—праказала Варвара Паўлаўна, з пашанай падымаючыся з месца.—Але, Фёдар Іваныч (Тэадорам яна яго больш не называла).

— Што вам патрэбна?

— Я ведаю, я яшчэ нічым не заслужыла вашага падаравання; ці магу я спадзявацца хаця-бы, што з часам...

— Эх, Варвара Паўлаўна,—перапыніў яе Лаўрэцкі:—вы разумная жанчына, ды але-ж і я не дурны; я ведаю, што гэта вам зусім не патрэбна. А я даўно вам дараваў, але між намі заўсёды было бяздонне.

— Я здолею пакарыцца,—адказала Варвара Паўлаўна і схіліла галаву.—Я не забыла сваёй віны; я-б не здзівілася, калі-б даведалася, што вы нават узрадваліся паведамленню пра маю смерць,—каротка дадала, яна, злёгка паказваючы рукой на ляжаўшы на стале, забыты Лаўрэцкім нумар журнала.

Фёдар Іваныч здрыгнуў: фельетон быў адзначаны алоўкам. Варвара Паўлаўна яшчэ з большай пакорлівасцю паглядзела на яго. Яна была вельмі

хораша ў гэты момант. Шэрае парызскае адзенне стройна ахутвала яе гнуткую, амаль семнаццацігадовую постаць; яе тонкая, кволая шыя, акружаная белым каўнерыкам, роўна дыхаўшыя грудзі рукі без браслетаў і перстняў,—уся яе фігура, ад блішчастых валасоў да кончыка ледзь высу нутага чаравіка, была так пекна...

Лаўрэцкі акінуў яе зласлівым поглядам, ледзь не ўсклікнуў: „brava!“, ледзь не выцяў яе кулаком у цемя—і аддаліўся. Праз гадзіну ён ужо адправіўся ў Васільеўскае, а праз дзве гадзіны Варвара Паўлаўна загадала наняць сабе лепшую карэту ў горадзе, надзела просты саламяны капялюш з чорным велюмам і скромную манцілью, даручыла Аду Жустыні, і адправілася да Каліціных: з распытаў прыслугі яна даведалася, што муж яе ездзіў да іх штодзень.

XXXVIII

Дзень прыезду жонкі Лаўрэцкага ў горад О..., невясёлы для яго дзень, быў таксама цяжкім днём для Лізы. Не паспела яна сыйсці ўніз і прывітацца з мацер'ю, як пад акном пачуўся конскі тупат, і яна з захаваным страхам убачыла Паншына, уязджаўшага на двор. „Ён з'явіўся так рана для канчатковага аб'яснення“,—падумала яна—і не ашукалася; пакруціўшыся ў гасцінай, ён прапанаваў ёй пайсці з ім у сад і патрабаваў вырашэння свайго лёсу. Ліза сабралася з духам і абвясціла яму, што не можа быць яго жонкай. Ён выслухаў яе да канца, стоячы да яе бокам і насунуўшы на лоб капялюш; ветліва, але змененым голасам спытаў яе: ці апошняе гэта яе слова, і ці не падаў ён чым-небудзь поваду да падобнай перамены ў яе думках? потым прыціснуў руку

да вачэй, коротка і адрывіста ўздыхнуў і адторгнуў руку ад твара.

— Я не хацеў пайсці па збітым шляху,—прагаварыў ён глуха:—я хацеў знайсці сабе друга па імкненню сэрца; але, відаць, гэтаму не павінна быць. Бывайце, мары!—Ён глыбока пакланіўся Лізе і звярнуўся ў дом.

Яна спадзявалася, што ён зараз-жа ад'едзе; але ён пайшоў у кабінет да Мар'і Дзімітраўны і каля гадзіны праседзеў у яе. Адыходзячы, ён сказаў Лізе: „*Votre mère vous appelle; adieu á jamais...¹*“, сеў на каня і ад самага ганка паскакаў ва ўсю моц. Ліза ўвайшла да Мар'і Дзімітраўны і застала яе ў слязах: Паншын сказаў ёй пра сваё няшчасце.

— За што ты мяне даканала? За што ты мяне даканала?—так пачала свае ёнкі засмучоная ўдава.—Каго табе яшчэ трэба? Чым ён табе не муж? Камер-юнкер! не інтэрэсан! Ён у Пецербургу з любой фрэйлінай мог-бы ажаніцца. А я-ж, я-ж спадзявалася! І ці даўно ты да яго змянілася? Адкуль-небудзь гэтая хмара надута,—не сама собою прышла. Ужо ці не той фофан? Вось нашла парадніка!

— А ён-жа, мой галубочак,—не пераставала Мар'я Дзімітраўна:—які ён ветлівы, у самым смутку які ўважлівы! Абяцаўся не пакідаць мяне. Ах, я гэтага не вытрываю! Ах, мне галава страшэнна забалела! Пашлі да мяне Палашу. Ты даб'еш мяне, калі не апамятаешся,—чуеш?—І, назваўшы яе разы два няўдзячнай, Мар'я Дзімітраўна выслала Лізу.

Яна адправілася ў свой пакой. Але не паспела яна яшчэ аддыхнуць ад аб'яснення з Паншынным і з мацер'ю, як над ёй зноў выбухнула наваль-

¹ Ваша маці кліча вас, бывайце назаўсёды (фр.).

ніца, і з таго боку, адкуль яна менш за ўсё яе чакала. Марфа Цімафееўна ўвайшла да яе ў пакой і зараз-жа зачыніла за сабой дзверы. Тваі бабулі быў бледны, чапец сядзеў на баку, вочы яе блішчэлі, рукі, губы дрыжэлі. Ліза здзівілася: яна ніколі яшчэ не бачыла сваёй разумнай і разважлівай цёткі ў такім стане.

— Хораша, мая любая, — пачала Марфа Цімафееўна дрыжачым і перарывістым шэптам: — хораша! У каго ты гэта толькі вывучылася, маці мая!.. Дай мне вады; я гаварыць не магу.

— Супакойцеся, цётка; што з вамі? — гаварыла Ліза, падаючы ёй шклянку вады. — Вы-ж самі, здаецца, не былі ласкавы да п. Паншына.

Марфа Цімафееўна адставіла шклянку.

— Піць не магу: зубы сабе апошнія выб'ю. Які тут Паншын? Прычым тут Паншын? А ты лепей мне скажы, хто цябе навучыў спатканні па начах прызначаць — а? маці мая?

Ліза збляднела.

— Ты, калі ласка, не ўздумай адмаўляцца, — не пераставала Марфа Цімафееўна. — Шурачка сама ўсё бачыла і мне сказала. Я ёй забараніла балбатаць, а яна не зманіць.

— Я і не адмаўляюся, цётка, — ледзь чутна прамовіла Ліза.

— А-а! Дык вось як, маці мая; ты спатканне яму прызначыла, гэтаму старому грэхаводніку, ціхоню гэтаму?

— Не.

— Як-жа так?

— Я сышла ўніз, у гасціную, за кніжкай; ён быў у садзе — і паклікаў мяне.

— І ты пайшла? Хораша. Ды ты кахаеш яго, ці што?

— Кахаю, — адказала ціхім голасам Ліза.

— Матулькі мае! яна яго кахае!—Марфа Цімафееўна сарвала з сябе чапец.—Жанатага чалавека! Кахае? а? кахае!

— Ён мне гаварыў,—пачала Ліза...

— Што ён табе гаварыў, саколік гэтакі, што-о?

— Ён мне гаварыў, што жонка яго памерла.

Марфа Цімафееўна перахрысцілася. — Царства ёй нябеснае,—прашаптала яна:—пустая была маладуха—не тым будзь спамянёна. Вось як: удовы ён, значыць. Ды ён, я бачу, на ўсе рукі. Адну жонку замарыў, ды і за другую. Нішто ціхоня? Толькі вось што я табе скажу, пляменніца: у нашы часы, як я маладая была, дзеўкам за такія выбрыкі балюча даставалася. Ты не гневайся на мяне, маці мая; за праўду адны дурныя злуюцца. Я і адмовіць яму загадала сёння. Я яго люблю, але гэтага я яму ніколі не дарую. Бач, удовы! Дай-жа мне вады. А што ты Паншына з носам адаслала, за гэта ты ў мяне малайчына; толькі не сядзі ты па начах з гэтым казіным племенем, з мужчынамі; не засмучай ты мяне, старую. А то-ж я не ўсё лашчыца—я і кусацца ўмею. Удовы!

Марфа Цімафееўна вышла, а Ліза села ў куток і заплакала. Горка ёй зрабілася на душы; не заслужыла яна такога зневажэння. Не весялосцю ўяўлялася ёй каханне: у другі раз плакала яна з учарайшага вечара. У яе сэрцы ледзь толькі нарадзілася тое новае, нечаканае пачуццё, і ўжо як цяжка паплацілася яна за яго, як груба датыкнуліся чужыя рукі да яе заповітай тайны! Сорамна, і горка, і балюча было ёй: але ні сумнення, ні страху ў ёй не было,—і Лаўрэцкі зрабіўся ёй яшчэ даражэй. Яна хісталася, покуль сама сябе не зразумела; але пасля таго спаткання, пасля таго пацалунка—яна ўжо хістацца не магла; яна ведала, што кахае,—і пакахала чэсна, не жартам, прывя-

залася моцна, на ўсё жыццё—і не баялася пагроз;
яна адчувала, што гвалтам не можна разарваць
гэтай сувязі.

XXXIX

Мар'я Дзімітраўна вельмі устрывожылася, калі
ёй паведамілі аб прыездзе Варвары Паўлаўны
Лаўрэцкай; яна нават не ведала—ці прыняць яе,
яна баялася абразіць Фёдара Іванчыча. Нарэшце,
цікавасць перамагла. Што-ж?—падумала яна: яна-ж
таксама родная,—і, сеўшы ў крэсла, сказала лё-
каю: прасі! Прайшло некалькі хвілін; дзверы адчы-
ніліся; Варвара Паўлаўна хутка, ледзь чутнымі
крокамі наблізілася да Мар'і Дзімітраўны і, не
даваючы ёй устаць з крэсла, амаль схіліла перад
ёю калені.

— Дзякую, цётка,—пачала яна кранутым і
і ціхім голасам па-руску:—дзякую; я не спадзява-
лася на такую спагадлівасць з вашага боку; вы
добрыя, як анёл.

Сказаўшы гэтыя словы, Варвара Паўлаўна не-
чакана заўладала адной рукой Мар'і Дзімітраўны
і, злёгка сціснуўшы яе ў сваіх бледналілавых жу-
венеўскіх пальчатках, лісліва паднесла яе да ру-
жовых і поўных губ. Мар'я Дзімітраўна зусім
згубілася, убачыўшы такую прыгожую, пекна
адзетую жанчыну амаль каля ног сваіх; яна не
ведала, як ёй быць: і руку сваю яна ў яе ада-
браць хацела, і пасадзіць яе яна жадала, і сказаць
ёй што-небудзь ласкавае; яна скончыла тым, што
прыпаднілася і пацалавала Варвару Паўлаўну ў
гладкі і душысты лоб. Варвара Паўлаўна ўся са-
мрела пад гэтым пацалункам.

— Добрага здароўя, bonjour,—сказала Мар'я
Дзімітраўна:—канечна, я не ўяўляла... аднак, я,

вядома, рада вас бачыць. Вы разумеце, любая мая,—не мне быць суддзёю між жонкай і мужам...

— Мой муж ва ўсім справядлівы,—перапыніла яе Варвара Паўлаўна:—я адна вінавата.

— Гэта вельмі пахвальныя пачуцці,—адказала Мар'я Дзімітраўна:—вельмі. Даўно вы прыехалі? Ці бачылі вы яго? ды сядайце-ж, калі ласка.

— Я ўчора прыехала,—адказала Варвара Паўлаўна, пакорліва сядоучы на крэсла;—я бачыла Фёдара Іваныча, я гаварыла з ім.

— А! Ну, і што-ж ён?

— Я баялася, што мой нечаканы прыезд абудзіць яго гнеў,—прадоўжвала Варвара Паўлаўна:—але ён не пазбавіў мяне сваёй прысутнасці.

— Гэта значыць, ён не... Так, так, разумею,—праказала Мар'я Дзімітраўна.—Ён толькі з выгляду крыху грубы, а сэрца ў яго мяккае.

— Фёдар Іваныч не дараваў мне; ён не хацеў мяне выслухаць... Але ён быў такі добры, што прызначыў мне Лаўрыкі месцам жыхарства.

— А! добры маёнтак!

— Я заўтра-ж адпраўляюся туды, ў выкананне яго волі; але я палічыла за абавязак пабываць раней у вас.

— Вельмі, вельмі вам удзячна, мая любая. Родных ніколі забываць не варта. А ведаеце, я дзіўлюся, як вы добра гаворыце па-руску. *C'est étonnant*¹.

Варвара Паўлаўна ўздыхнула.

— Я залішне доўга прабыла за граніцай, Мар'я Дзімітраўна, я гэта ведаю; але сэрца ў мяне заўсёды было рускае і я не забывалася на сваю бацькаўшчыну.

— Так, так; гэта лепш за ўсё. Фёдар Іваныч

¹ Гэта вельмі цікава (фр.).

вас, аднак, зусім не чакаў... Так, паверце маёй дасведчанасці: la patrie avant tout¹. Ах, пакажыце калі ласка, што гэта ў вас за прыгожая мантылька?

— Яна вам падабаецца? — Варвара Паўлаўна жвава спусціла яе з плеч. — Яна вельмі просценькая, ад madame Baudran.

— Гэта зараз відаць. Ад madame Baudran... Як міла і з якім густам! Я ўпэўнена, вы прывезлі з сабою шмат захапляючых рэчаў. Я-б паглядзела.

— Узесь мой туалет да вашых паслуг, найлюбезшая цётка. Калі дазволіце, я магу што-небудзь паказаць вашай камерыстцы. Са мной служанка з Парыжа, — краўчыха на-дзіва.

— Вы вельмі добрыя, мая любая. Але, сапраўды, мне совесна.

— Совесна... — паўтарыла з дакорам Варвара Паўлаўна. — Хочаце вы мяне ашчаслівіць — распаражайцеся мною, як вашай уласнасцю.

Мар'я Дзімітраўна растаяла.

— Vous êtes charmante², — прагаварыла яна. — Ды што-ж вы не знімаеце ваш капялюш, пальчаткі?

— Як? вы дазваляеце? — спытала Варвара Паўлаўна і злёгка, як-бы з расчуленнем, склала рукі.

— Зразумела; вы-ж паабедаеце з намі, я спадзяюся. Я... я вас пазнаёмлю з маёй дачкою. — Мар'я Дзімітраўна крыху збянтэжылася. „Ну! была не была!“ — падумала яна. — Яна сёння штосьці нездарова ў мяне.

— О, ma tante³, якая вы добрая! — усклікнула Варвара Паўлаўна — і паднесла хустку да вачэй.

¹ Радзіма перш за усё (фр.).

² Вы чароўны (фр.).

³ О, цётка (фр.).

Казачок паведаміў аб прыходзе Гедэонаўскага. Стары балбатун увайшоў, адважваючы паклоны і ўхмыляючыся. Мар'я Дзімітраўна адрэкамендвала яго сваёй гасці. Ён спачатку быў засароміўся, але Варвара Паўлаўна так какетліва-уважліва абышлася з ім, што ў яго вушкі распаліліся, і выдумкі, плёткі, ласкавасці мёдам наплылі з яго вуснаў. Варвара Паўлаўна слухала яго, стрымана ўсміхалася і сама лакрыху разгаварылася. Яна скромна расказвала пра Парыж, пра свае вандраванні, пра Бадэн; разы два развесяліла Мар'ю Дзімітраўну і кожны раз потым злёгка ўздыхала і нібыта ў думках дакарала сябе ў недарэчнай вяселасці; выпрасіла дазвалення прывесці Аду; зняўшы пальчаткі, паказвала сваімі гладкімі, вымытымі мылам à la guimauve¹ рукамі,—які дзе носяць валаны, рушы, анталяжы, шу; абяцалася прынесці флакон з новымі англійскімі духамі: Victoria's Essence², і ўзрадвалася, як дзіця, калі Мар'я Дзімітраўна згадзілася прыняць яго ў падарунак; крыху паплакала пры ўспаміне аб тым, якое пачуццё яна перажыла, калі ўпершыню пачула рускія званы; „так глыбока ўдарылі яны мяне ў самае сэрца“,—праказала яна.

У гэты момант увайшла Ліза.

Ад раніцы, ад самай той мінуты, калі яна, уся пахаладзеўшая ад жаху, прачытала запіску Лаўрэцкага, Ліза рыхтавалася да сустрэчы з яго жонкаю; яна прадчувала, што ўбачыць яе. Яна наважылася не ўнікаць яе, у пакаранне сваім, як яна называла іх, злачынным надзеям. Раптоўны злом у яе долі ўзрушыў яе да аснавання; за дзве якія-небудзь гадзіны яе твар пахудаў; але яна

¹ Алфейным (фр.).

² „Духі каралевы Вікторыі“ (фр.).

і слязінкі не праліла. „Так і трэба!“—гаварыла яна самой сабе, насілу і з хваляваннем заглушаючы ў душы нейкія горкія, злыя, яе самою палохаўшыя парыванні. „Ну, трэба ісці!“—падумала яна, як толькі даведалася аб прыездзе Лаўрэцкай, і яна пайшла... Доўга стаяла яна перад дзвярыма гасцінай, раней як наважылася адчыніць іх; з думкаю: „Я перад ёю вінавата“ пераступіла яна парог і прымусіла сябе паглядзець на яе, прымусіла сябе ўсміхнуцца. Варвара Паўлаўна пайшла ёй насустрач, як толькі пабачыла яе, і спынілася перад ёю злёгка, але ўсё-такі паважліва.—Дзавольце мне рэкамендаваць сябе,—загаварыла яна ліслівым голасам:—ваша татапа так спагадліва да мяне, што я спадзяюся, што і вы будзеце.. добрыя.—Выяўленне твара Варвары Паўлаўны, калі яна сказала гэты апошняе слова, яе хітрая ўсмешка, халодны і тым часам мяккі ўзрок, рух яе рук і плячэй, самае яе адзенне, уся яе істота—абудзілі такое пачуццё агіды ў Лізы, што яна нічога не магла ёй адказаць і насілу працягнула ёй руку. „Гэта панна грэбуе мною“,—падумала Варвара Паўлаўна, моцна спіскваючы халодныя пальцы Лізы і, звярнуўшыся да Мар’і Дзімітраўны, прамовіла ўпоўголаса: *Mais elle est délicieuse!*¹ Ліза слаба ўспыхнула: кпіны, крыўда пачуліся ёй у гэтым вокліку; але яна наважыла не верыць сваім уражанням і села каля акна, за пяльцы. Варвара Паўлаўна і тут не пакінула яе ў спакоі: падышла да яе, пачала хваліць яе густ, яе мастацтва... Моцна і балюча забілася сэрца ў Лізы: яна ледзь перамагла сябе, ледзь уседзела на месцы. Ёй здалося, што Варвара Паўлаўна ўсё ведае і, потай адчуваючы пе-

¹ Але яна захапляючая! (фр.).

рамогу, смяецца з яе. На яе шчасце, Гедэонаўскі загаварыў з Варварай Паўлаўнай і адцягнуў яе ўвагу. Ліза схілілася над пальцамі і цішком назірала за ёю. „Гэту жанчыну,—думала яна:—кахаў ён“. Але яна зараз-жа прагнала з галавы самую думку аб Лаўрэцкім: яна баялася згубіць уладу над сабой; яна адчувала, што галава ў яе ціха кружылася. Мар'я Дзімітраўна загаварыла пра музыку.

— Я чула, мая любая,—пачала яна:—вы віртуозка на-дзіва.

— Я даўно не іграла,—адказала Варвара Паўлаўна, зараз-жа сядваючы за фартэп'яна, і жвава прабегла пальцамі па клавішах.—Загадаеце?

— Зрабіце ласку.

Варвара Паўлаўна па-майстэрску сыграла бліскучы і цяжкі эцюд Герца. У яе было вельмі многа сілы і спрытнасці.

— Сільфіда!—усклікнуў Гедэонаўскі.

— Незвычайна!—сцвердзіла Мар'я Дзімітраўна.— Ну, Варвара Паўлаўна, прызнаюся,—прамовіла яна, у першы раз называючы яе па імю:—здзівілі вы мяне; вам хоць-бы канцэрты даваць. Тут у нас ёсць музыкант, стары, з немцаў, дзівак, вельмі вучоны; ён Лізе лекцыі дае; той проста ад вас розум згубіць.

— Лізавета Міхайлаўна таксама музыкантша?—запытала Варвара Паўлаўна, злёгка звярнуўшы да яе галаву.

— Так, яна іграе не дрэнна і любіць музыку; але што гэта значыць перад вамі? Але тут ёсць яшчэ адзін малады чалавек; вось з кім вы павінны пазнаёміцца. Гэта артыст у душы і складае музыку слаўна. Ён толькі адзін можа вас цалкам ацаніць.

— Малады чалавек?—прагаварыла Варвара Паўлаўна.—Хто ён такі? Бедны які-небудзь?

— Змілуйцеся, першы кавалер у нас, ды не толькі ў нас—et à Pétersbourg¹. Камер-юнкер, у лепшым свеце прыняты. Вы напэўна чулі пра яго: Паншын, Владзімір Нікалаіч. Ён тут па казён наму даручэнню... будучы міністр, змілуйцеся!

— І артыст?

— Артыст у душы, і такі ласкавы. Вы яго ўбачыце. Ён увесь гэты час вельмі часта ў мяне бываў; я запрасіла яго на сёнешні вечар; *спадзяюся*, што ён прыедзе,—дадала Мар'я Дзімітраўна з кароткім уздыхам і ўскоснай горкай усмешкай.

Ліза зразумела значэнне гэтай усмешкі; але ёй было не да таго.

— І малады?—паўтарыла Варвара Паўлаўна, злёгка мадуліруючы з тона ў тон.

— Дваццаці васьмі год—і самага шчаслівага выгляду. Un jeune homme accompli², змілуйцеся

— Прыкладны, можна сказаць, юнак,—заўважыў Гедэонаўскі.

Варвара Паўлаўна нечакана зайграла шумны Штраусаўскі вальс, які пачынаўся такой моцнай і шпаркай трэлюю, што Гедэонаўскі нават здрыгнуў; у самай сярэдзіне вальса яна раптам перайшла ў сумны матыў і скончыла арыяй з „Лучы“: *Гта росо...*³ Яна сцяміла, што вясёлая музыка не пасуе яе становішчу. Арыя з „Лучы“, з націскамі на пачуццёвых нотках, вельмі расчуліла Мар'ю Дзімітраўну.

— Якая душа!—праказала яна ўпоўголаса Гедэонаўскаму.

¹ І ў Пепербургу (фр.).

² Зусім малады чалавек (фр.).

³ У скорым часе (іт.).

— Сільфіда! — паўтарыў Гедэонаўскі і падняў вочы ў неба.

Настаў час абед. Марфа Цімафееўна сышла зверху, калі ўжо суп стаяў на сталі. Яна вельмі суха абышлася з Варварай Паўлаўнай, адказвала поўсловамі на яе ласкавасці, не глядзела на яе. Варвара Паўлаўна сама хутка зразумела, што з гэтай бабулі карысці не будзе, і перастала загаварваць з ёю; але Мар'я Дзімітраўна зрабілася яшчэ ласкавей з сваёй гасцяй: няветлівасць цёткі яе разлавала. Аднак, Марфа Цімафееўна ні на адну Варвару Паўлаўну не глядзела: яна і на Лізу не глядзела, хаця вочы так і блішчэлі ў яе. Яна сядзела, як каменная, уся жоўтая, бледная, з сціснутымі губамі—і не ела нічога. Ліза здавалася спакойнай; і, праўда: у яе на душы цішэй зрабілася; дзіўная безадчувальнасць, безадчувальнасць асуджанага найшла на яе. За абедам Варвара Паўлаўна гаварыла мала: яна нібы зноў зрабілася нясмелай і распаўсюдзіла на твары сваім выгляд скромнай меланхоліі. Адзін Гедэонаўскі ажыўляў гутарку сваімі расказамі, хаця раз-у-раз палахліва пазіраў на Марфу Цімафееўну і пырхаў,—пярхота напала на яго штораз, калі ён у яе прысутнасці збіраўся хлусіць,—але яна яму не перашкаджала, не перапыхляла яго. Пасля абед вывільася, што Варвара Паўлаўна вялікая аматарша прэферанса. Марі Дзімітраўне гэта да таго спадабалася, што яна нават расчулілася і падумала сама сабе: „які-ж, аднак, дурны павінен быць Фёдар Іваныч! не ўмеў такую жанчыну зразумець!“

Яна села гуляць у карты з ёю і Гедэонаўскім, а Марфа Цімафееўна павяла Лізу да сябе наверх, сказаўшы, што на ёй твара няма, што ёй, мабыць, баліць галава.

— Так, ёй страшэнна галава баліць,—праказала

Мар'я Дзімітраўна, звяртаючыся да Варвары Паўлаўны і закахваючы вочы.—У мяне самой такія бываюць мігрэні...

— Скажыце!—заўважыла Варвара Паўлаўна.

Ліза ўвайшла ў цёткін пакой і ў бяссілі апусцілася на крэсла. Марфа Цімафееўна доўга, моўчкі глядзела на яе, ціхенька стала перад ёю на калені—і пачала, усё таксама моўчкі, цалаваць папераменна яе рукі. Ліза падалася ўперад, пачырванела,—і заплакала, але не падняла Марфы Цімафееўны, не адняла сваіх рук: яна адчувала, што не мела права адняць іх, не мела права перашкаджаць бабулі выказаць сваё пакаянне, спачуванне, перапрасіць яе за ўчарайшае; і Марфа Цімафееўна не магла нацалавацца гэтых бедных, бледных, бяссільных рук—і бязмоўныя слёзы ліліся з яе вачэй і з вачэй Лізы; а кот Матрос мурлыкаў у шырокіх крэслах каля клубка з панчохай, даўгаваты агончык лампадкі ледзь-ледзь кратаўся і шавяліўся перад абразом,—і ў суседнім пакойчыку, за дзвярыма, стаяла Настасся Карпаўна і таксама цішком выцірала сабе вочы скручанай у клубочак клетчастай насавай хусткай.

XL

А тым часам унізе, у гасцінай, ішоў прэферанс. Мар'я Дзімітраўна выігрывала і была ў гуморы. Чалавек увайшоў і паведаміў аб прыездзе Паншына.

Мар'я Дзімітраўна ўпусціла карты і завазілася ў крэсле; Варвара Паўлаўна паглядзела на яе злёгка іранічна, потым звярнула ўзрок на дзверы. З'явіўся Паншын, у чорным фраку, у высокіх англійскіх каўнерыхах, зашпілены даверху. „Мне было цяжка павінавацца; але вы бачыце, я пры-

ехаў": вось што выяўляў яго без усмешкі, толькі што выгалены твар.

— Змілуйцеся, Вольдэмар, — усклікнула Мар'я Дзімітраўна, — раней вы без дакладу ўваходзілі!

Паншын адказаў Мар'і Дзімітраўне адным толькі зіркам, ветліва пакланіўся ёй, але да ручкі не падышоў. Яна рэкамендавала яго Варвары Паўлаўне; ён адступіў на крок, пакланіўся ёй таксама ветліва, але з адценнем ласкавасці і пашаны, і падсеў да картачнага стала. Прэферанс неўзабаве скончыўся. Паншын даведаўся аб Лізавета Міхайлаўне, дазнаўся, што яна не зусім здарова, выказаў спачуванне; потым ён загаварыў з Варварай Паўлаўнай, дыпламатычна ўзважваючы і адбіваючы кожнае слова, з пашанай выслухоўваючы яе адказы да канца. Але важнасць яго дыпламатычнага тону не дзейнічала на Варвару Паўлаўну, не надавалася ёй. Наадварот: яна з вясёлай уважлівасцю глядзела яму ў твар, гаварыла развязна, і тонкія яе ноздры злёгка дрыжэлі, як ад стрыманага смеху. Мар'я Дзімітраўна пачала выхваляць яе талент; Паншын ветліва, наколькі дазвалялі яму каўнерыкі, нахіліў галаву, абвясціў, што „ён быў у гэтым загадзя ўпэўнены“ — і завёў размову ледзь не пра самага Метэрніхе. Варвара Паўлаўна прыжмурыла свае бархатныя вочы і, сказаўшы ўпоўголаса: „Але-ж вы таксама артыст, un confrère¹“, — дадала яна яшчэ цішэй: „venez!²“ — і кінула галавой у бок фартэп'яна. Гэта адно кінутае слова: venez! — у адзін міг, як пад чарамі, змяніла ўвесь выгляд Паншына. Заклапочаная самавітасць яго знікла; ён усміхнуўся, ажывіўся, расшпіліў фрак і, паўтараючы: „Які я артыст, на жалы! вось вы,

¹ Сабрат (фр.).

² Ізіце (фр.).

я чуў, артыстка сапраўдная*—накіраваўся ўслед за Варварай Паўлаўнай да фартэп'яна.

— Прымусьце яго праспяваць раманс—як месяц плыве,—усклікнула Мар'я Дзімітраўна.

— Вы спяваеце?—праказала Варвара Паўлаўна асвяціўшы яго светлым і хуткім узрокам.—Сядайце.

Паншын пачаў адмаўляцца.

— Сядайце,—паўтарыла яна, настойліва пастукаўшы ў спінку крэсла.

Ён сеў, кашлянуў, адцягнуў каўнерыкі і праспяваў свой раманс.

— *Charmant*¹,—прагаварыла Варвара Паўлаўна:—вы хораша спяваеце, *vous avez du style*²,—паўтарыце.

Яна абышла вакол фартэп'яна і стала проста насупроць Паншына. Ён паўтарыў раманс, надаваючы меладраматычнае дрыжэнне свайму голасу. Варвара Паўлаўна зіркліва глядзела на яго, аблакаціўшыся на фартэп'яна і трымаючы свае белыя рукі на ўзроўні сваіх губ. Паншын скончыў.

— *Charmant, charmante idée*³,—сказала яна з спакойнай упэўненасцю знаўца.—Скажыце, вы напісалі што-небудзь для жаночага голаса, для *mezzosoprano*?

— Я амаль нічога не пішу,—адказаў Паншын:—я-ж гэта толькі так, між іншым... а хіба вы спяваеце?

— Спяваю.

— О! праспявайце нам што-небудзь,—прагаварыла Мар'я Дзімітраўна.

Варвара Паўлаўна адвяла рукою валасы ад зачырваневшых шчок і ўстрасянула галавой.

¹ Чароўна (фр.)

² У вас ёсць стыль (фр.).

³ Чароўнае, чароўнае думка (фр.).

— Наши галасы, мабыць, падыходзяць адзін да аднаго,—праказала яна, звяртаючыся да Паншына:—праспяваем дуэт. Ці ведаеце вы: *Son geloso*, альбо „*La ci darem*, альбо *Mira la bianca luna*?“¹

— Я спяваў некалі „*Mira la bianca luna*“,—адказаў Паншын:—ды даўно, забыўся.

— Нічога, мы падвучым упоўголаса. Пусціце мяне.

Варвара Паўлаўна села за фартэп'яна. Паншын стаў побач з ёю. Яны спявалі ўпоўголаса дуэт, прычым Варвара Паўлаўна некалькі разоў яго папраўляла, потым заспявалі гучна, потым два разы паўтарылі: *Mira la bianca lu... u... una*. Голас у Варвары Паўлаўны страціў свежасць, але яна ўдала ім вельмі спрытна. Паншын спачатку быў нясмелы і злёгка фальшывіў, потым запаліўся, і калі спяваў не бездакорна, то кратаў плячыма, пакачваў усім тулавам і падымаў часам руку, як сапраўдны спявак. Варвара Паўлаўна сыграла дзве-тры Тальбергаўскія рэчы і какетліва „сказала“ французскую арыетку. Мар'я Дзімітраўна ўжо не ведала, як выказаць сваё здавальненне: яна хацела некалькі разоў паслаць за Лізай; Гедаэонаўскі таксама не знаходзіў слоў і толькі галавою качаў,—але раптам нечакана пазяхнуў і ледзь паспеў прыкрыць рот рукой. Пазяханне гэта не захавалася ад Варвары Паўлаўны; яна раптам завярнулася спіной да фартэп'яна, прамовіла: „*assez de musique comme ça*“²; будзем гутарыць“,—і сашчапіла рукі. „*Oui, assez de musique*“³,—весела паўтарыў Паншын і завязаў з ёю гутарку—жвавую, лёгкую на французскай мове. „Зусім, як

¹ „Я рэўнівы“ „Дадзім ёй“ „Зірні на ясны месяц“ (іт.)

² Досыць музыкі (фр.).

³ Да, досыць музыкі (фр.).

у лепшым парыжскім салоне“,—думала Мар'я Дзімітраўна, слухаючы іх уніклівыя і крутлівыя размовы. Паншын адчуваў поўнае здавальненне; яго вочы свяціліся, ён усміхаўся; спачатку ён праводзіў рукою па твары, хмурыў бровы і адрывіста ўздыхаў, калі яму даводзілася сустракацца ўзрокамі з Мар'яй Дзімітраўнай; але потым ён зусім забыўся пра яе і аддаўся ўвесь асалодзе поўсвецкай, поўартыстычнай балбатні. Варвара Паўлаўна паказала сябе вялікай філасофкай: на ўсё ў яе з'яўляўся гатовы адказ; яна ні над чым не хісталася, не сумнявалася ні ў чым; прыкметна было, што яна шмат і часта гутарыла з разумнымі людзьмі розных разбораў. Усе яе думкі, пачуцці кружыліся вакол Парыжа. Паншын навёў гутарку на літаратуру: выявілася, што яна, таксама, як і ён, чытала адны французскія кніжкі: Жорж-Занд прыводзіла яе ў абурэнне, Бальзака яна паважала, хаця ён яе стамляў, у Сю і Скрыбе бачыла вялікіх знаўцаў сэрца, схілялася перад Дзюмам і Февалем; у душы яна перад усімі імі аддавала перавагу Поль де Коку, але, зразумела, нават імя яго не спамянула. Уласна кажучы, літаратура яе не вельмі цікавіла. Варвара Паўлаўна вельмі спрытна ўнікала ўсяго, што магло хоць здалёку нагадаць пра яе становішча; пра каханне ў яе размовах і спаміну не было; наадварот, яны хутчэй былі пранікнуты строгасцю да захаплення палам, расчарваннем, пакорлівасцю. Паншын спрачаўся з ёй; яна з ім не згаджалася... але—дзіўная рэч!—тым часам, калі з вуснаў яе выходзілі словы асуджвання, часта суровага, гук гэтых слоў ласкаў і галубіў, і вочы яе гаварылі... што менавіта гаварылі гэтыя чароўныя вочы,—цяжка было сказаць; але гэта былі не строгія, няясныя і салодкія размовы. Паншын стараўся зразумець іх захаваны

сэнс, стараўся сам гаварыць вачыма, але адчуваў, што ў яго нічога не выходзіць; ён адчуваў, што Варвара Паўлаўна, у якасці сапраўднай, загранічнай львіцы, стаяла вышэй за яго, а таму ён і не зусім уладаў сабою. У Варвары Паўлаўны была манера ў часе гутаркі ледзь-ледзь датыкацца да рукава свайго субяседніка; гэтыя раптоўныя датыканні вельмі хвалявалі Владзіміра Нікалаіча. Варвара Паўлаўна ўладала здольнасцю лёгка сыходзіцца з кожным; двух гадзін не прайшло, як Паншыну ўжо здавалася, што ён ведае яе век, а Ліза, тая самая Ліза, якую ён усё-такі кахаў, якой ён напярэдадні прапаноўваў руку,—знікала як-бы ў тумане. Падалі чай; гутарка зрабілася яшчэ вальней. Мар'я Дзімітраўна пазваніла казачка і загадала сказаць Лізе, каб яна сышла ўніз, калі яе галаве зрабілася лягчэй. Паншын, пачуўшы імя Лізы, пусціўся размаўляць пра самаахвяраванне, пра тое, хто больш здольны на ахвяры—мужчына альбо жанчына. Мар'я Дзімітраўна зараз-жа расхвалявалася, пачала запэўняць, што жанчына больш здольна, абвясціла, што яна гэта ў двух словах давядзе, забыталася і скончыла нейкім досыць няўдалым параўнаннем. Варвара Паўлаўна ўзяла шшытак нот, да паловы закрылася ім і, нахіліўшыся ў бок Паншына, пакусваючы бісквіт, з спакойнай усмешкай на губах і ва ў зроку, упоўголаса прамовіла: „*Elle n'a pas inventé la poudre la bonne dame*“¹. Паншын крыху спалохаўся і здзівіўся смеласці Варвары Паўлаўны; але ён не зразумеў, колькі пагарды да яго самага хавалася ў гэтай нечаканай адкрытасці, і, забыўшыся на прыхільнасць і адданасць Мар'і Дзімітраўны, забыўшыся на абеды, якімі яна яго карміла, грошы, якія яна

¹ Яна не выдумала пороху, гэтая добрая жанчына (фр.)

яму пазычала, ён з той-жа ўсмешачкай і тым-жа голасам адказваў (няшчасны!): „Je crois bien¹“ і нават не: „Je crois bien“ а—„j'crois ben!“

Варвара Паўлаўна кінула на яго прыхільны погляд і ўстала. Ліза ўвайшла; Марфа Цімафееўна дарэмна яе затрымлівала: яна наважылася вытрымаць іспыт да канца. Варвара Паўлаўна пайшла ёй насустрач разам з Паншыным, на твары якога з'явіўся ранейшы дыпламатычны выгляд.

— Як ваша здароўе?—запытаў ён Лізу.

— Мне лепей цяпер, дзякую,—адказала яна.

— А мы тут крыху заняліся музыкай; шкада, што вы не чулі Варвары Паўлаўны. Яна спявае надзвычайна, *en artiste consommée*².

— Падыйдзіце сюды, *ma chère*³,—пачуўся голас Мар'і Дзімітраўны.

Варвара Паўлаўна зараз-жа з пакорлівасцю дзіцяці падышла да яе і прысела на невялікі табурэт каля яе ног. Мар'я Дзімітраўна паклікала яе для таго, каб пакінуць, хоць на момант, сваю дачку сам-на-сам з Паншыным: яна ўсё яшчэ по-тай спадзявалася, што тая апамятаецца. Апрача таго, ёй у галаву прышла думка, якую ёй абавязкова захацелася зараз-жа выказаць.

— Ведаеце,—шапнула яна Варвары Паўлаўне:—я хачу паспрабаваць пагадзіць вас з вашим мужам; не адказваю за поспех, але паспрабую. Ён мяне, вы ведаеце, вельмі паважае.

Варвара Паўлаўна павольна ўзняла вочы на Мар'ю Дзімітраўну і прыгожа склала рукі.

— Вы былі-б маёй збавіцелькай, *ma tante*⁴,—прагаварыла яна сумным голасам:—я не ведаю, як

¹ Я думаю! (фр.).

² Як сапраўдная артыстка (фр.).

³ Мая любая (фр.).

⁴ Цётка (фр.).

дзякаваць вас за ўсе вашы ласкі; але я вельмі вінавата перад Фёдарам Іванычам; ён дараваць мне не можа.

— Ды хіба вы... сапраўды... пачала была з зацікаўленасцю Мар'я Дзімітраўна...

— Не пытайце мяне,— перапыніла яе Варвара Паўлаўна і ўтупілася,— я была маладая, лёгкадумная... Аднак, я не хачу апраўдвацца.

— Ну, усё-такі, чаму-ж не паспрабаваць? Не адчавайцеся,— адказала Мар'я Дзімітраўна і хацела патрапаць яе па шчацэ, але зірнула ёй у твар— і збаялася. „Скромная, скромная,— падумала яна:— а ўжо як львіца“.

— Вы хворая?— гаварыў тым часам Паншын Лізе.

— Так, я нездарова.

— Я разумею вас,— адказаў ён пасля досыць доўгага маўчання.— Так, я разумею вас.

— Як?

— Я разумею вас,— паўтарыў значна Паншын, які проста не ведаў, што сказаць.

Ліза збянтэжылася, а потым падумала: „няхай!“ Паншын зрабіў таямнічы выгляд і змоўк, з строгаю пазіраючы ў бок.

— Аднак, ужо, здаецца, адзінаццатая гадзіна прабіла,— заўважыла Мар'я Дзімітраўна.

Госці зразумелі намёк і пачалі развітвацца. Варвара Паўлаўна павінна была абяцаць, што прыедзе абедаць на наступны дзень і прывязе Аду; Гедэонаўскі, які ледзь быў не заснуў, седзячы ў куце, прапанаваў яе праводзіць дамоў. Паншын урачыста развітаўся з усімі, а на ганку, падсаджваючы Варвару Паўлаўну ў карэту, паціснуў ёй руку і закрычаў услед: au revoir! ¹ Гедэонаўскі сеў з ёй побач; яна ўсю дарогу забаўлялася тым.

¹ Да пабачэння (фр.).

што ставіла, нібы незнарок, кончык сваёй ножкі на яго нагу, ён сароміўся, гаварыў ёй кампліменты; яна хіхікала і рабіла яму вочкі, калі свет ад вучлівага ліхтара западаў у карэту. Сыгрэны ёю самою вальс звiнеў у яе ў галаве, хваляваў яе; дзе-б яна ні знаходзілася, варта ёй было толькі ўявіць сабе агні, бальную залу, шпаркае кружэнне пад гукі музыкі—і душа ў яе так і запальвалася, вочы дзіўна тускнелі, усмешка блукала на губах, штосьці грацыёзна-вакхічнае разліваліся па ўсім целе. Прыехаўшы дадому, Варвара Паўлаўна лёгка выскачыла з карэты—толькі львіцы ўмеюць так выскачваць—звярнулася да Гедэонаўскага і раптам зарагатала звонкім рогатам, проста яму ў нос.

„Ласкавая асоба,—думаў стацкі советнік, прабіраючыся да сябе на кватэру, дзе чакаў яго слуга з флаконам ападэльдока:—добра, што я станавіты чалавек... толькі—чаму-ж яна смяялася?».

Марфа Цімафееўна ўсю ноч праседзела каля Лізы.

XLI

Лаўрэцкі правёў паўтара дні ў Васільеўскім і амаль увесь час брадзіў па ваколіцы. Ён не мог заставацца доўга на адным месцы: туга яго грызла, ён адчуваў усе мучэнні безупынных, імклівых і бяссільных парыванняў. Успомніў ён пачуццё, ахапіўшае яго душу на другі дзень пасля прыезду ў вёску, успомніў свае тагачасныя намеры і моцна абурыўся на сябе. Што магло адарваць яго ад таго, што ён прызнаў сваім абавязкам, адзінай задачай сваёй будучыні? Жаданне шчасця—зноў-такі жаданне шчасця! „Відаць, Міхалевіч праўду сказаў, думаў ён.—Ты захацеў яшчэ раз адведаць шчасця ў жыцці,—гаварыў ён сам сабе:—ты забуўся, што і гэта раскоша, незаслужаная ласка,

калі яно хоць аднойчы наведеае чалавека. Яно не было поўнае, яно было фальшывае, скажаш ты; ды заяві-ж свае правы на поўнае, сапраўднае шчасце! Азірніся, хто вакол цябе шчаслівы, хто радуецца? Вось, мужык едзе на касьбу; можа быць, ён задаволен сваёй доляй... Што-ж? Ці захацеў-бы ты памяняцца з ім? Успомні сваю маці: як мізэрна-малыя былі яе патрабаванні, і якая выпала ёй доля? Ты, відаць, толькі пахвастаўся перад Паншыным, калі сказаў яму, што прыехаў у Расію затым, каб араць зямлю; ты прыехаў валачыцца на старасці год за дзяўчынкамі. Прышла вестка пра тваю свабоду, і ты ўсё кінуў, на ўсё забыўся, ты пабег, як хлопчык за матыльком... "Вобраз Лізы безупынна выяўляўся яму пасярод яго разважанняў; ён з натугай выганяў яго, як і другі неадчэпны вобраз, другія спакойна-хітрыя, прыгожыя і ненавісныя рысы. Стары Антон заўважыў, што пан не ў гуморы; уздыхнуўшы некалькі разоў за дзвярыма, ды некалькі разоў на парозе, ён наважыўся падыйсці да яго, парадзіў яму напіцца чаго-небудзь цёпленькага. Лаўрэцкі закрычаў на яго, загадаў яму выйсці, а потым перапрасіў яго; але Антон ад гэтага яшчэ больш засумаваў. Лаўрэцкі не мог сядзець у гасцінай; яму так і здавалася, што прадзед Андрэй пагардліва глядзіць з палатна на хілага свайго патомка.— „Эх ты! не глыбока плаваеш!“ здавалася гаварылі яго на бок скручаныя губы. „Няўжо-ж,—думаў ён,—я не зладжу з сабою,—паддамся гэтаму... глупству?“ (Цяжка раненыя на вайне заўжды называюць „глупствам“ свае раны. Не ашукваць сябе чалавеку—не жыць яму на зямлі). „Хлапчук я, ці што, сапраўды? Ну, так: убачыў блізка, у руках амаль трымаў магчымасць шчасця на ўсё жыццё—яно раптам знікла; але-ж і ў латарэі—пакруціся кола

яшчэ крыху, і бядняк, мабыць, зрабіўся-б багачом. Не быць, так не быць—і скончана. Вазьмуся за справу, сцяўшы зубы, ды і загадаю сабе маўчаць; добра, што мне не ўпершы раз браць сябе ў рукі. І чаму я ўцякаў, навошта сяджу тут, схаваўшы, як страус, галаву ў куст? Страшна бядзе ў вочы зірнуць—глупства!“—Антон!—закрычаў ён гучна:—загадай зараз запрэгчы тарантас.—„Так,—падумаў ён зноў,—трэба загадаць сабе маўчаць, трэба ўзяць сябе ў рукі...“

Такімі разважаньнямі стараўся дапамагчы Лаўрэцкі свайму гору, але яно было вялікае і моцнае; і сама, не столькі страціўшая розум, сколькі ўсялякае пачуццё, Апраксея пакачала галавою і смутліва праводзіла яго вачыма, калі ён сеў у тарантас, каб ехаць у горад. Коні скакалі; ён сядзеў нерухома і проста, і нерухома глядзеў уперад на дарогу.

XLII

Ліза напярэдадні напісала Лаўрэцкаму, каб ён з’явіўся да іх увечары, але ён спачатку адправіўся да сябе на кватэру. Ён не застаў дома ні жонкі, ні дачкі; ад людзей ён даведаўся, што яна адправілася з ёй да Каліціных. Гэта вестка і здзівіла яго, і абурыла. „Відаць, Варвара Паўлаўна наважылася не даваць мне жыць“, падумаў ён з хваляваннем злосці ў сэрцы. Ён пачаў хадзіць узад і ўперад, бесперастанку адштурхоўваючы нагамі і рукамі дзіцячыя цацкі, кніжкі, розныя жаночыя прыналежнасці, якія трапляліся яму; ён паклікаў Жустыну і загадаў ёй прыбраць усё гэта „халусце“.—Oui, monsieur¹, сказала яна з грымаскай і пачала прыбіраць пакой, грацыёзна нахіляючыся

¹ Так, мос’ё (фр.).

і кожным сваім рухам даючы Лаўрэцкаму адчуць, што яна лічыць яго за нязграбнага мядзведзя. З нянавісю глядзеў ён на яе зношаны, але ўсё яшчэ „пікантны“, іранічны, парызскі твар, на яе белыя нарукаўнічкі, шоўкавы фартук і лёгкі чэпчык. Ён выслаў яе нарэшце і, пасля доўгіх хістанняў (Варвара Паўлаўна ўсё не вярталася) наважыўся адправіцца да Каліціных,—не да Мар'і Дзімітраўны (ён-бы ні завошта не ўвайшоў у яе гасціную, у тую гасціную, дзе знаходзілася яго жонка), але да Марфы Цімафееўны, ён успомніў, што заднія сходні з дзявочага ганка ішлі проста да яе. Лаўрэцкі так і зрабіў. Выпадак дапамог яму: ён на двары сустрэў Шурачку, яна правяла яго да Марфы Цімафееўны. Ён застаў яе, супроць яе звычай, адну; яна сядзела ў куточку, проста-валосая, згорбленая, з сашчэпленымі на грудзях рукамі. Убачыўшы Лаўрэцкага, бабуля вельмі ўспалахнулася, жвава ўстала і пачала хадзіць туды і сюды па пакоі, нібы шукаючы свой чапец.

— А, вось ты, вось,—загаварыла яна, унікаючы яго погляду і мітусячыся:—ну, здароў. Ну, што-ж? Што-ж рабіць! Дзе ты быў учора? Ну, яна прыехала; ну, так. Ну, трэба ўжо так... як-небудзь.

Лаўрэцкі апусціўся на крэсла.

— Ну, сядай, сядай,—не пераставала бабуля.—Ты проста наверх прайшоў? Ну, так, зразумела. Што-ж? ты на мяне прышоў паглядзець? Дзякую.

Бабуля памаўчала; Лаўрэцкі не ведаў, што сказаць ёй; але яна яго разумела.

— Ліза... так, Ліза зараз тут была,—гаварыла далей Марфа Цімафееўна, завязваючы і развязваючы шнуркі свайго рыдыкуля.—Яна не зусім здарова. Шурачка, дзе ты? Ідзі сюды, маці мая, што гэта пасядзець не можаш? І мне галава баліць. Мабыць, ад *гэфтага* ад спявання, ды ад музыкі.

— Ад якога спявання, цётачка?

— Ды як-жа; тут ужо гэтыя яны, як гэта яны па-вашаму, дуэты пайшлі. І ўсё па-італьянску: *чы-чы* ды *ча-ча*, акурат сарокі. Пачнуць ноты выводзіць, проста так за душу і цягнуць. Паншын гэты, ды вось твая і як гэта ўсё хутка наладзілася: ужо сапраўды па-сваяцку, без цырамоній. Аднак, праўду сказаць: сабака—і тая прытулку шукае, не прападаць-жа, добра, што людзі не гонюць.

— Усё-такі, прызнаюся, я гэтага не чакаў,—адказаў Лаўрэцкі:— тут смеласць патрэбна была вялікая.

— Не, душа мая, гэта не смеласць, гэта разлік. Ды бог з ёю! Ты яе, кажуць, у Лаўрыкі пасылаеш, праўда?

— Так, я перадаю гэты маёнтак Варвары Паўлаўне.

— Грошы прасіла?

— Покуль яшчэ не.

— Ну, гэта не зацягнецца. А я цябе толькі цяпер разгледзела. Здароў ты?

— Здароў.

— Шурачка!—усклікнула раптам Марфа Цімафееўна:—схадзі ты, скажы Лізаветце Міхайлаўне—вярней не, запытай у яе... яна-ж унізе?

— Унізе-с.

— Ну, так, запытай ты у яе: куды гэта яна маю кніжку дзела? яна ўжо ведае.

— Слухаю-с.

Бабуля зноў замітусілася, пачала адчыняць скрынкі ў камодзе. Лаўрэцкі сядзеў нерухома на сваім крэсле.

Раптам пачуліся лёгкія крокі па сходнях—і ўвайшла Ліза.

Лаўрэцкі ўстаў і пакланіўся. Ліза застанавілася каля дзвярэй.

— Ліза, Лізачка,—клапатліва загаварыла Марфа Цімафееўна:—куды ты маю кніжку, кніжку куды паклала?

— Якую кніжку, цётка?

— Ды кніжку, божа мой! Я цябе, аднак, не клікала... Ну, усё адно. Што вы там унізе робіце? Вось і Фёдар Іваныч прыехаў.—Што твая галава?

— Нічога.

— Ты ўсё кажаш: нічога. Што ў вас там унізе,—зноў музыка?

— Не—у карты гуляюць.

— Але-ж яна на ўсе рукі. Шурачка, я бану, табе па садзе бегаць хочацца. Ідзі.

— Ды не, Марфа Цімафееўна...

— Не размаўляй, калі ласка, ідзі. Настасся Карпаўна ў сад пайшла адна: ты з ёю пабудзь. Уваж старую.—Шурачка вышла.—Ды дзе-ж гэта мой чапец? Куды-ж гэта ён дзеўся, сапраўды?

— Дазвольце, я пашукаю,—праказала Ліза.

— Сядзі, сядзі; у мяне самой ногі яшчэ не адваліліся. Мабыць, ён у мяне там, у спальні.

І, кінуўшы спадлобу ўзрок на Лаўрэцкага, Марфа Цімафееўна вышла. Яна пакінула была дзверы адчыненымі, але раптам звярнулася і зачыніла іх.

Ліза прыхілілася да спінкі крэсла і ціха занесла сабе рукі на твар. Лаўрэцкі застаўся, дзе быў.

— Вось як мы павінны былі ўбачыцца,—прагаварыў ён, нарэшце.

Ліза адняла рукі ад твара.

— Так,—сказала яна глуха:—мы хутка былі пакараны.

— Пакараны,—прагаварыў Лаўрэцкі.—За што-ж вы пакараны?

Ліза падняла на яго свае вочы. Ні гора, ні тры-

вогі яны не выяўлялі: яны здаваліся меней і тусклей. Твар яе быў бледны; злёгка адкрытыя губы таксама збляднелі.

Сэрца ў Лаўрэцкім здрыгнула ад жалю і каханья.

— Вы мне напісалі: усё скончана,—прашаптаў ён:—так, усё скончана—раней, як пачалося.

— На гэта ўсё трэба забыцца,—прагаварыла Ліза,—я рада, што вы прышлі, я хацела вам напісаць, але гэтак лепей. Толькі трэба хутчэй карыстацца гэтымі хвілінамі. Нам абаім застаецца выканаць наш абавязак. Вы, Фёдар Іваныч, павінны памірыцца з вашай жонкай.

— Ліза!

— Я вас прашу аб гэтым; гэтым адным можна загладзіць... усё, што было. Вы падумаеце—і не адмовіце мне.

— Ліза, на ўсё святое,—вы патрабуеце немагчымага. Я гатоў зрабіць усё, што вы загадаеце; але *цяпер* памірыцца з ёю.. Я згодзен на ўсё, я ўсё забыў; але не магу-ж я прымусіць сваё сэрца... Змілуйцеся, гэта жахліва!

— Я і не патрабую ад вас... таго, што вы кажаце; не жывіце з ёй, калі вы не можаце; але памірыцеся,—адказала Ліза і зноў занесла руку на вочы.—Успомніце вашу дачушку; зрабіце гэта для мяне.

— Добра,—праказаў скрозь зубы Лаўрэцкі:—гэта я зраблю, дапусцім; гэтым я выканаю свой абавязак. Ну, а вы—у чым-жа ваш абавязак?

— Пра гэта я ведаю.

Лаўрэцкі раптам устрапянуўся.

— Ужо ці не збіраецеся вы выйсці за Паншына?—спытаў ён.

Ліза ледзь прыкметна ўсміхнулася.

— О, не!—прамовіла яна.

— Ах, Ліза, Ліза!—усклікнуў Лаўрэцкі:—як-бы вы маглі быць шчаслівы!

Ліза зноў зірнула на яго.

— Цяпер вы самі бачыце, Фёдар Іваныч, што шчасце залежыць не ад нас, а ад бога.

— Так, таму што вы...

Дзверы суседняга пакоя хутка адчыніліся, і Марфа Цімафееўна ўвайшла з чапцом у руцэ.

— Насілу знайшла,—сказала яна, становячыся між Лаўрэцкім і Лізай.—Сама яго заклала. Вось, што значыць старасць, бяда. А, прынамсі, і маладосць не лепей. Што, ты сам з жонкай у Лаўрыкі паедзеш?—дадала яна, звярнуўшыся да Фёдара Іваныча.

— З ёю ў Лаўрыкі? я? Не ведаю,—праказаў ён, счакаўшы крыху.

— Ты ўніз не сыйдзеш?

— Сёння—не.

— Ну, добра, як ведаеш; а табе, Ліза, я думаю, трэба было-б уніз пайсці. Ах, матулькі мае, я і забылася снегіру корму насыпаць. Ды вось, чакайце, я зараз...

І Марфа Цімафееўна выбегла, не надзеўшы чапца.

Лаўрэцкі хутка падышоў да Лізы.

— Ліза,—пачаў ён упрашваючым голасам:—мы разлучаемся назаўсёды, сэрца маё разрываецца,—дайце мне вашу руку на развітанне.

Ліза падняла галаву. Яе стомлены, амаль згаслы ўзрок спыніўся на ім.

— Не,—праказала яна і адвяла назад ужо працягнутую руку:—не, Лаўрэцкі (яна ўпершыню так яго называла), не дам я вам маёй рукі. Навошта? Адыдзіце, прашу вас. Вы ведаеце, я вас кахаю... так, я кахаю вас,—дадала яна з патугай;—але не... не.

І яна паднесла хустку да сваіх губ.

— Дайце мне, хаця-бы, гэтую хустку.

Дзверы рыпнулі.. Хустачка ўпала на калені Лізы, Лаўрэцкі падхапіў яе, раней чым яна паспела зваліцца на падлогу, хутка сунуў яе ў бакавую кішэню, і, абярнуўшыся, сустрэўся вачыма з Марфай Цімафееўнай.

— Лізачка,—мне здаецца, цябе маці кліча,— прамовіла бабуля.

Ліза зараз жа ўстала і вышла.

Марфа Цімафееўна зноў села ў свой куточак. Лаўрэцкі пачаў развітвацца з ёй.

— Федзя,—сказала яна раптам.

— Што, цётка?

— Ты сумленны чалавек?

— Як?

— Я пытаюся цябе:—ці сумленны ты чалавек?

— Спадзяюся, так.

— Гм. А дай мне слова гонару, што ты сумленны чалавек.

— Калі жадаеце. Але навошта гэта?

— Ужо я ведаю, навошта. Ды і ты, мой дабрадзею, калі падумаеш харашэнька,—ты-ж не дурны,—сам зразумееш, навошта я гэта ў цябе пытаюся. А цяпер бывай, пане мой. Дзякую, што наведася: а слова сказанае памятай, Федзя, ды пацалуй мяне. Ох, душа мая, цяжка табе, ведаю; ды але-ж і ўсім не лёгка. Ужо на што я, бывала, зайздросціла мухам; вось, думала я, каму добра на свеце пажыць; ды пачула аднаго разу ноччу, як муха ў павука ў лапках спявае,—не, думаю, і на іх ёсць граза. Што рабіць, Федзя; а слова сваё ўсё-такі памятай. Ідзі, ідзі.

Лаўрэцкі вышаў з задняга ганка і ўжо набліжаўся да варотаў... яго нагнаў лёкай.

— Мар'я Дзімітраўна загадалі прасіць вас зайсці да Іх,—паведаміў ён Лаўрэцкага.

— Скажы, браце, што я не магу цяпер... пачаўбыў Фёдар Іваныч.

— Загадалі вельмі прасіць,—прадоўжваў лёкай:—загадалі сказаць, што яны адны.

— А хіба госці ад'ехалі?—спытаў Лаўрэцкі.

— Ад'ехалі-с,—адказаў лёкай і ўхмыльнуўся.

Лаўрэцкі паціснуў плячыма і адправіўся ўслед за ім.

XLIII

Мар'я Дзімітраўна сядзела адна ў сябе ў кабінце, на вольтэраўскім крэсле, і нюхала адэкалон; шклянка вады з флёр-д'оранжам стаяла каля яе на століку. Яна хвалявалася і нібы баялася.

Лаўрэцкі ўвайшоў.

— Вы жадалі мяне бачыць,—сказаў ён, халодна кланяючыся.

— Так,—адказала Мар'я Дзімітраўна і адпіла крыху вады.—Я даведалася, што вы прайшлі проста да цётчкі; я загадала вас прасіць да сябе: мне трэба пагаварыць з вамі. Сядайце, калі ласка.—Мар'я Дзімітраўна перавяла дыханне.—Вы ведаеце, гаварыла яна далей:—ваша жонка прыехала.

— Гэта мне вядома,—праказаў Лаўрэцкі.

— Ну, так, толькі я хацела сказаць: яна да мяне прыехала, і я прыняла яе; вось пра што я хачу цяпер пагаварыць з вамі, Фёдар Іваныч. Я, слава богу, заслужыла, магу сказаць, пашану ўсіх, і нічога непрыстойнага ні за што на свеце не зраблю. Хоць я і прадбачыла, што гэта будзе вам непрыемна, аднак, я не адважылася адмовіць ёй, Фёдар Іваныч; яна мне сваячка—па вас: увайдзіце

Ў маё становішча, якое-ж я мела права адмовіць ёй ад дому,—згадзіцеся?

— Вы дарэмна хвалюецеся, Мар'я Дзімітраўна,— адказаў Лаўрэцкі:—вы вельмі добра зрабілі; я зусім не сярдую. Я зусім не намеран пазбаўляць Варвару Паўлаўну магчымасці бачыць сваіх знаёмых; сёння я не ўвайшоў да вас толькі таму, што не хацеў сустрэцца з ёю—вось і ўсё.

— Ах, як мне прыемна чуць гэта ад вас, Фёдар Іваныч,—усклікнула Мар'я Дзімітраўна:—аднак, я заўсёды гэтага чакала ад вашых шляхетных пачуццяў. А што я хвалююся—гэта не дзіва: я жанчына і маці. А ваша жонка... зразумела, я не магу судзіць вас з ёю—гэта я ёй самой сказала; але яна такая ласкавая дама, што апрача задавальнення нічога даставіць не можа.

Лаўрэцкі ўсміхнуўся і пагуляў капелюшом.

— І вось што я хацела вам яшчэ сказаць, Фёдар Іваныч,—гаварыла далей Мар'я Дзімітраўна, злёгка падсоўваючыся да яго:—калі-б вы бачылі, як яна скромна сябе трымае, якая ўважлівая!—сапраўды, гэта нават жаласліва. А калі-б вы чулі, як яна пра вас выказваецца! Я, кажа, перад ім цалкам вінавата; я не ўмела цаніць яго; гэта, кажа, анёл, а не чалавек. Праўда, так і кажа: анёл. Раскаянне ў яе такое... Я, далі-бог, і не бачыла такога раскаяння!

— А што, Мар'я Дзімітраўна,—праказаў Лаўрэцкі:—дазвольце пацікавіцца: кажуць, Варвара Паўлаўна ў вас спявала; у часе свайго раскаяння яна спявала,—альбо як?..

— Ах, як вам не сорамна так гаварыць! Яна спявала і іграла для таго толькі, каб дагадзіць мне, бо я настойліва яе прасіла аб гэтым, амаль загадвала ёй. Я бачу, што ёй цяжка, так цяжка; думаю, чым-бы яе забавіць,—ды і чула я, што

талент у яе такі надзвычайны!—Змілуйцеся, Фёдар Іваныч, яна зусім зняважаная, запытайцеся хоць у Сергея Петровіча, забітая жанчына tout-à-fait¹, што вы гэта?

Лаўрэцкі толькі плячыма паціснуў.

— А потым, што гэта ў вас за анёлачак, гэта Адачка, што за пекната! Якая яна слаўная; якая разуменькая; па-французску як размаўляе; і паруску разумее—мяне цёткай назвала. І ведаеце, гэтак, каб дзічыцца, як амаль усе дзеці ў яе гады дзічацца,—зусім гэтага няма. На вас так падобна, Фёдар Іваныч, проста страх. Вочы, бровы... Ну,—вы, як ёсць—вы. Я маленькіх такіх дзяцей не дужа люблю, прызнацца; але ў вашу дачушку проста закахалася.

— Мар'я Дзімітраўна,—прамовіў раптам Лаўрэцкі:—дазвольце ў вас запытацца, для чаго вы гэта ўзе мне гаварыць жадаеце?

— Для чаго?—Мар'я Дзімітраўна зноў панюхала адэкалон і адпіла вады.—А для таго, Фёдар Іваныч, я гэта кажу, што... я-ж вам родная, я вельмі вам спачуваю... я ведаю, сэрца ў вас найдабрэйшае. Паслухайце, топ cousin²,—я ўсё-такі жанчына дасведчаная і не буду гаварыць на вецер: даруйце, даруйце вашай жонцы.—Вочы Мар'і Дзімітраўны раптам напоўніліся слязмі.—Падумайце: маладосць, неспрактыкаванасць... ну, можа быць, дрэнны прыклад; не было такой мацеры, якая-б наставіла яе на шлях. Даруйце ёй, Фёдар Іваныч, яна даволі была пакарана.

Слёзы закапалі па шчаках Мар'і Дзімітраўны; яна не выцірала іх, яна любіла плакаць. Лаўрэцкі

¹ Зусім (фр.).

² Кузен (фр.).

сядзеў, як на вуглях. „Божа мой,—думаў ён:—што гэта за мука, што за дзень мне выдаўся сёння!..“

— Вы не адказываеце—загаварыла зноў Мар'я Дзімітраўна;—як я павінна вас зразумець?—Няўжо вы можаце быць такім жорсткім? Не, я гэтаму верыць не хачу. Я адчуваю, што мае словы вас пераканалі. Фёдар Іваныч, бог вас узнагародзіць за вашу ласку, а вы прыміце цяпер з рук маіх вашу жонку...

Лаўрэцкі мімаволі падняўся з крэсла; Мар'я Дзімітраўна таксама ўстала і, жвава зайшоўшы за шырмы, вывела адтуль Варвару Паўлаўну. Бледная, ледзь жывая, з апушчанымі вачыма, яна, здавалася, зраклася ад усялякай уласнай думкі, ад усялякай волі—аддалася ўся ў рукі Мар'і Дзімітраўны.

Лаўрэцкі адступіў крок назад.

— Вы былі тут!—усклікнуў ён.

— Не вінаваце яе,—спешна праказала Мар'я Дзімітраўна:—яна нізашто не хацела заставацца, але я загадала ёй застацца, я пасадзіла яе за шырму. Яна запэўняла мяне, што гэта яшчэ больш вас раздуе; я і слухаць яе не хацела; я лепей за яе вас ведаю. Прыміце-ж з рук маіх вашу жонку; ідзіце, Вара, не бойцеся, прыпадзіце да вашага мужа (яна тарганула яе за руку)—і маё блага-славенне...

— Чакайце, Мар'я Дзімітраўна,—перапыніў яе Лаўрэцкі глухім, але ўзрушаючым голасам.—Вы, мабыць, любіце жаласлівыя сцэны (Лаўрэцкі не памыляўся: Мар'я Дзімітраўна яшчэ з інстытута захавала слабасць да некаторай тэатральнасці); яны вас забаўляюць; але некаторым ад іх цяжка даводзіцца. Аднак, я з вамі гаварыць не буду: у гэтай сцэне не вы галоўная дзеючая асоба. Што вы хочаце ад мяне, мадам?—дадаў ён, звяр-

таючыся да жонкі.—Ці не зрабіў я для вас, што мог? Не гаварыце мне, што не вы наладзілі гэтае спатканне; я вам не паверу,—і вы ведаеце, што я вам верыць не магу. Што-ж вы хочаце? Вы разумная,—вы нічога не робіце без карысці. Вы павінны зразумець, што жыць з вамі, як я жыў раней—я не ў сілах; не таму, што я на вас злуюся, а таму, што я зрабіўся іншым чалавекам. Я скажаў вам гэта на другі дзень вашага звароту, і вы самі, у гэты момант, у душы са мною згодны. Але вы жадаеце аднавіць сваё месца ў грамадстве, вам мала жыць у мяне ў доме, вы жадаеце жыць са мной пад адным дахам,—ці-ж няпраўда?

— Я жадаю, каб вы мне даравалі,—праказала Варвара Паўлаўна, не падымаючы вачэй.

— Яна жадае, каб вы ёй даравалі,—паўтарыла Мар'я Дзімітраўна.

— І не для сябе, для Ады,—шапнула Варвара Паўлаўна.

— Не для яе, для вашай Ады,—паўтарыла Мар'я Дзімітраўна.

— Добра. Вы гэтага хочаце? — праказаў з натугай Лаўрэцкі.—Калі жадаеце, я і на гэта згодзен.

Варвара Паўлаўна кінула на яго хуткі погляд, а Мар'я Дзімітраўна ўсклікнула:—Ну, слава богу!—і зноў пацягнула Варвару Паўлаўну за руку.—Прыміце-ж цяпер ад мяне...

— Пастойце, кажу вам,—перапыніў яе Лаўрэцкі.—Я згаджаюся жыць з вамі, Варвара Паўлаўна,—гаварыў ён далей: гэта значыць, я прывязу вас у Лаўрыкі, і пражыву з вамі сколькі мага, а потым выеду і буду прыезджаць. Вы бачыце я вас ашукваць не хачу; але не патрабуйце больш нічога. Вы-б самі засмяяліся, калі-б я выканаў жаданне шануюнай нашай сваячкі і прытуліў-бы вас да свайго сэрца, пачаў-бы запэўняць

вас, што... што мінулага не было, што зрубленае дрэва зноў зацвіце. Але я бачу: трэба пакарыцца. Вы гэта слова не так зразумеце... гэта ўсё роўна. Паўтараю, я буду жыць з вамі... альбо не, я гэтага абяцаць не магу... Я сыйдуся з вамі, буду вас зноў лічыць маёй жонкай...

— Дайце-ж ёй, хаця-б, на тым руку,—прамовіла Мар'я Дзімітраўна, у якой даўно высахлі слёзы.

— Я да гэтага часу не ашукваў Варвару Паўлаўну,—адказаў Лаўрэцкі:—яна мне паверыць і так. Я адвязу яе ў Лаўрыкі;—і памятайце, Варвара Паўлаўна: умова наша будзе лічыцца парушанай, як толькі вы выедзеце адтуль. А цяпер дазвольце мне аддаліцца.

Ён пакланіўся абаім дамам і спешна вышаў вон.

— Вы не бярэце яе з сабою,—крыкнула яму услед Мар'я Дзімітраўна...

— Пакіньце яго,—шапнула ёй Варвара Паўлаўна і зараз-жа абняла яе, пачала яе дзякаваць, цалаваць у яе рукі, называць яе сваёй збавіцелькай.

Мар'я Дзімітраўна спагадліва прымала яе ласкі; але ў душы яна не была задаволеная ні Лаўрэцкім ні Варварай Паўлаўнай, ні ўсёй падрыхтаванай ёю сцэнай. Жаласлівага вышла мала; Варвара Паўлаўна, на яе погляд, павінна была кінуцца ў ногі мужу.

— Як гэта вы мяне не зразумелі?—размаўляла яна:—я-ж вам сказала: прыпадзіце.

— Гэтак лепей, любая цётка; не турбуйцеся—усё добра,—паўтарала Варвара Паўлаўна.

— Ну, ды але-ж і ён—халодны, як лёд,—заўважыла Мар'я Дзімітраўна:—Дапусцім вы не плакалі, але-ж я перад ім разлівалася. У Лаўрыках зачыніць вас хоча. Што-ж,—і да мяне вам нельга будзе ездзіць? Усе мужчыны не маюць сэрца,—сказала яна ў заключэнне і значна пакачала галавой.

— Але жанчыны ўмеюць цаніць дабрату і велікадушнасць, — прамовіла Варвара Паўлаўна і, піхенька апусціўшыся на калені перад Мар'яй Дзімітраўнай, абняла яе поўны стан рукамі і прыгарнула да яе тварам. Твар гэты цішком усміхаўся, а ў Мар'і Дзімітраўны зноў закапалі слёзы.

А Лаўрэцкі адправіўся да сябе, зачыніўся ў пакойчыку свайго камердынера, кінуўся на канапу і праляжаў так да раніцы.

XLIV

Наступным днём была нядзеля. Царкоўны звон да ранняй абедні не абудзіў Лаўрэцкага—ён не звадзіў вачэй усю ноч—але нагадаў яму іншую нядзелю, калі ён, па жаданню Лізы, хадзіў у царкву. Ён спешна ўстаў; нейкі таемны голас гаварыў яму, што ён і сёння ўбачыць яе там-жа. Ён без шуму вышаў з дома, загадаў сказаць Варвары Паўлаўне, якая яшчэ спала, што ён звернецца на абед, і хуткімі крокамі накіраваўся туды, куды заклікаў яго аднастайна-смуцлівы звон. Ён прышоў рана: амаль нікога яшчэ не было ў царкве; дзячок на клірасе чытаў часы; з рэдкімі перапынкамі кашлю, голас яго мерна гудзеў і спадаючы, і надымаючыся. Лаўрэцкі змясціўся недалёка ад уваходу. Багамольцы прыходзілі па аднаму, застанаўліваліся, хрысціліся, кланяліся на ўсе бакі; крокі іх звінелі ў пустэчы і цішыні, выразна адгукаючыся пад зводамі. Старэнькая бабулька ў зношаным капоце з капюшонам стала на каленях побач з Лаўрэцкім і старанна малілася; яе бяззубы, жоўты, зморшчаны твар выяўляў напружанае расчуленне; чырвоныя вочы неадхільна глядзелі ўгору, на вобразы іканастанаса, яна бесперастанку вымала каслявую руку з ка-

пота і павольна і моцна шырока хрысцілася. Мужык з густой барадой і хмурым тварам, раскудлачаны і змяты, увайшоў у царкву, разам стаў на абодва калены і зараз-жа ўзяўся спешна хрысціцца, закідваючы назад і ўстрасваючы галаву пасля кожнага паклона. Такое горкае гора выяўлялася ў яго твары, ва ўсіх яго рухах, што Лаўрэцкі наважыўся падыйсці да яго і спытаць яго, што з ім. Мужык палахліва і сурова адхіснуўся, паглядзеў на яго... „Сын памёр“, прамовіў ён скорагаворкай,—і зноў узяўся класці паклоны... „Што для іх можа замяніць сучашэнне царквы“,—падумаў Лаўрэцкі,—і сам паспрабаваў маліцца; але сэрца яго зрабілася цяжкім, жорсткім і думкі былі далёка. Ён усё чакаў Лізы,—але Ліза не прыходзіла. Царква пачала напаўняцца народамі; яе ўсё не было. Абедня пачалася, дзякан ужо прачытаў евангелле, зазванілі на дастойную; Лаўрэцкі падсунуўся крыху ўперад—і раптам убачыў Лізу. Яна прыйшла раней за яго, але ён яе не заўважыў; прыціснуўшыся ў прамежачак між сцяной і клірасам, яна не азіралася, не краталася. Лаўрэцкі не звёў з яе вачэй да самага канца абедні: ён развітваўся з ёю. Народ пачаў разыходзіцца, а яна ўсё стаяла; здавалася, яна чакала адыходу Лаўрэцкага. Нарэшце, яна перахрысцілася ў апошні раз і пайшла не адварочваючыся; з ёй была адна пакаёўка. Лаўрэцкі вышаў услед за ёй з царквы і дагнаў яе на вуліцы; яна ішла вельмі хутка, нахіліўшы галаву і спусціўшы велюм на твар.

— Добры дзень, Лізавета Міхайлаўна,—сказаў ён гучна, з вымушанай развязнасцю:—можна вас праводзіць?

Яна нічога не сказала; ён адправіўся побач з ёй.

— Ці задаволены вы мной?—спытаў ён яе, панізіўшы голас.—Вы чулі, што ўчора здарылася?

— Так, так, — приказала яна шэптам: — гэта добра.

І яна пайшла яшчэ хутчэй.

— Вы задаволены?

Ліза толькі галавой кіўнула.

— Фёдар Іваныч, — пачала яна спакойным, але слабым голасам: — я хацела вас прасіць: не прыходзьце больш да нас, выязджайце хутчэй; мы можам пасля ўбачыцца, — калі-небудзь, праз год. А цяпер, зрабіце гэта для мяне; выканайце маю просьбу, на ўсё святое.

— Я вас ва ўсім гатоў паслухацца, Лізавета Міхайлаўна: — але няўжо мы так павінны разлучыцца? Няўжо вы мне не скажаце ні аднаго слова?..

— Фёдар Іваныч, вось вы цяпер ідзеце каля мяне... А ўжо вы так далёка, далёка ад мяне. І не вы адны, а...

— Дагаварвайце, прашу вас! — усклікнуў Лаўрэцкі: — што вы хочаце сказаць?

— Вы пачуеце, можа быць... але што-б ні было, забудзьцеся... не, не забывайцеся на мяне, памятайце пра мяне.

— Мне на вас забыцца...

— Даволі, бывайце. Не ідзіце за мной.

— Ліза, — пачаў бы Лаўрэцкі...

— Бывайце, бывайце! — паўтарыла яна, яшчэ ніжэй спусціла велюм і амаль бягом пусцілася ўперад.

Лаўрэцкі паглядзеў ёй услед і, панурыўшы галаву, адправіўся назад па вуліцы. Ён натыкнуўся на Лема, які таксама ішоў, насунуўшы капялюш на нос і гледзячы сабе пад ногі.

Яны моўчкі паглядзелі адзін на аднаго.

— Ну, што скажаце? — приказаў, нарэшце, Лаўрэцкі.

— Што я скажу? — хмура адказаў Лем: — нічога

я не скажу. Усё памерла, і мы памерлі (Alles ist todt und wir sind todt). Вам-жа направа ісці?

— Направа.

— А мне налева. Бывайце.

* * *

Наступнай раніцай Фёдар Іваныч з жонкай адправіўся ў Лаўрыкі. Яна ехала ўперадзе, у карэце, з Адай і з Жустынай; ён адзаду—у тарантасе. Прыгожанькая дзяўчынка за ўвесь час дарогі не адыходзіла ад акна карэты; яна здзіўлялася ўсяму: мужыкам, бабам, хатам, студням, дугам, званочкам і мноству грачоў; Жустына падзяляла яе здзіўленне; Варвара Паўлаўна смяялася іх заўвагам і воклікам. Яна была ў гуморы; перад ад'ездам з горада О... яна мела гутарку з сваім мужам.

— Я разумею ваша становішча,—сказала яна яму:—і ён, па выглядзе яе разумных вачэй, мог заключыць, што яна разумела яго становішча цалкам,—але вы аддадзіце мне хоць тую справядлівасць, што са мною лёгка жывецца; я не буду вам навязвацца, абмяжоўваць вас; я хацела забяспечыць будучыню Ады; больш мне нічога не трэба.

— Так, вы дасягнулі ўсяго, чаго хацелі,—прамовіў Фёдар Іваныч.

— Я пра адно толькі мару цяпер: закапацца назаўсёды ў глушы; я буду вечна памятаць пра вашу дабрату...

— Фі! даволі,—перапыніў ён яе.

— І здолею паважаць вашу незалежнасць і ваш спакой,—скончыла яна сваю падрыхтаваную фразу.

Лаўрэцкі ёй нізка пакланіўся. Варвара Паўлаўна зразумела, што муж у душы дзякаваў яе.

На другі дзень увечары прыбылі яны ў Лаў-

рыкі; праз тыдзень Лаўрэцкі адправіўся ў Маскву, пакінуўшы жонцы тысяч пяць на пражыццё— а на другі дзень пасля ад'езду Лаўрэцкага з'явіўся Паншын, якога Варвара Паўлаўна прасіла не забываць яе ў глушы. Яна яго прыняла, як нельга лепей, і да позняй ночы высокія пакоі дома і самы сад агалашаліся гукамі музыкі, пяння і вясёлых французскіх размоў. Тры дні прагасціў Паншын у Варвары Паўлаўны; развітваючыся з ёю моцна паціскаючы яе прыгожыя рукі, ён абяаўся вельмі хутка звярнуцца,—і стрымаў свае бяцанне.

XLV

У Лізы быў асобы, невялікі пакойчык на другім паверсе дома яе мацеры, чысты, светлы, з белым ложкам, з гаршкамі кветак у кутах і перад вокнамі, з маленькім пісьмовым столікам, горкаю кніг і абразом хрыста на сцяне. Пакойчык гэты называўся дзіцячым; Ліза нарадзілася ў ім. Зварнуўшыся з царквы, дзе яе бачыў Лаўрэцкі, яна старанней, як зазвычай, упарадкавала ўсё ў сябе, адусюль змяла пыль, перагледзела і перавязала істужкамі ўсе свае сшыткі і лісты таварышак, зачыніла ўсе скрынкі, паліла кветкі і кранулася рукою кожнай кветкі. Усё гэта яна рабіла не спяшаючы, без шуму, з нейкай чулай і ціхай рупатлівасцю на твары. Яна застанавілася, нарэшце, пасярод пакоя, павольна азірнулася і, падшоўшы да стала, над якім вісеў абраз Хрыста, апусцілася на калені, паклала галаву на сціснутыя рукі і засталася нерухомай.

Марфа Цімафееўна ўвайшла і застала яе ў гэтым становішчы. Ліза не заўважыла яе прыходу. Бабулька вышла на цыпачках за дзверы і некалькі разоў гучна кашлянула. Ліза жвава паднялася і

выцерла вочы, на якіх блішчэлі светлыя, непралітыя слёзы.

— А ты, я бачу, зноў прыбірала сваю келейку,—праказала Марфа Цімафееўна, і нізка нахілілася да гаршка з маладой ружай;—як слаўна пахне!

Ліза задумлёна паглядзела на сваю цётку.

— Якое гэта вы праказалі слова?—прашаптала яна.

— Якое слова, якое?—жвава падхапіла бабулька:—што ты хочаш сказаць? Гэта жахліва,—загаварыла яна, раптам скінуўшы чапец і прысеўшы на Лізіным ложку:—гэта звыш сіл маіх; чацверты дзень сёння, як я нібы ў катле кіплю; я не магу больш прыкідвацца, што нічога непрыкмячаю,—не магу бачыць, як ты бляднееш, сохнеш, плачаш, не магу, не магу.

— Ды што з вамі, цётка?—праказала Ліза:—я нічога...

— Нічога!—усклінула Марфа Цімафееўна:—гэта ты іншым гавары, а не мне! Нічога! а хто зараз стаяў на каленях? у каго вейкі яшчэ мокрыя ад слёз? Нічога! Ды ты паглядзі на сябе, што ты зрабіла з сваім тварам, куды вочы свае дзела?—Нічога! хіба я не ўсё ведаю?

— Гэта ўсё пяройдзе, цётка, дайце часу.

— Пяройдзе, ды калі? Божа-ж мой, божа! няўжо ты так яго пакахала? Ды ён-жа стары, Лізачка. Ну, я не прэчу, ён добры чалавек, не кусаецца; дык што-ж такое? усе мы добрыя людзі; зямля не клінам сышлася, гэтага добра заўсёды будзе шмат.

— Я вам кажу, усё гэта пяройдзе, усё гэта ўжо прайшло.

— Слухай, Лізачка, што я табе скажу,—праказала раптам Марфа Цімафееўна, усаджваючы Лізу каля сябе на ложку і папраўляючы і яе валасы,

і касынку.—Гэта табе толькі так, згарача здаецца, што гору твайму пасабіць не можна. Эх, душа мая. На адну смерць лякарства няма! Ты толькі вось скажы сабе: „не паддамся ж я,—ну яго!“ і сама потым толькі здзівішся,—як яно хутка, хораша праходзіць. Ты толькі пацярпі.

— Цётачка,—адказала Ліза:—яно ўжо прайшло, усё прайшло.

— Прайшло? якое прайшло! Вось, у цябе носік нават завастрыўся, а ты кажаш: прайшло. Хораша: прайшло!

— Так, прайшло, цётачка, калі вы толькі захацеце мне дапамагчы,—прамовіла з нечаканым ажыўленнем Ліза і кінулася на шыю Марфе Цімафееўне.—Мілая цётачка, будзьце мне сябрам, дапамажыце мне; не гневайцеся, зразумейце мяне...

— Ды што такое, што такое, маці мая? Не палохай мяне, калі ласка; я зараз закрычу, не глядзі так на мяне; гавары хутчэй, што такое.

— Я... я хачу...—Ліза схавала свой твар на грудзях Марфы Цімафееўны... Я хачу ісці ў манастыр,—праказала яна глуха.

Бабулька так і падскокнула на ложку.

— Перахрысціся, маці мая, Лізачка, схамянися: што ты гэта, бог з табою,—пралапатала яна нарэшце:—ляж, галубачка, засні крышку; гэта ўсё ў цябе ад бяссонніцы, душа мая.

Ліза падняла галаву; шчокі яе палалі.

— Не, цётачка,—праказала яна:—не гаварыце так; я наважылася, я малілася, я прасіла парады ў бога; усё скончана, скончана маё жыццё з вамі. Такі ўрок нездарма; ды я ўжо не ў першы раз пра гэта думаю. Шчасце да мяне не ішло; нават калі ў мяне былі надзеі на шчасце, сэрца ў мяне ўсё шчаміла. Я ўсё ведаю, і свае грахі і чужыя, і як татусь багацце наша нажыў; я ведаю ўсё.

Усё гэта замаліць, замаліць трэба. Вас мне шкада, шкада мамы, Леначкі; але нічога не зробіш; чую я, што мне не жыццё тут; я ўжо з усім развіталася, усяму ў доме пакланілася ў апошні раз; заклікае мяне штосьці; цяжка мне, хочацца мне зачыніцца на-век. Не затрымлівайце мяне, не адгаварвайце, дапамажыце мне, або я адна адыду...

Марфа Цімафееўна з жахам слухала сваю пляменніцу.

„Яна хворая, брэдзіць,—думала яна:—трэба паслаць за доктарам; ды за якім? Гедэонаўскі нядаўна хваліў нейкага; ён усё хлусіць—а, можа быць, гэтым разам і праўду сказаў“. Але калі яна пераканалася, што Ліза не хворая і не брэдзіць, калі на ўсе яе словы Ліза адказвала адным і тым-жа, Марфа Цімафееўна спалохалася і засумавала не на жарт.—Але-ж ты не ведаеш, галубачка ты мая,—пачала яна яе ўгаварваць:—якое жыццё ў манастырах! Яны-ж цябе, маю родную, алеем канпляным, зялёным карміць будуць, бялізну табе надзенуць тоўстую-тоўстую; па холадзе хадзіць прымусяць; ты-ж усяго гэтага не зытрываеш, Лізачка. Гэта ўсё ў цябе Агатавы сляды, гэта яна цябе з глузду звяла. Але-ж яна пачала з таго, што пажыла і на сваю пацеху пажыла; пажыві і ты. Дай мне хоць памерці спакойна, а там рабі што хочаш. І хто-ж гэта калі бачыў, каб з-за гэтакага, з-за казінага племя, даруй божа, з-за мужчыны ў манастыр ісці? Ну, калі табе так цяжка, з'ездзі, памаліся святому, малебен адслужы, ды не надзявай ты чорнага шлыка на сваю галаву, татулька ты мой, матулька ты мая...

І Марфа Цімафееўна горка заплакала.

Ліза суцяшала яе, выцірала яе слёзы, сама плакала, але засталася цвёрдай. З адчаю Марфа Цімафееўна паспрабавала пусціць у ход пагрозу:

усё сказаць мацеры... але і гэта не дапамагло. Толькі з прычыны вялікіх просьб бабулі, Ліза згадзілася адкласці выкананне свайго намеру на паўгода; за гэта Марфа Цімафееўна павінна была даць ёй слова, што сама дапаможа ёй і выпраціць згоду Мар'і Дзімітраўны, калі праз шэсць месяцаў яна не зменіць свайго намеру.

* * *

З надышоўшымі першымі халадамі, Варвара Паўлаўна, не гледзячы на сваё абяцанне закапацца ў глушы, запасшыся грашыма, перасялілася ў Пецербург, дзе наняла скромную, але прыгожанькую кватэру, адшуканую для яе Паншыным, які яшчэ раней за яе пакінуў О...скую губерню. За апошні час свайго прабывання ў О... ён зусім страціў прыхільнасць Мар'і Дзімітраўны; ён раптам перастаў яе наведваць і амаль не выязджаў з Лаўрыкаў. Варвара Паўлаўна яго падняволіла, менавіта падняволіла; іншымі словамі не можна выказаць яе неабмежаваную, беззваротную, безадказную ўладу над ім.

Лаўрэцкі пражыў зіму ў Маскве, а вясною наступнага года дайшла да яго вестка, што Ліза пастрыглася ў Б...м манастыру, у адным з далёкіх краёў Расіі.

ЭПІЛОГ

Прайшло восем год. Зноў настала вясна... Але скажам раней некалькі слоў пра лёс Міхалевіча, Паншына, пані Лаўрэцкай,—і развітаемся з імі. Міхалевіч, пасля доўгіх вандраванняў, трапіў, нарэшце, на сапраўдны свой шлях: ён атрымаў месца старэйшага надзірацеля ў казённай установе.

Ён вельмі задаволен сваім лёсам, і выхаванцы яго „абажаюць“, хоць і перадражніваюць. Паншын вельмі пасунуўся ў чынах і ладзіцца ўжо ў дырэктары; ходзіць крыху сагнуўшыся; мабыць, Владзімірскі хрэст падараваны яму на шыю адцягвае яго ўперад. Чыноўнік у ім узяў цалкам перавагу над артыстам; яго ўсё яшчэ малажавы твар пажоўкнуў, валасы парадзелі, і ён ужо не спявае, не малюе, але потай займаецца літаратурай: напісаў камедыю, нахштат „прыказак“,—і з той прычыны, што цяпер усе пішучыя абавязкова „выводзяць“ каго-небудзь альбо што-небудзь, то і ён вывёў у ёй какетку і чытае яе цішком двум-твом прыхільным да яго дамам. У шлюб ён, аднак, не ўступіў, хаця шмат было на гэта ўдзячных выпадкаў: у гэтым вінавата Варвара Паўлаўна. Што датычыць яе, то яна па-старому ўвесь час жыве ў Парыжы: Фёдар Іваныч даў ёй на сябе вексель і адкупіўся ад яе, ад магчымасці паўторнага нечаканага прыезду. Яна па-старэла і патаўсцела, але ўсё яшчэ мілая і пекная. У кожнага чалавека ёсць свой ідэал; Варвара Паўлаўна знайшла свой—у драматычных творах Дзюма-сына. Яна старанна наведвае тэатр, дзе выводзяцца на сцэну сухотныя і жаласлівыя камеліі; быць м-м Дош здаецца ёй вышынёй чалавечага шчасця: яна аднойчы абвясціла, што не жадае для сваёй дачкі лепшай долі. Трэба спадзявацца, што лёс пазбавіць mademoiselle Ada ад падобнага шчасця: з ружовага, пульхнага дз'цяці яна зрабілася слабагрудай, бледненькай дзяўчынкай; нервы яе ўжо расстроены. Колькасць прыхільнікаў Варвары Паўлаўны зменшылася, але яны не звяліся; некаторых яна, мабыць, захавала да канца свайго жыцця. Самы зціты з іх за апошні час быў нехта Закурдала-Скубырнікаў, з ад-

стаўных гвардзейскіх вусаносаў, чалавек год трыццаці васьмі, незвычайнай моцнасці складу. Французскія наведвальнікі з салона пані Лаўрэцкай называюць яго „le gros taureau de l'Ukraine”¹. Варвара Паўлаўна ніколі не запрашае яго на свае модныя вечары, але ён карыстаецца яе прыхільнасцю цалкам.

І так... прайшло восем год. Зноў павеяла з неба ззяючым шчасцем вясны; зноў усміхнулася яна зямлі і людзям; зноў пад яе ласкай усё за- красавала, пакахала і заспявала. Горад О... мала змяніўся ў працягу гэтых васьмі год; але дом Мар’і Дзімітраўны нібы памаладзеў: яго нядаўна пафарбаваныя сцены бялелі ветліва, і рамы адчыненых вокнаў чырванеліся і блішчелі на захадзіўшым сонцы; з гэтых вокнаў несліся на вуліцу радасныя, лёгкія гукі звонкіх маладых галасоў, безупыннага смеху; увесь дом, здавалася, кіпеў жыццём і пераліваўся весялосцю праз край. Сама гаспадыня дома даўно сышла ў магілу: Мар’я Дзімітраўна сканала гады праз два пасля пастрыжэння Лізы; і Марфа Цімафееўна не доўга перажыла сваю пляменніцу; побач пакояцца яны на гарадскіх могілках. Не стала і Настасі Карпаўны; верная бабулька ў працягу некалькіх год штотыдзень хадзіла маліцца над прахам сваёй прыяцелькі... Прышла пара, і яе костачкі таксама ўклаліся ў сырой зямлі. Але дом Мар’і Дзімітраўны не адышоў у чужыя рукі, не вышаў з яе роду, гняздо яе не спустошылася: Леначка, якая зрабілася стройнай, прыгожай дзяўчынай, і яе жаніх— бялявы гусарскі афіцэр; сын Мар’і Дзімітраўны, які толькі што ажаніўся ў Пецербургу і разам з маладой жонкай прыехаў на вясну ў О..., сястра

¹ Тоўсты украінскі бык (фр.).

яго жонкі, шаснаццацігадовая інстытутка з ружовымі шчокамі і яснымі вочкамі; Шурачка, таксама вырасшая і папрыгажэўшая—вось якая моладзь агалашала смехам і гоманам сцены Каліцінскага дома. Усё ў ім змянілася, усё стала падладным новым насельнікам. Безбародыя, дваровыя хлопцы, зубаскалы і забаўнікі змянілі ранейшых станавітых старых, там, дзе некалі важна расхаджвала растаўсцеўшая Роска, два лягавыя сабакі шалёна вазіліся і скакалі па канапах; на стайні завяліся хударлявыя інаходцы, зухаватыя каранныя, зацятыя прыпрэжныя з плеценымі грывамі, данскія верхавыя коні; гадзіны сьнеданьня, абедна, вячэры пераблыталіся і змяшаліся; пайшлі, як гаварылі суседзі, „парадкі небывалыя“.

У той вечар, аб якім зайшла ў нас размова, насельнікі Каліцінскага дома (старэйшаму з іх, жаніху Леначкі, было ўсяго дваццаць чатыры гады) займаліся нескладанай, але, мяркуючы па іх дружнаму рагатанню, вельмі для іх забаўнай гульні: яны бегалі па пакоях і лавілі адзін аднаго; сабакі таксама бегалі і брахалі, і вісеўшыя ў клетках перад вокнамі канарэйкі навыверадкі дзёрлі горла, узмацняючы ўсеагульны гармідар звонкім лёскатам свайго шалёнага шчабятання. У самы разгар гэтай аглушлівай забавы да варотаў пад'ехаў забруджаны тарантас, і чалавек год сорок пяць, у дарожным адзенні, вылез з яго і спыніўся ў здзіўленні. Ён пастаяў некаторы час нерухома, акінуў дом уважлівым поглядам, увайшоў праз калітку на двор і павольна ўзышоў на ганак. У прыходжай ніхто яго не сустрэў; але дзверы залы хутка адчыніліся; — з іх, уся расчырваневшыся, выскачыла Шурачка—і раптам, услед за ёй з звонкім крыкам выбегла ўся маладая кампанія. Яна раптам застанавілася і сціхла, уба-

чыўшы незнаёмага; але светлыя вочы, накіраваныя на яго, глядзелі так-жа ласкава, свежыя абліччы не перасталі смяцца.—Сын Мар'і Дзімітраўны падышоў да госця і ветліва запытаў яго, што яму трэба?

— Я—Лаўрэцкі,—прамовіў госць.

Дружны воклік пачуўся яму ў адказ—і не таму, каб уся гэта моладзь вельмі ўзрадвалася прыезду далёкага, амаль забытага сваяка, а проста таму, што яна гатова была шумець і радавацца пры ўсякім зручным выпадку. Лаўрэцкага зараз-жа а'ружылі; Леначка, як старая знаёмая, першая назвала сябе, запэўніла яго што яшчэ крышку—і яна абавязкова яго пазнала-б, і пазнаёміла яго з усімі астатнімі, называючы кожнага, нават жаніха свайго, ласкавымі імёнамі. Увесь натоўп рушыў праз сталовую ў гасціную. Шпалеры ў обоіх пакоях былі іншыя, але мэбля захавалася; Лаўрэцкі пазнаў фартэп'яна; нават пяльцы каля акна стаялі тыя-ж самыя, у тым жа становішчы—і амаль ці не з тым-жа няскончаным шыццём, як восем год таму назад. Яго пасадзілі на пакойнае крэсла; усе чынна змясціліся вакол яго. Запытанні, воклікі, расказы пасыпаліся градам.

— А даўно мы вас не бачылі,—наіўна заўважыла Леначка:—і Варвару Паўлаўну таксама не бачылі.

— А то-ж—спешна падхапіў яе брат.—Я цябе ў Пецербург вывез, а Фёдар Іваныч усё жыў у вёсцы.

— Але-ж з той пары і мама памерла.

— І Марфа Цімафееўна,—праказала Шурачка.

— І Настасся Карпаўна,—адказала Леначка:—і мос'ё Лем...

— Як? і Лем памёр?—спытаў Лаўрэцкі.

— Так,—адказаў малады Каліцін:—ён выехаў

адсюль у Одэсу; кажуць, нехта яго туды змавіў; там ён і сканаў.

— Вы не ведаеце,—музыкі пасля яго не заста-лося?

— Не ведаю; наўрад.

Усе змоўклі і пераглянуліся. Воблачка смутку наляцела на ўсе маладыя абліччы.

— А Матроска жывы,—загаварыла раптам Ле-начка.

— І Гедэонаўскі жывы,—дадаў яе брат.

Пры прозвішчы Гедэонаўскага адразу выбухнуў дружны рогат.

— Так, ён жывы і хлусіць па-старому,—пра-доўжваў сын Мар'і Дзімітраўны:—і, уявіце, вось гэтая непаседа (ён паказаў на інстытутку, сястру сваёй жонкі) учора яму перцу ў табакерку на-сыпала.

— Як ён чхаў!—усклікнула Леначка—і зноў зазвінеў нястрыманы смех.

— Мы пра Лізу нядаўна мелі весткі,—праказаў малады Каліцін,—і зноў вакол усё сціхла:—ёй добра, здароўе яе цяпер папраўляецца па-крыху.

— Яна ўсё ў тым-жа манастыры?—спытаў не без натугі Лаўрэцкі.

— Усё ў тым жа.

— Яна да вас піша?

— Не, ніколі; да нас праз людзей весткі да-ходзяць.—Наступіла раптоўнае, глыбокае маў-чанне; вось, „ціхі анёл праляцеў“, падумалі ўсе.

— Ці не хочаце вы ў сад?—звярнуўся Каліцін да Лаўрэцкага:—ён вельмі прыгожы цяпер, хоць мы яго і запусцілі крыху.

Лаўрэцкі вышаў у сад, і першае, што кінулася яму ў вочы,—была тая самая лавачка, на якой ён некалі правёў з Лізай некалькі шчаслівых, непаўторных імгненняў; яна пачарнела, скрывілася;

але ён пазнаў яе, і душу яго агарнула тое пачуццё, якому няма роўнага і ў салодасці і ў жалю, пачуццё жывога смутку пра знікнуўшую маладосць, пра шчасце, якім некалі ўладаў. Разам з моладдзю прайшоўся ён па прысадах; ліпы крыху пастарэлі і выраслі за апошнія восем год, але цень іх зрабіўся гусцей; аднак, усе кусты падняліся, маліннік увайшоў у моц, арэшнік зусім заглохнуў, і адусюль пахла свежым дрокам, лесам, траваю, бэзам.

— Вось дзе добра было-б гуляць у чатыры куты,—ускрыкнула раптам Леначка, узышоўшы на невялікую зялёную паляну, акружаную ліпамі:—нас якраз пяцера.

— А Фёдара Іванчы ты забыла?—заўважыў яе брат.—Альбо ты сябе не лічыш?

Леначка злёгка пачырванела.

— Ды хіба Фёдар Іванчы, у яго гады, можа...—пачала яна.

— Калі ласка, гуляйце,—спешна падхапіў Лаўрэцкі:—не звяртайце ўвагі на мяне. Мне самому будзе прыемней, калі я буду ведаць, што я вам не перашкаджаю. А забаўляць вам мяне не варта; у нашага брата, у старога, ёсць заняткі, якіх вы яшчэ не ведаеце і якіх ніякая забава замяніць не можа: успаміны.

Маладыя людзі выслухалі Лаўрэцкага з ветлівай і ледзь-ледзь іранічнай уважлівасцю,—нібы ім настаўнік лекцыю прачытаў,—і раптам пасыпалі ад яго ўсе прэч, узбеглі на паляну; чацвёрта стала каля дрэваў, адзін пасярод—і пачалася забава.

А Лаўрэцкі звярнуўся ў дом, увайшоў у сталовую, падышоў да фартэп'яна і дакрануўся да аднаго з клавішаў: пачуўся слабы, але чысты гук, і таемна задрыжэў у яго сэрцы: гэтай нотай пачыналася тая натхнёная мелодыя, якой даўно

таму назад, у тую самую шчаслівую ноч, Лем, нябожчык Лем, прывёў яго ў такое захапленне. Потым Лаўрэцкі перайшоў у гасціную і доўга не выходзіў з яе: у гэтым пакоі, дзе ён так часта бачыў Лізу, жывей узнікаў перад ім яе вобраз яму здавалася, што ён адчуваў вакол сябе сляды яе прысутнасці; але сум аб ёй быў тужлівы і не лёгкі: у ім не было цішыні, якую навявае смерць Ліза яшчэ жыла недзе, глуха, далёка; ён думаў пра яе, як пра жывую, і не пазнаваў дзяўчыны, ім калісьці каханай, у той няяснай, бледнай здані, прыбранай у чарнецкае адзенне, акружанай дымнымі хвалямі ладану. Лаўрэцкі сам-бы сябе не пазнаў, калі-б мог так зірнуць на сябе, як у думках зірнуў на Лізу. У працягу гэтых васьмі год адбыўся, нарэшце, пералом у яго жыцці, той пералом, якога многія не адчуваюць, але без якога нельга застацца прыстойным чалавекам да канца: ён сапраўды перастаў думаць пра ўласнае шчасце, пра карысць для сябе. Ён сціх, і—навошта хаваць праўду?—пастарэў не адным тварам і цэлам, пастарэў душою; захаваць да старасці сэрца маладым, як кажуць некаторыя, і цяжка, і амаль смешна; той ужо можа быць задаволен, хто не страціў веры ў дабро, сталасць волі, заахвочанасці да працы. Лаўрэцкі меў права быць задаволеным: ён зрабіўся сапраўды добрым гаспадаром, сапраўды навучыўся араць зямлю і працаваў не для аднаго сябе, ён наколькі мог, забяспечыў і ўсталяваў побыт сваіх сялян.

Лаўрэцкі вышаў з дома ў сад, сеў на знаёмай яму лавачцы—і на гэтым дарагім месцы, перад тым домам, дзе ён у апошні раз дарэмна працягваў свае рукі да заповітнага кубка, у якім кіпіць і грае залатое віно асалоды,—ён, адзінокі, беспрытульны вандроўнік, пад далятаўшыя да яго

вясёлыя воклікі ўжо замяніўшага яго маладога пакалення,—азірнуўся на сваё жыццё. Сумна зрабілася яму на сэрцы, але не цяжка і не тужліва; шкадаваць яму было пра што, сароміцца—не было чаго. „Гуляйце, весяліцеся, расціце, маладыя сілы,—думаў ён, і не было жалю ў яго думках:—жыццё ў вас наперадзе, і вам лягчэй будзе жыць, вам не давядзецца, як нам, шукаць свайго шляху, змагацца, падаць і ўставаць сярод змроку; мы клапаціліся пра тое, як-бы ўцалець—і колькі з нас не ўцалела!—а вам трэба справу рабіць, работаць,—і благаслаўленне нашага брата старога будзе з вамі. А мне, пасля сёнешняга дня, пасля гэтых перажыванняў, застаецца аддаць вам апошні паклон—і хаця з сумам, але без зайздрасці, без усялякіх цёмных пачуццяў сказаць, у прадбачанні канца, у прадбачанні чакаючага бога: „Вітаю цябе адзінокая старасцы! Дагарай, бескарыснае жыццё!“

Лаўрэцкі ціха ўстаў і ціха аддаліўся; яго ніхто не заўважыў, ніхто не затрымліваў; вясёлыя воклікі мацней за ранейшыя раздаваліся ў садзе за зялёнай суцэльнай сцяной высокіх ліп. Ён сеў у тарантас і загадаў кучару ехаць дадому і не гнаць коней.

* * *

І „канец?“—запытае, можа быць, незадаволены чытач. „А што-ж было потым з Лаўрэцкім? З Лізай?“ Але што сказаць пра людзей, яшчэ жывых, але ўжо сышоўшых з зямнога шляху, навошта звяртацца да іх? Кажуць, Лаўрэцкі наведаў той далёкі манастыр, дзе захавалася Ліза—і ўбачыў яе. Пераходзячы з кліраса на клірас, яна прайшла блізка міма яго; прайшла роўнай, слешна-пакорлівай хадою манашкі—і не зірнула на яго, толькі вейкі зварочаных да яго вачэй ледзь-ледзь здрыг-

нуліся, толькі яшчэ ніжэй нахіліла яна свой сху-
далы твар—і пальцы сціснутых рук, перавітыя
пацеркамі, яшчэ мацней прыціснуліся адзін да
аднаго. Што падумалі, што адчулі абое? Хто
даведаецца? Хто скажа? Ёсць такія хвіліны ў
жыцці, такія пачуцці... На іх можна толькі пака-
заць—і прайсці міма.

Рэдактар К. ЗАРЭМБОЎСКІ
Тэхрэдактар І МІЛЕШКА

Карэктар Е. ЖЫЛІНСКАЯ

Здана ў друка ню 21/VII—35 г. Падпісана да друку 27/IX—35 г.
Аб'ём 11¹/₂ друк. арк. Папера 72x105¹/₂ш. Знакаў у друкаваных аркуш. 58000.
Тыраж 5.185 экз. Зак. № 2763. Устаўнав. Галоўдзітбела № Б-3379.

Друкарня «ПАЛЕСДРУК», Гомель, Савецкая, 1.

ЦАНА 2 р. 30 к.

Пераплёт 25 кап.

На беларусском языке

Тургенев

ДВОРЯНСКОЕ ГНЕЗДО

Государственное

Издательство Белоруссии

Минск—1935